

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (44)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2015

ISSN 2313-5883

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (44) 2015 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4)

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»,
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України,
Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України,
Державна архівна служба України,
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Геннадій Боряк — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Валерій Васильєв, Ігор Верба, Семен Глузман, Іван Дзюба, Євген Захаров, Станіслав Кульчицький, Володимир Лозицький, Світлана Ляковська, Наталія Маковська, Руслан Пиріг, Олександр Пшенніков, Олександр Реєнт, Володимир Репринцев, Юрій Шаповал

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України у квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв — на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (44) 2015 р. – 368 с.

ISSN 2313-5883

© Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2015

ЗМІСТ

Від редколегії	5
Виола Л. Введение	7
Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база	17
Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС	48
Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.)	121
Золотарьов В. «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр.	234

IN MEMORIAM

Адольф Адольфович Кондрацький	361
До уваги читачів	365

CONTENT

From the Editorial Board	5
Viola L. Introduction	7
Jung M. Soviet «Chastiser». Historiography, Methods and Sources	17
Vasyliev V., Podkur R. Organizations and Executives of the Mass Killings of People in 1937–1938: Executives’ of Vinnitsa and Kamianets-Podilsky Regional NKVD Offices Destinies	48
Kokin S. Destinies of the Officers (Executives and Organizations of the Grate Terror) of Zhytomyr NKVD Regional Office (Following the Materials of Archive Criminal Cases 1938–1940)	121
Zolotariov V. «Used and Thrown Away»: NKVD Officers of Kharkiv Region, Judged for «Breaching Socialist Legitimacy» at the End of 1930th.	234
IN MEMORIAM	
Adolph Adol'fovich Kondratsky	361
Attention Readers	365

Від редколегії

У ході видання науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» було опубліковано кілька спеціальних номерів різного тематичного спрямування. Їхньою спільною характерною рисою було те, що вони поєднували в собі два підходи до висвітлення маловідомих сторінок історії – науковий аналіз і введення до широкого обігу невідомих і недосяжних раніше для дослідників історичних джерел, головним чином, розсекречених документів радянських каральних органів. Публікація цих документів стала важливим внеском у розширення джерельної бази для дослідження історії України радянської доби.

Цього разу редколегія вирішила продовжити традицію, але в дещо іншому форматі – у вигляді збірника статей. На сторінках журналу оприлюднюють результати своїх досліджень учасники міжнародного науково-видавничого проекту «**Відлуння Великого терору: співробітники НКВС на лаві підсудних (1938–1941 рр.)**». Ознайомлення з цими матеріалами зайвий раз доводить, що проблема історії державного терору більшовицького (комуністичного) режиму в Україні є надзвичайно багатоаспектною і ще тривалий час залишатиметься важливою і болючою для нашого суспільства.

Учасники проекту підійшли до її висвітлення з дещо несподіваного ракурсу – з точки зору діяльності безпосередніх організаторів, провідників і виконавців масових політичних репресій 1937–1938 рр. та правової оцінки цієї діяльності у наступний

період, який отримав умовні назви «Вихід з Великого терору» або «Беріївська чистка органів НКВС». У вітчизняній та зарубіжній історіографії вже є певні здобутки з цієї теми, але комплексного дослідження досі бракувало.

Спеціальний випуск журналу, що пропонується увазі читачів, за задумом виконавців проекту, започатковує низку публікацій як в Україні, так й за її межами, присвячених сумному ювілею однієї з найтрагічніших сторінок історії України ХХ ст. – Великого терору 1937–1938 рр. Але на відміну від попередніх років у центрі уваги дослідників є не жертви репресій, а їхні кати, яким невдовзі довелось відповідати за беззаконня і злочини, які вони скоїли. Про те, в якій спосіб відбувалася боротьба з «порушниками соціалістичної законності», про її масштаби і наслідки, пропонуємо дізнатися зі статей авторського колективу – учасників проекту.

Слід зазначити, що реалізація проекту стала результатом багаторічного плідного співробітництва міжнародної команди істориків з архівістами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У попередні роки побачили світ кілька фундаментальних науково-документальних видань, присвячених темі «Великого терору», співвиконавцями яких були співробітники ГДА СБ України¹. Ці напрацювання та творчий доробок вчених різних країн дозволили дослідникам розширити джерельну базу і вийти на новий рівень наукового пізнання складної теми.

¹ Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – К.: «Либідь», 2009; Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010; Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. У 2-х ч. – Варшава–К., 2010 та ін.

УДК 351.746.1-058.55:340.113](045)

Линн ВИОЛА*

Введение

Автор описывает динамику понимания термина «perpetrator» – «участника преступления», описывает первостепенные исследовательские вопросы международного проекта.

Ключевые слова: Perpetrator, сотрудники НКВД, «Большой террор».

«*Perpetrator*» – изучение этого феномена представляет в значительной степени «неизведанную территорию» в истории Советского Союза. Англоязычный термин происходит от латинского *perpetrare* и означает «совершить преступление, хищение или что-либо возмутительное»¹. В историографии изучения сталинского СССР этот термин, как правило, не использовался. Отчасти, это произошло из-за нежелания искать, помимо Сталина, других виновных и ответственных за чудовищные преступления того времени. Сталин, таким образом, становился единственным «*perpetrator*» с узким кругом преданных приспешников, всего лишь в силу неспособности исследователей выйти за рамки традиционного для историографии подхода к изучению советского общества «сверху вниз» и связанных с этим образов советских людей, бюрократии и всего общества, – безликих, пассивных и подавленных террором. Причиной такого видения отчасти стали долгие десятилетия ограниченного доступа к архивам, а также и само длительное существование СССР до 1991 г.

Напротив, историки, которые исследовали нацистскую Германию и Холокост, посвятили бесчисленное количество работ изучению феномена «*perpetrator*»². Рауль Хилберг (Raul Hilberg)

* Виола Линн – професор Торонтського університету (Канада).

¹ The Oxford English Reference Dictionary / eds. Judy Pearsall and Bill Trumble; 2-nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 1082.

² Историография изучения феномена «*perpetrator*» см.: Roseman M. «Beyond Conviction? Perpetrators, Ideas, and Actions in the Holocaust in Historiographical Perspective» / Conflict, Catastrophe and Continuity: Essays on Modern German History / eds. Frank Biess, Mark Roseman, and Hanna Schissler. – New York: Berghahn Press, 2007. Двумя ключевыми работами, в которых представлены

первым использовал ставшую теперь классической триаду «жертва – свидетель – *perpetrator*»³. Понимание нацистского «*perpetrator*» в течение десятилетий варьировалось от «банального бюрократа», «убийцы за письменным столом» («*desk murderer*»)* и «обыкновенного человека», на одном конце сегмента, до «яростного идеолога», «злостного убийцы», в другом – с существованием разнообразных нюансов между этими крайностями. Всё чаще исследователи признают наличие «серых зон» между категориями «*perpetrator*» и «свидетель», а в некоторых случаях и между категориями «*perpetrator*» и «жертва»⁴. Необходимо отметить, что «свидетель» в данном случае не отражает суть англоязычного термина «*bystander*», который используется в литературе о Холокосте. Им обозначают тех, кто не был жертвами или «*perpetrator*», но был пассивным очевидцем событий, зачастую извлекая из них выгоду или молчаливо поддерживая преступника.

Разгром нацистской Германии и масштабность совершенных ею преступлений поставили мир и, в первую очередь, союз-

некоторые наиболее спорные вопросы проблемы, являются: *Browning Ch.R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* – New York: Harper Perennial, 1992; *Goldhagen D.J. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust.* – New York: Vintage, 1997.

³ См.: *Hilberg R. The Destruction of the European Jews.* – New York: Holmes and Meier, 1985; *Browning Christopher R. The Path to Genocide.* – New York and Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

* «*Desk murderer*» – термин, принятый в историографии Холокоста для обозначения высокопоставленных нацистов, которые, возможно, лично и не принимали участия в массовых экзекуциях, но разрабатывали планы и орудия массового убийства в тиши своих кабинетов за письменным столом. Примером «убийцы за письменным столом» может служить *Otto Adolf Eichmann*, который разрабатывал планы массовых убийств в концентрационных лагерях и газовых камерах. В этом же значении в историографии Холокоста используется и термин «*desk murders*» – «убийства, совершенные за письменным столом». (Комментарий переводчика).

⁴ Термин «серая зона» («*gray zone*») заимствован из классических мемуаров Примо Леви. См.: *Levy P. The Drowned and the Saved.* – New York: Vintage, 1989. Научную разработку термина см. в сборнике статей: *Gray Zones: Ambiguity and Compromise in the Holocaust and its Aftermath* / eds. Jonathan Petropoulos and John K. Roth. – New York and Oxford: Berghahn Books, 2005.

ников, перед необходимостью наказать тех «*perpetrators*», высокопоставленных и рядовых, кто пережил войну. Покарание проходило по-разному (порой цинично и не всегда успешно), но особенно важными были судебные процессы, начавшиеся в Нюрнберге во второй половине 1940-х гг. и продолжавшиеся в 1960-е гг., а также в более позднее время⁵. Процессы проводились для того, чтобы предъявить обвинения подсудимым, и, одновременно, стали попыткой понять, как якобы «цивилизованная» нация могла опуститься до таких зверств. Падение Третьего Рейха и последовавшие исследования историков привели к появлению различных подбий правды о функционировании нацистского режима – «правды», прикрытой ложью; секретов, спрятанных за эвфемизмами; выявлению образов «убийц за письменным столом» с их смертоносными чертежами, операторов газовых камер и тех, кто расстреливал в ярах, карьерах и оврагах Восточной Европы.

Все это резко отличается от того, что происходило в Советском Союзе. Там не было ни поражения в войне, ни связанной с ним послевоенной оккупации союзными державами, что привело бы к подрыву и делегитимизации сталинского режима. Напротив, победа в войне подняла «величие» Сталина на новую высоту. Генералиссимус выиграл, создав новую разновидность наследия, альтернативное прошлое, которое послужило легитимизации последующих советских руководителей и оказалось крайне полезным для использования Владимиром Путиным. СССР, или точнее Россия, как его преемник, не имели опыта, подобного Нюрнбергскому процессу, не было ни люстрации (очищения), ни комиссий «правды и примирения», ни Международного уголовного трибунала, которые позволили бы от-

⁵ Диапазон различных мнений о судебных процессах представлен в: *Bloxham D. Genocide on Trial: War Crimes, Trials and the Formation of Holocaust History and Memory.* – Oxford: Oxford University Press, 2001; *Earl H. The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945–1958.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – Chapter 1; *Pendas D.O. «Seeking Justice, Finding Law: Nazi Trials in Postwar Europe»* // *Journal of Modern History.* – June 2009. – N. 2. – Vol. 81. – P. 347–368; *Douglas L. The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust.* – New Haven: Yale University Press, 2001.

крыть архивы и воздать за преступления. Это не значит, что не раздавались голоса, главным образом, за пределами Советского Союза, которые требовали привлечь к суду виновных, но в условиях триумфализма холодной войны эти требования, как представляется, были продиктованы скорее жадой мести, чем справедливости⁶. Не считая неудачного суда 1990-х гг. над КПСС, ближайшим подобием собственного Нюрнберга для России стали драматичные, хотя и всегда ограниченные, откровения, сопровождавшие десталинизацию эпохи Хрущёва, и более свободные и широкие дискуссии в прессе во время горбачёвской гласности и ельцинских 1990-х гг.⁷ Общественные организации, подобные «Мемориалу», послужили форумом для исследований и обсуждений травмы прошлых советских репрессий, однако, голоса представителей этих организаций с началом нового века стали всё более изолированными и редкими.

Тем не менее, был в российской истории короткий период с 1938 по 1941 гг., когда феномен «*perpetrator*» обсуждался активно, хотя и за закрытыми дверями, в серии секретных судебных процессов над оперативными сотрудниками НКВД всех уровней региональной иерархии. Предметом разбирательства были совершенные ими «нарушения социалистической законности». Эти судебные процессы известны как «*purge of the purgers*» – «чистка чистильщиков». Расследования начались в ноябре 1938 г., после прекращения массовых репрессивных операций. 17 ноября 1938 г. Совнарком СССР и ЦК ВКП(б) издали

⁶ См., напр.: Applebaum A. *Gulag: A History*. – New York: Doubleday, 2003. Эпилог и особенно С. 575, где автор использует фразу «Gulag denier» («отрицающие существование ГУЛАГа») в отношении ряда определённых, но не названных по имени лиц; а также: The Black Book of Communism / eds. Courtois Stephane et al.; trans. J. Murphy and M. Kramer. – Cambridge: Harvard Univer. Press, 1999, особенно статьи Мартина Малии и Стефана Куртуа (*Martin Malia and Stephane Courtois*), оба из которых видят в коммунизме моральный эквивалент нацизма. См. также: David-Fox M. *On the Primacy of Ideology // Kritika*. – 2004. № 1. – Vol. 5. – P. 81–106.

⁷ Суд закончился без принятия решения. Информацию об источниках, полученных в результате судебного разбирательства, см.: Архивы Кремля и Старой Площади: Документы по делу КПСС. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1995.

постановление «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия». Отметив, что очистка страны от внутренних врагов сыграла положительную роль в обеспечении будущего успеха социалистического строительства, и что чистки ни в коей мере ещё не закончены, авторы постановления, тем не менее, указали на проблемы, недостатки и нарушения в работе НКВД и прокуратуры, в центре и на местах. В постановлении говорилось о «массовых и необоснованных арестах», нарушении советских законов, пренебрежении агентурно-осведомительной работой и качеством расследований, а также о фальсификации уголовных дел. Выходило, что враги народа работали в НКВД и прокуратуре. Постановление призывало прекратить массовые аресты и ликвидировать печально известные «тройки», ставшие одним из формальных центров репрессий на местах⁸.

26 ноября 1938 г., через два дня после того как Н. И. Ежов был устранён с поста главы НКВД, новоназначенный нарком внутренних дел Л. П. Берия издал приказ № 00762 «О порядке осуществления постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 г.». Приказ призывал немедленно прекратить массовые аресты, разрешив лишь индивидуальные аресты с предварительной санкции прокурора. Спустя месяц, 22 декабря 1938 г. Берия приказал, чтобы все приговоры, вынесенные «тройками» и не приведённые в исполнение до 17 ноября 1938 г., были отменены, а все дела по этим приговорам направлены в суды⁹. 28 декабря 1938 г. совместная директива НКВД и Прокуратуры СССР приказывала принять к рассмотрению все жалобы и пе-

⁸ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447. – М.: Новый хронограф, 2008. – С. 426–429. Постановление опубликовано в: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939. В 5-ти т. / Ред. В. П. Данилов, Р. Т. Маннинг и Л. Виола. – М.: РОССПЭН, 2006. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 307–311.

⁹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. – С. 429–437. Л. Берия был назначен первым заместителем Н. Ежова 22 августа 1938 г. См.: Там же. – С. 405. Приказ НКВД СССР от 26 ноября 1938 г. опубликован в: Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938 / Сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: Материк, 2004. – С. 612–617.

тиции населения на решения «троек», а в случае неправомерности вынесенного «тройкой» приговора, дело закрыть¹⁰.

Эти изменения в политике привели к восстановлению в партии около 77 тыс. коммунистов¹¹. В то же время политбюро ЦК ВКП(б) начало широкомасштабную проверку аппарата НКВД, как в центре, так и в регионах. В результате проверки 7372 человека (22% общего оперативного состава НКВД СССР) в 1939 г. были отстранены от работы. Из них – 66,5% были уволены за должностные преступления, «контрреволюционную» и другую компрометирующую деятельность. Из числа уволенных – 695 работали в центральном аппарате НКВД. В общей сложности были заменены: четыре из пяти начальников главных управлений центрального аппарата НКВД СССР, четыре из пяти заместителей и помощников начальников Главного управления, 28 из 31 начальника оперативных отделов, 69 из 72 заместителей и помощников начальников оперативных отделов. Из общего числа 6174 руководящих оперативных работников – 3830 (62% общего состава) были заменены. В Московской области более половины начальников райотделов НКВД были репрессированы. В то же самое время 14 506 новых работников были приняты на работу в НКВД в 1939 г., что составило 45,1% от общего числа оперативных кадров¹².

¹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939... – Т. 5. – Кн. 2. – С. 324.

¹¹ *Khlevniuk O. Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror // Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union / eds. Barry McLoughlin and Kevin McDermott. – New York: Palgrave MacMillan, 2004. – P. 26–27.*

¹² *Кокурин А., Петров Н. НКВД: структура, функции, кадры (1938–41) // Свободная мысль. 1997. – № 7. – С. 111–112.* Данные о Московской области взяты из: *Ватлин А.Ю. Террор районного масштаба. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 109.* Автор благодарит Н. Петрова за указание, что на 1 января 1939 г. это были следующие главные управления НКВД СССР: Главное управление пограничной и внутренней охраны, Главное управление рабоче-крестьянской милиции, Главное управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений, Главное управление шоссейных дорог, Главное управление пожарной охраны. Начальник не сменился только в последнем управлении. В это число не входят сведения о главках, организованных в конце 1938 г., так в большинстве из них начальников не назначили на 1 января 1939 г.

В итоге, 937 работников НКВД были арестованы, некоторые из них получили длительные сроки заключения и даже смертные приговоры, но большинство отделались символическими наказаниями¹³. Так, в Украине значительную часть бывших сотрудников обвинили в должностных преступлениях (ст. 206-17, п. «а» или «б» УК УССР)¹⁴.

Михаил Суслов, первый секретарь Орджоникидзевского обкома ВКП(б), выступая на партийной конференции в марте 1940 г., сказал, что в то время как треть общего состава работников НКВД находилась под следствием, только несколько десятков человек были осуждены. По его словам, проводившие проверку старались подходить к каждому случаю индивидуально, чтобы сохранить тех товарищей, особенно, среди нижних чинов и молодёжи, кто совершил нарушения социалистической законности под давлением преступного начальства, и что из НКВД вычищали только тех, кто действовал по собственной инициативе и злему умыслу, а также имел эгоистические и враждебные намерения¹⁵.

«Инициатива» и «злой умысел» могли подразумевать массовую фальсификацию дел, убийства во время допросов и систематическое воровство, а иногда перепродажу имущества жертв. Среди арестованных сотрудников НКВД одни были садистами, другие циниками и коррумпированными людьми, третьи – просто «хорошими» чекистами в патологическом контексте то-

¹³ *Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора... – С. 424.*

¹⁴ Статья гласила: «206-17 а) За зловживання владою, перевищення влади, бездіяльність влади, а також недбайливе ставлення до служби особи начальника складу Робітничо-Селянської Червоної Армії, якщо ці дії вчинювано систематично або з корисливих міркувань чи з іншої особистої зацікавленості, а також якщо вони мали своїм наслідком дезорганізацію доручених їй сил чи дорученої їй справи, або розголошення військових таємниць чи інші тяжкі наслідки, але завідомо могли їх мати, чи були вчинені за воєнного часу або в бойовій обстановці, – позбавлення волі на строк не менше як шість місяців; б) за ті самі дії при особливо обтяжуючих обставинах – вищій захід соціальної оборони...». См.: Кримінальний кодекс УРСР. Офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 жовтня 1938 р. / Сост. Народний комісаріат юстиції. – К., 1938. – С. 132.

¹⁵ Процитировано в: *Khlevniuk O. Party and NKVD... – P. 31–32.*

го времени. И, разумеется, все они просто «исполняли приказы», одни более «творчески», чем другие.

В декабре 1938 г. Амаяк Захарович Кобулов, «человек Бери», прибыл в Украину, чтобы принять командование республиканским НКВД. Прежний начальник, Александр Иванович Успенский, сбежал, понимая, что падение Ежова означает и его собственное¹⁶. Кобулов начал «чистку чистильщиков» в Украине, приведшую к закрытым судебным процессам военного трибунала войск НКВД Киевского особого военного округа. Эти процессы касались сотрудников всех уровней – республиканского, областного и районного в иерархии НКВД УССР. История «чистки чистильщиков» долго оставалась скрытой от общества. Материалы судов были засекречены в советских архивах и оставались засекреченными после распада СССР в архиве ФСБ России. В Украине, однако, архивы открыли свои двери для исследователей, ищущих информацию об этих исключительно интересных событиях советской истории.

Проект, в результате которого появилась эта книга, начался в 2010 г. на конференции по сталинскому террору, созванной Джеймсом Харрисом в Лидсе (Великобритания)¹⁷. Линн Виола представила там доклад по общей теме «*perpetrators*»¹⁸. В ответ, Марк Юнге отметил, что существуют и доступны материалы о «*perpetrators*» в украинских архивах. Затем, в 2011 г. Виола и Юнге объединились с группой известных историков из Украины, России, Молдовы, Грузии и США, имевших большой опыт работы в архивах органов безопасности бывшего Советского Союза, некоторые из них ещё в советское время фактически заложили основы изучения этой темы. Среди этих историков: Валерий Васильев, Вадим Золотарёв, Ольга Довбня, Сергей Кокин, Роман Подкур, Джеффри Россман, Андрей Савин и Алексей Тепляков. Позднее к нам присоединились Игорь Кашу и Тимоти Блау-

¹⁶ Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / ред. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. – М.: Звенья, 1999. – С. 76.

¹⁷ Результатом конференции стала публикация книги: *The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin* / ed. J. Harris. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2013.

¹⁸ *Viola L. The Question of the Perpetrator in Soviet History // Slavic Review.* – Spring, 2013. – N. 1. – Vol. 72. – P. 1–23.

вельт, которые провели аналогичные исследования в архивах Молдовы и Грузии.

Главными источниками в нашем распоряжении для проведения этого исследования были следственные и личные дела арестованных сотрудников НКВД, а также стенографические протоколы партийных собраний в органах госбезопасности. Эти источники стали открытием одного из «окон» для познания наиболее тайного периода сталинизма – массовых репрессий (Большой террор). Следственные дела содержат стенографические отчёты о закрытых судах над оперативными работниками НКВД республиканского, областного и районного уровней. Они также включают подлинники ордеров на арест, материалы обысков, биографические данные, внесённые в стандартные бланки, протоколы допросов арестованных и показания свидетелей, апелляции и петиции, документы судебных заседаний, приговоры, определения Военной коллегии и разные типы других документов. Личные дела предоставляют дополнительные биографические и служебные данные, в то время как материалы партсобраний дают богатую информацию об условиях и обстановке в соответствующем органе НКВД.

Одной из первых спорных проблем для участников этого проекта стала терминология. Было не ясно, как переводить на украинский или русский языки английский термин «*perpetrator*»¹⁹. Одни участники предлагали использовать довольно бесцветный, но, возможно, менее «нагруженный» по смыслу термин «исполнители», другие предлагали более жёсткий, но и более субъективный термин «каратели» в качестве эквивалента английскому «*perpetrator*». В конечном итоге, согласие в вопросе терминологии так и не было достигнуто, но всех участников объединил энтузиазм в изучении чистки в НКВД и, особенно, историй тех сотрудников, которые по результатам проверки были арестованы.

¹⁹ В русско-английских словарях слово «*perpetrator*» также переводится как «нарушитель», «преступник» и «виновник». См.: *Англо-русский словарь: 14-е изд.* / Ред. В. К. Мюллер. – New York: Dutton, 1973. – С. 561; *Oxford Russian Dictionary, 4th ed.* / eds. M. Wheeler, B. Unbegaum, P. Falla, D. Thompson. – Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 2007. – P. 1019.

Ключевые вопросы в этом проекте были связаны с изучением обоснования «чистки чистильщиков», феномена, случившегося в зените сталинской власти: каковы были мотивы руководства страны в проведении арестов и судебных процессов над сотрудниками НКВД? Каковы были критерии в выборе сотрудников НКВД для увольнения и ареста? Была ли эта чистка просто поиском «козлов отпущения», которая позволила руководству переложить вину за зверства массовых репрессий на кадры низшего уровня? Была ли эта чистка результатом конфликта между клиентами в НКВД или других структурах? Мы также стремились изучить механизм судебных процессов и их политический смысл, а также понять ту настойчивость, с которой руководство настаивало на использовании дискурса «нарушения социалистической законности». Возможно, более важно то, что мы стремились понять собственные мотивы сотрудников НКВД: истинно ли они верили в то, что творили, или были карьеристами и функционерами, исполнявшими приказы из страха или бюрократической рутины? Были ли они садистами, уголовниками или «обычными людьми» (в том значении, в котором Кристофер Браунинг использует этот термин для обозначения «*perpetrators*» в изучении Холокоста). Наконец, мы стремились предложить богатые деталями микроисторические описания и новые эмпирические данные для обогащения нашего понимания массовых репрессий (Большого террора), взглянув на них из комнат допросов и расстрельных камер НКВД.

Перевод Елены Осокиной

Виола Л. Вступ

Автор описує динаміку розуміння терміна «perpetrator» – «учасника злочину», окреслює першорядні дослідницькі питання міжнародного проекту. Ключові слова: Perpetrator, співробітники НКВС, «Великий терор».

Viola L. Introduction

Author describes and analyzes the dynamics of understanding the term «perpetrator» – criminal participant, shows the framework of the international research project.

Key words: Perpetrator, NKVD officers, Great Terror.

УДК 351.746.1-051(47+57)(09)(045)

Марк ЮНГЕ*

Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база

Проведено историографическое исследование участия сотрудников органов государственной безопасности СССР – непосредственных исполнителей «Большого террора», определены основные тенденции изучения, отмечена попытка сравнения чекистов с военными преступниками/карателями нацистской Германии. Очерчены основные документальные источники, определены методы исторического исследования.

Ключевые слова: советские каратели, НКВД, политические репрессии, историография.

«Генеральный директор террора»

Изучение «карателей» – лиц, которые осуществляли массовый террор в Советской России/СССР – ограничивалось в Советском Союзе вплоть до 1991 г. почти исключительно фигурой Сталина. Именно Сталин считался, если не принимать во внимание тезисы ряда «ревизионистов», «the terror's director general»¹. Такая трактовка являлась прямым продолжением основных положений тайной речи Никиты Хрущёва, произнесённой на XX съезде КПСС в 1956 г. Новый импульс своего развития историография карательных органов и «карателей» получила благодаря публикации в 1991 г. документов о массовых репрессиях. Речь идёт здесь в первую очередь о массовых операциях НКВД 1937–1938 гг.: так называемой «кулацкой» операции против «кулаков», «уголовников» и других «контрреволюционных элементов», «национальных» операциях в отношении немцев, поляков, иранцев и т. п., а также операции против «социально

* Юнге Марк (Junge Marc) – доктор исторических наук, научный сотрудник Института исторических наук Рурского университета (м. Бохум, ФРН).

¹ Tucker R.C. Stalin in Power. The Revolution From Above, 1928–1941, New York, 1990. – P. 444; Chlewnjuk O.W. Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. – Hamburg, 1998. – P. 14, 294. (Огромное количество публикаций, посвящённых личности и политической деятельности Сталина, не упоминается здесь для экономии места).

опасных элементов» (попрошак, бездомных, проституток, уголовных преступников и т. п.), жертвами которых в общей сложности стали около 1,6 миллионов человек. Некоторые российские историки использовали новые документы как основание для диаметрально противоположной интерпретации роли Сталина. Под их пером зародилась легенда об обманутом и слабом диктаторе, который действовал под диктовку Н. И. Ежова, собственно главного и единоличного организатора «Большого террора»². Однако историография сумела вскоре убедительно опровергнуть такого рода трактовки³. Ежов, возглавлявший народный комиссариат внутренних дел СССР, объединявший под своей крышей органы государственной безопасности и милицию, теперь адекватно описывается как управляемый и контролируемый послушный исполнитель приказов Сталина, как его способный и усердный ученик⁴.

Систематическое изучение массовых репрессий и параллельное введение в научный оборот соответствующих документальных материалов «архива Кремля» (Архива Президента РФ) осуществил тандем в составе российского историка спецслужб Владимира Хаустова и шведского историка Леннарта Самуэльсона. Они исследовали механизм соучастия представителей высшего эшелона сталинского режима в репрессиях, а также доказали, что Сталин по-прежнему должен расцениваться как главный «кабинетный преступник». Одновременно авторы продемонстрировали, что роль Сталина в «Большом терроре»

² «Ezhov's primary crime, however, consisted in the fact that he had not informed Stalin of his actions». *Starkov B.A.* Narkom Ezhov // *Stalinist Terror. New Perspectives* / Сост. J. A. Getty, R. T. Manning. – Cambridge M. A., 1993. – P. 38.

³ *Jansen M., Petrov N.* Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940. – Stanford, 2002; *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М., 2010. – С. 299; *Baberowski J.* Stalin und der Große Terror (Vortrag vom 13.07.2011 bei der Vortragsreihe «Stalinistischer Terror in der Sowjetunion und in Osteuropa: Neue Forschungen zu Tätern–Opfern»). См.: <http://www.stiftung-aufarbeitung.de/veranstaltungennachlese-2011-2493.html?id=1711> (дата обращения 07.09.2012).

⁴ *Chlewnjuk O.* Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. – Hamburg, 1998. – P. 270, 294, 295; *Полянский А.* Ежов. История «железного» сталинского наркома. – М., 2001.

необходимо рассматривать более дифференцированно. Сталин расставлял приоритеты. Персонально он концентрировался в первую очередь на элитах. Его роль в репрессировании элит сводилась не только к тому, чтобы завизировать своей подписью списки на арест и осуждение, но и к рукописным пометкам рядом с некоторыми фамилиями в этих списках, которые, как правило, имели смертельные последствия для людей, удостоившихся сталинского внимания. Такими же пометками Сталин снабжал некоторые протоколы допросов и материалы ряда судебных дел⁵.

В то же время сталинское соучастие в реализации массовых операций, которые были направлены преимущественно против простого, т. е. лишённого привилегий и далёкого от власти советского населения, ограничивалось политической инициативой и общим контролем⁶. Здесь главные полномочия были предоставлены, в особенности в том, что касалось «кулацкой» операции, партийному руководству и органам госбезопасности на местах. Сталин не вникал в детали массовых репрессий, ограничиваясь общими указаниями об увеличении лимитов и поощряя усердие НКВД⁷.

Новые архивные находки в Грузии, тем не менее, указывают на то, что необходимо критически оценивать эффективность такого «последнего контроля». Без сомнения, он осуществлялся Сталиным и другими членами политбюро ЦК ВКП(б) в отношении репрессий партийно-советских элит. Об этом свидетельствуют так называемые «сталинские списки»⁸. По-прежнему не вполне ясно, действительно ли речь шла о персональном конт-

⁵ *Хаустов В., Самуэльсон Л.* Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2009.

⁶ *Юнге М., Бонвеч Б.* Реализация приказа № 00447: сводный итог // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – М., 2009. – С. 43–80; *Хаустов В., Самуэльсон Л.* Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – С. 6, 273–274, 283.

⁷ *Хаустов В., Самуэльсон Л.* Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – С. 281, 286, 328.

⁸ Это списки партийно-советских руководителей, приговорённых в основном к расстрелу, которые визировались Сталиным и другими членами политбюро ЦК ВКП(б).

роле или, напротив, в большинстве случаев дело сводилось к механическому подтверждению приговоров, которые предварительно выносились центральным аппаратом госбезопасности? В пользу последнего предположения говорит, например, то обстоятельство, что Сталин вместе с остальными членами политбюро оставил свои подписи под объёмными списками, включавшими в себя более 40 000 фамилий, но его «пометки на полях» затрагивают лишь некоторых из жертв. У Сталина и членов политбюро не было ни времени, ни достаточного объёма личных сведений (память, личные знакомства), чтобы связать что-нибудь конкретное с каждым из имён, оказавшихся в списках. Поэтому контроль или вмешательство здесь неминуемо ограничивались абсолютным минимумом⁹.

Госбезопасность и милиция

С введением в научный оборот новых комплексов документов, в центре исследований, наряду с дискуссией о месте Сталина в массовых репрессиях, постепенно оказались целые группы «карателей». Речь, в частности, идёт о соучастии партии, политбюро ЦК ВКП(б) в первую очередь, а также республиканских, краевых и областных комитетах ВКП(б). Их роль наиболее зримо выражалась в циничной «торговле» первых секретарей с «центром» вокруг повышения «лимитов» репрессий. И всё же историография концентрируется на изучении роли в репрессиях государственных органов, в первую очередь Народного комиссариата внутренних дел СССР, от центральных до низовых подразделений. Постепенно также формируются подходы к изучению участия в репрессиях местных органов государственной власти – сельских и городских советов¹⁰. Анализ свидетель-

⁹ Юнге М., Клдиашвили Г. Регионализация карательных полномочий // Большевицкий порядок в Грузии. Изд. в 2-х т. – Т. 1. Большой террор в маленькой кавказской республике / Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч. – М., 2015. – С. 117–168.

¹⁰ Юнге М., Биннер Р. Справки сельсовета как фактор в осуждении крестьян // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – М., 2009. – С. 613–623.

ских показаний и доносов освещает роль в массовых репрессиях неорганизованного населения, обычных людей¹¹.

Что касается компартии, то установлено, что именно политбюро ЦК ВКП(б) инициировало и идеологически «сопровождало» репрессии. Тем не менее, преследование широких масс советского населения однозначно было отнесено к компетенции республиканских, краевых и областных органов государственной безопасности и милиции. Под диктовку НКВД к репрессиям также подключились – как правило, добровольно – сельские и городские советы, местные партийные структуры и «простое» население. Констатация факта тесного взаимодействия и сотрудничества этих структур/групп «карателей» стала важнейшим результатом новейшей историографии. Речь идёт о запланированном государством и организованном бюрократическим путём массовом убийстве, в ходе которого НКВД удалось задействовать в качестве соучастников как местные городские и сельские элиты, так и часть «простого» населения. Если же говорить о наиболее важных результатах в деталях, то необходимо указать на то, что классическим «кабинетным преступлением» являлась деятельность секретаря тройки НКВД. В ходе бюрократически заданной процедуры именно он на практике выносил «приговоры» ещё до внесудебного заседания тройки (начальник управления НКВД, прокурор и секретарь обкома/крайкома партии). Этот орган, формально отвечавший за определение меры наказания, как правило, санкционировал приговоры: ставились подписи под заранее заготовленными секретарём протоколами. Что же касается практик карателей, оформлявших следственные дела, на основе которых докладчиком оформлялся протокол тройки, то удалось установить, что грубая фальсификация показаний и свидетельств имела

¹¹ Юнге М., Биннер Р. Справки сельсовета как фактор в осуждении крестьян. – С. 613–623. *Они же*. От ареста до расстрела. Следственное дело осуждённого // Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. – М., 2008. – С. 352–404; Юнге М. Дело «уголовников» // Массовые репрессии в Алтайском крае 1937–1938 / Сост. Г. Д. Жданова, В. Н. Разгон, М. Юнге, Р. Биннер. – М., 2010. – С. 215–226.

свои границы¹². Конечно, образ действий следователей НКВД и, соответственно, материалы следствия отвечали требованиям сверху, как можно скорее нейтрализовать подозрительные или якобы нелояльные «элементы». Документы следствия, выступавшие в роли улики, редко проверялись следователями на предмет достоверности содержащейся в них информации, зато, как правило, интерпретировались в нужном для следствия ключе, дополнялись и исправлялись на усмотрение сотрудников НКВД, а также обрабатывались ими в бешеном темпе.

Под вопрос также следует поставить общепринятое обвинение в адрес «карателей» в поголовном применении пыток. На самом деле здесь соблюдалась определённая иерархия: членов элит пытали и избивали гораздо чаще, поскольку в их делах центральную роль играло именно индивидуальное признание подозреваемого. Что же касается представителей «простого» советского населения, то здесь, как правило, было достаточно нескольких свидетельских показаний и справки государственных органов власти (например, сельсовета), чтобы «юридически» обеспечить вынесение требуемого приговора¹³.

Если подводить промежуточные итоги, зафиксированные в историографии, то в первую очередь следует констатировать следующее: именно органы НКВД – госбезопасность и милиция, сыграли главную роль в осуществлении всех карательных акций «Большого террора», в особенности массовых операций. Привилегированное положение, которое занимали в механизмах террора «каратели» из числа сотрудников госбезопасности и милиции, стало для них одновременно преимуществом и проклятием. В рамках деятельности внесудебных инстанций юридически малообразованные кадры госбезопасности исполняли роли следователей, судей и палачей. Это означало для них большую свободу рук, оставлявшую много места для автори-

¹² О роли секретаря тройки и докладчика см.: Юнге М., Бонвеч Б., Биннер Р. Оуждение // Массовые репрессии в Алтайском крае. – С. 328–347.

¹³ Юнге М. Возможности и проблемы изучения Большого террора с помощью источников 1938–1941 и 1954–1961 годов (допросы карателей) // История сталинизма. Репрессированная Российская провинция. Мат. междунар. науч. конф. Смоленск, 9–11 октября 2009. – М., 2011. – С. 63–70.

тарного мышления, садизма, карьеризма, личного произвола и манипуляций на всех уровнях вне эффективного контроля «сверху». Однако это же обстоятельство привело некоторых из них на скамью подсудимых.

Исполнитель, палач или «каратель»?

Современная историография ещё не дала удовлетворительного ответа на вопрос о степени ответственности сотрудников госбезопасности и милиции. Это можно утверждать по поводу самооценки чекистов и милиционеров, а также множества вопросов, каким образом и в какой форме осуществлялось их участие в репрессиях. В этой связи представляет интерес уже чисто филологическое описание феномена государственного преступления и преступника. В русском языке нет эквивалента немецкого термина «Täter». Наиболее распространённые понятия, такие как «исполнители» или «палачи», в первом случае слишком подчёркивают «исполнительный», во втором – эмоционально-моральный аспект. Возможно, наиболее адекватным является термин «каратель», однако этот термин традиционно был сильно идеологизирован и употреблялся в Советском Союзе исключительно для описания служащих царских и нацистских карательных органов. Его употребление в другой трактовке наталкивается вплоть до сегодняшнего дня на предубеждения, в том числе в государствах – бывших советских республиках. Несомненный недостаток этого термина заключается также в том, что его нельзя без оговорок применять для описания всех категорий лиц, на которых лежит ответственность за репрессии, то есть в отношении Сталина, партии и государственного аппарата. И всё же, пока историография не выработает более адекватный термин, я предлагаю использовать понятие «каратель» в смысле «преступник», «сотрудник государственных карательных органов, непосредственно участвовавший в репрессиях».

В общем и целом в историографии карательных органов (госбезопасности и милиции) времён «Большого террора» можно выделить несколько основных направлений. Представителем первого направления (это, преимущественно, историки,

имеющие отношение к ФСБ или к учебным заведениям системы ФСБ), можно считать Олега Мозохина. Он является сотрудником Центрального архива ФСБ и членом «Общества изучения истории отечественных спецслужб». Мозохин стремится в первую очередь спасти «честь мундира» спецслужб, что вполне закономерно, учитывая очевидную для России тенденцию реабилитации сотрудников НКВД, осуждённых в 1937–1941 и 1954–1961 годах¹⁴. В полном соответствии с названием своей монографии «Право на репрессии» Мозохин выступает против недопустимой, с его точки зрения, криминализации органов государственной безопасности. Он пишет о том, что госбезопасность получила свои «внесудебные полномочия» от верховных законодательных органов государства¹⁵. Таким образом, Мозохин сводит роль органов государственной безопасности к чисто исполнительной¹⁶. Он прав, когда ссылается на то, что создание таких внесудебных органов, как Особое совещание, «двойки» и «тройки», в которых НКВД играл доминирующую роль, осуществлялось на основании законодательных актов или решений политбюро ЦК ВКП(б). То же самое справедливо в отношении многочисленных приказов, директив и инструкций, которые сопровождали и направляли работу «органов». Однако Мозохин слишком уж явно тщится защитить госбезопасность от возможной критики. Осуществление и рост масштабов массовых репрессий, да и сам «Большой террор» предстают в его описании, прежде всего, как, возможно, чересчур резкая, однако легитимная реакция политического руковод-

¹⁴ О реабилитации ряда сотрудников НКВД, которые участвовали в массовых репрессиях, см.: *Тепляков А.Г.* Органы НКВД Западной Сибири в «кулацкой операции» 1937–1938 гг. // Сталинизм в советской провинции. Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. Р. Биннер, Б. Бонвеч, М. Юнге. – М., 2009. – С. 536–571; *Он же.* Парадоксы реабилитации // Российские социалисты и анархисты после октября 1917 г. Исследовательская программа НИПС «Мемориал». «Социалисты и анархисты – участники сопротивления большевистскому режиму. Режим доступа: <http://socialist.memo.ru/discuss/d01/d0103.htm> (дата обращения 07.03.2015).

¹⁵ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности. 1918–1953. – М., 2006. – С. 20–22.

¹⁶ Там же. – С. 193–194.

ства на внешнеполитические и внешнеэкономические угрозы. А во вторую очередь – как следствие борьбы за власть внутри советской политической элиты (речь идёт о «левом» и «правом» уклонах в партии)¹⁷.

Для Мозохина фоном и контекстом репрессий является психическая предрасположенность Сталина к насилию, его борьба за единоличную власть, равно как и его стремление установить бюрократическую систему управления¹⁸. В то же время непосредственно внутривнутриполитические факторы, включая повседневное подавление сопротивления и инакомыслия в обществе, осуществление государственного контроля упоминаются Мозохиним мимоходом. Инициативы НКВД по борьбе с «врагами народа», равно как стиль и методы деятельности чекистов практически не находят у Мозохина освещения. Таким образом, он игнорирует собственную заинтересованность органов госбезопасности в репрессиях, замалчивает свободу рук, которую они имели, а также отрицает совокупную ответственность госбезопасности и милиции. Когда же эту щекотливую тему избежать не получается, как в случае с массовыми операциями, то НКВД обеляется: якобы основная масса сотрудников подвергалась давлению со стороны партийного и собственного руководства; их обманывали, натравливали и даже принуждали к «нарушению социалистической законности»¹⁹. Остальные авторы, принадлежащие к этому направлению в историографии, ещё более откровенно стремятся оправдать чекистские органы. Они утверждают, что НКВД выполнял противоправные приказы, поскольку у чекистов не было другого выбора. В случае отказа от проведения массовых репрессий сотрудники НКВД сами бы стали жертвами.

Другой вариант оценки карательной деятельности НКВД предлагал российский историк Виктор Данилов, который утверждал, что в органах НКВД существовало серьёзное сопротивление подготовке и проведению массовых репрессий. Из

¹⁷ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии... – С. 14–15, 17.

¹⁸ Там же. – С. 14.

¹⁹ Там же. – С. 146, 158, 161, 171.

факта ареста в июле 1937 г. ряда высокопоставленных сотрудников НКВД Данилов делает вывод, что причиной этих арестов послужил дух сопротивления, якобы свойственный чекистам, которые не забыли о негативном опыте коллективизации и индустриализации 1928–1933 гг.: «[...] в этой среде было нежелание участия в кровавой расправе с тысячами невинных людей»²⁰. Ряд других авторов полагает, что критическое отношение к террору имело место даже на низших ступенях иерархии НКВД, что привело к стремлению дистанцироваться от спущенных сверху приказов. Эта позиция создаёт впечатление, что сотрудники НКВД низшего звена правильно «расшифровали» преступные намерения руководства, однако ничего не могли поделать против репрессивных приказов, спущенных сверху²¹.

Третье течение представляют российский историк Алексей Тепляков (Новосибирск) и украинский историк Вадим Золотарёв (Харьков). Они применяют двойную методику: с одной стороны, они реконструируют биографии ведущих представителей органов госбезопасности Сибири и Украины²². С другой – ис-

²⁰ Данилов В.П. Советская деревня в годы «Большого террора» // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5-и т. 1927–1939 / Сост. В. Данилов, Р. Маннинг, Н. Охотин и др. – М., 2004. – Т. 5: 1937–1939. Кн. 1: 1937. – С. 34–35, 43.

²¹ Каманов В. Чекистская междоусобка // Кузбасс (Кемерово). – 1997. – 13 ноября; Овчинников В., Павлов С. Глас вопиющего... в застенках НКВД // Юрга. – 2004. – 15 декабря. – С. 5; Ватлин А.Ю. Террор районного масштаба: «массовые операции» НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937–1938 гг. – М., 2003. – С. 110–112; Лейбович О. Сотрудники НКВД в Прикамье в 1937–1938 гг. (неопубликованная рукопись конференции «Les mécanismes de la terreur», 9–11.12.2007, Париж).

²² См.: Тепляков А.Г. Опричники Сталина. – М., 2009; Он же. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936–1946 гг. // Минувшее. – М.; СПб. – 1997. – № 21. – С. 240–293; Шаповал Ю., Золотарёв В. Всеволод Балицкий. Особа, час, оточення. – К., 2002; Золотарёв В. Олександр Успенський. Особа, час, оточення. – К., 2004; Його ж. Випробування совістю. Сторінки біографії комисара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374–389; Його ж. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині. Люди та долі. 1919–1941. – Харків, 2003; Його ж. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків, 2007. Большое значение для историографии «карателей», которая всё ещё находится в зачаточном состоянии, а также для реконструкции биографии сотрудни-

следуют механизмы террора²³. Используя аналогичный подход, Александр Ватлин (Москва) опубликовал исследование в жанре микроистории²⁴. Тепляков, анализируя «психологию, обычаи и нравы» чекистов, пришёл к выводу о клановой структуре, свойственной органам госбезопасности. Он описывает не только систему патроната и персональной клиентелы, но и коррумпированность органов, готовность чекистов прибегнуть к издевательствам и пыткам, равно как и к фальсификациям материалов следствия. Лояльность чекистов по отношению к режиму обеспечивали система привилегий в комбинации с боязнью в любой момент самим превратиться в жертву²⁵. Золотарёв создаёт свои работы преимущественно в биографическом ключе, хотя и пытается делать это в рамках институционального подхода.

«Каратели» рассматриваются в историографии в первую очередь как составная часть и обезличенный инструмент государственных и партийных метаструктур. В том числе сам автор настоящей статьи, описывая роль секретаря «тройки» на примере УНКВД Алтайского края, фактически затушёвывает индивидуальные особенности и действия конкретного человека, в результате чего в конечном итоге возникает, хотя и не-

ков карательных органов имеет биографический справочник, подготовленный Н. В. Петровым и К. В. Скоркиным. См.: Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД 1934–1941. Справочник. – М., 1999.

²³ Тепляков А.Г. Сибирь. Процедура исполнения смертных приговоров в 1920–1930-х годах // Голоса Сибири. Литературно-художественный альманах. – 2006. – № 4. – С. 213–277. Режим доступа: http://golosasibiri.narod.ru/almanah/vyp_4/027teplyakov_04.htm (дата обращения 13.12.2015); Он же. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – М., 2008; Он же. Органы НКВД Западной Сибири в «кулацкой операции» 1937–1938 гг. // Сталинизм в советской провинции. Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. Р. Биннер, Б. Бонвеч, М. Юнге. – М., 2009. – С. 536–571; Васильев В. Механізми «великого теорру»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС у лютому–листопаді 1938 р.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 135–157.

²⁴ Ватлин А.Ю. Террор районного масштаба: «массовые операции» НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937–1938 гг. – М., 2003.

²⁵ Тепляков А.Г. Машина террора. – С. 346–454; 465–593; Он же. Опричники Сталина. – М., 2009. – С. 9.

преднамеренно, образ безучастного кабинетного преступника, лишённого каких-либо эмоций. Только в отдельных случаях историкам удавалось нарисовать образ советского «карателя» как индивидуума. Когда же это происходило, то речь шла почти исключительно о чекистах, которые выделялись из общей массы своим особым энтузиазмом в осуществлении репрессий, цинизмом, выдающимся организаторским талантом и т. д. В итоге в историографии доминируют исследования, посвящённые этим «исключительным» личностям. Что же касается «среднестатистических карателей», то из-за дефицита источников до сего времени были написаны только два портрета: речь идёт об А. Г. Агапове, начальнике РО НКВД Солтонского района Алтайского края,⁷ и В. Д. Качуровском, сотруднике КРО УНКВД по Новосибирской области²⁶.

До настоящего момента в области историографии репрессий сделаны лишь первые осторожные шаги в новом направлении, вне рамок доминирующего подхода изучения «карателей» как составной части карательных институтов. Сегодня историки стали обращать внимание на социологические (социальное происхождение и актуальное социальное положение), ситуативные (модус вивенди в определённой обстановке) и индивидуальные аспекты. В свою очередь, это поставило исследователей перед необходимостью изучать механизмы прекращения массовых операций НКВД. Это обусловлено тем, что важнейшим рычагом, позволившим сначала затормозить репрессии в конце лета 1938 г., а потом и окончательно остановить их, стало обвинение в «нарушении социалистической законности», выдвинутое в адрес активистов и «передовиков» репрессий. Целый ряд постановлений, директив и приказов цинично обвинял органы госбезопасности в «эксцессах» и «перегибах», отведя им роль единственного козла отпущения. Новый народный комиссар внутренних дел Лаврентий Берия выступил от имени НКВД с самокритикой, а также отдал приказ осудить факты «на-

²⁶ Юнге М., Жданова Г.Д. Проведение карательной акции в Солтонском районе Алтайского края // Массовые репрессии в Алтайском крае... – С. 432–479; Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора... – С. 419–422.

рушений социалистической законности» на специально созданных собраниях сотрудников НКВД. Органы прокуратуры, в свою очередь, получили поручение провести соответствующие расследования и организовать судебные разбирательства. В попытке обелить себя сотрудники НКВД в массовом порядке писали письма, адресованные партийным организациям, прокуратуре или собственному начальству. Так началось наказание «карателей».

Когда историки получили возможность работать с архивно-следственными делами жертв массовых операций НКВД, они обнаружили, что вместе с материалами следствия зачастую были подшиты дополнительные материалы 1938–1941 гг. (редко) и 1954–1961 гг. (часто). Эти документы, которые служили основанием для пересмотра приговоров и реабилитации репрессированных, включали в себя выдержки из материалов следствия и судебных процессов над сотрудниками госбезопасности и милиции. Речь в них шла о фальсификациях, пытках и других формах «нарушения социалистической законности». В Государственном архиве Новосибирской области было найдено уже упомянутое выше письмо В. Д. Качуровского, датированное 1939 г., в котором тот, хотя и критиковал массовые репрессии, тем не менее, пытался оправдать свои действия и действия управления НКВД в целом. В украинских архивах были обнаружены и опубликованы первые материалы партийных собраний управлений НКВД 1938–1940 гг., на которых во главе повестки дня стоял вопрос о «нарушениях социалистической законности». Кроме того, в научный оборот были также введены соответствующие донесения и рапорты прокуратуры²⁷. Их ценность, в качестве документального источника, заключается, в том числе в том, что они дают возможность анализировать конкретные преступления определённой группы «карателей» из числа сотрудников госбезопасности и милиции, которые предстают в документах как индивидуумы. В результате, анонимные карательные институты и структуры обретают своё «персональное лицо». Кроме того, материалы прокуратуры оп-

²⁷ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора... – С. 422–425.

ровергают версию партийно-советского руководства, что в целом репрессии были оправданными и необходимыми, и необходимо лишь наказать отдельных чекистов за «эксцессы» и «перегибы».

Отметим, до этого времени только отдельные авторы задавались вопросом о мотивах преследования сотрудников карательных органов в 1938–1941 и 1954–1961 гг. Например, Леонид Наумов выразил мнение, согласно которому первая волна процессов над «карателями» непосредственно после «Большого террора» послужила тому, чтобы ослабить клановую структуру НКВД и перегруппировать кадры в интересах новой конъюнктуры карательной политики, сводившейся теперь к выборочным репрессиям²⁸. Тимоти Блаувельт и Никита Петров интерпретировали наказания чекистов как средство, которое позволило разрушить «ежовский клан» и заполнить освободившиеся места сторонниками Л. Берии²⁹. В свою очередь, другой «учёный», Р. Шамсутдинов, с явно выраженной антисемитской ориентацией, приписывает Сталину намерение очистить органы госбезопасности от «еврейских элементов», которые стали вести себя слишком самостоятельно³⁰. Автор настоящей статьи высказывал гипотезу о том, что наказание карателей было

²⁸ Наумов Л. Сталин и НКВД. – М., 2007. – С. 335, 344–345; Тумишс М. ВЧК. Война кланов. – М., 2004.

²⁹ Blauvelt T.K. March of the chekists. Beria's secret police patronage network and Soviet crypto-politics // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2011. – № 44. – P. 73–88; Wehner M. Wer waren Stalins Vollstrecker? Ein russisches Handbuch legt den Grund für eine Täterforschung des Stalinismus // *FAZ*. – 2000. – 30. – März.

³⁰ Šamsutdinov R. Kišlok fošeasi. Žamoališggiriš, surgun [Трагедия Кишлока. Коллективизация, раскулачивание, ссылка в среднеазиатских республиках]. – Taškent, 2003 (<http://www.centrasia.ru/newsA.php4?i=108206736>, дата обращения 11.11.2011). См. также: Білокін С. Соціальний портрет чекістів // Персонал. – 2003. – № 8. – С. 39–46; Його ж. Двадцять років єврейської державності в Україні, 1918–1938 // Персонал. – 2004. – № 1. – С. 18–20; № 2. – С. 18–27. Режим доступа: <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp>. (дата обращения 07.03.2015). Историк и журналист М. Венер на основании статистических выкладок высказывает предположение об антисемитских тенденциях в советском руководстве. См.: Wehner M. Wer waren Stalins Vollstrecker? // *FAZ*. – 2000. – 30. – März.

призвано дисциплинировать сотрудников НКВД и ограничить компетенцию органов госбезопасности прежними правовыми рамками³¹.

Что же касается судебных процессов над чекистами 1954–1961 гг., то в историографии они интерпретируются исключительно как политический инструмент, то есть как составная часть кампании по десталинизации и реабилитации. При этом аспект расследования и освещения преступлений не играл для власти большой роли. Согласно Никите Петрову, Хрущёв не был заинтересован в действительном освещении и расследовании репрессий, поэтому в годы его правления не было организовано широкое осуждение «нарушителей социалистической законности». Их судили только выборочно, в показательных целях, чтобы вызвать у населения чувство удовлетворения и восстановленной справедливости, а также легитимировать массовые освобождения из лагерей и реабилитацию³². Тимоти Блаувельт представляет точку зрения, согласно которой наказание «карателей» в хрущёвскую эру, в первую очередь, служило тому, чтобы нейтрализовать сторонников Берии³³.

Канадский историк Линн Виола в своём обзоре историографии вопроса «карателей» и карательных органов в Советском Союзе предлагает, проводя сравнение с нацистскими преступниками, уделить особое внимание «экосистеме террора» (*Ecosystem of Violence*), в рамках которой действовали «каратели». При этом исследование должно быть организовано двояко: с одной стороны, необходимо анализировать специфические рос-

³¹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора... – С. 408–414.

³² См. сообщение Терезы Таммер по докладу Никиты Петрова на учредительном заседании серии «Stalinistischer Terror in der Sowjetunion und in Osteuropa. Neue Forschungen zu Tätern – Opfern – Folgen», 22 июня 2011, Bundesstiftung. Режим доступа: http://de-de.facebook.com/note.php?note_id=227987700557688 (дата обращения 07.03.2015).

³³ Blauvelt T.K. March of the chekists... – P. 85–87; Blauvelt T.K. Patronage and betrayal in the post-Stalin succession. The case of Kruglov and Serov // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2008. – Vol. 41. – № 1. – P. 1–16; Knight A. W. Beria. Stalin's first lieutenant. – Princeton, 1993; Соколов Б. Берия. Судьба всесильного наркома. – М., 2003; Тонтыгин А. Лаврентий Берия. Неизвестный маршал госбезопасности. – М., 2005.

сийские/советские условия, то есть специфику административной системы, политическую культуру, паранойю режима в отношении «врагов народа», социальный фон репрессий, а также культуру насилия, зародившуюся в годы гражданской войны, включая факторы, которые её усиливали; с другой стороны, внимание должно уделяться общим закономерностям процесса модернизации³⁴.

Ныне очевидно, что проблемы историографии советских «карателей» во многом сводятся к тому, что историки были вынуждены использовать в качестве основной источниковой базы для реконструкции поведения, мышления и психологии чекистов только лишь выдержки из доступных на сегодня материалов архивно-следственных дел или незначительное число ходатайств, жалоб и заявлений самих сотрудников госбезопасности, оказавшихся на скамье подсудимых по обвинению в «нарушении социалистической законности» в 1938–1941 и 1954–1961 гг. В большинстве случаев выдержки из материалов судебного разбирательства, приобщённые к архивно-следственным делам, не имеют ничего общего с данным конкретным делом. Историография постоянно основывается на одних и тех же показаниях ограниченного числа чекистов, в которых признаётся применение пыток, фабрикация улик или следственных дел в целом, а также манипуляция показаниями свидетелей.

Все до сих пор обнаруженные документы такого рода характеризуются высокой степенью селективности. В результате они диктуют совершенно определённую интерпретацию: в первую очередь тенденциозный образ садиста-чекиста, мучителя по натуре, подверженного влиянию алкоголя. Эти документы практически вынуждают большинство исследователей выстраивать дистанцию между обществом и чекистами за счёт криминализации и демонизации последних. Они едва ли позволяют проследить социальное происхождение, а также мировоззрение сотрудников госбезопасности³⁵. Кроме того, на их

³⁴ Viola L. The Question of the Perpetrator in Soviet History // Slavic Review. – 2013. – Vol. 72. – № 1. – P. 1–23.

³⁵ См.: Золотарьов В.А., Рущенко И.Р. Початок і фінал кар'єри першої хвилі чекістської верхівки України: соціально-статистичний аналіз // Наукові

основании почти невозможно произвести последовательный демонтаж мифа о чекистах исключительно как о жертвах давления сверху, а потом и репрессий. По тем же самым причинам в историографии фактически отсутствует описание взаимодействия между карательной машиной и индивидуумом. То же самое можно утверждать в отношении публикаций Никиты Петрова – видного представителя российской историографии советских карательных органов. Сотрудники госбезопасности, милиции и в его работах лишены индивидуальных характеристик, несмотря на доминирующий биографический подход. Кроме этого, историками уделяется мало внимания ситуативным аспектам репрессивной повседневности или, соответственно, разнице в поведении «карателей» в различные периоды советской истории³⁶. Следствием этого является деперсонализация и абстрагирование фигур «карателей».

Украина и Грузия

Отправной точкой настоящего исследования является современная историография «Большого террора» и карательных органов, всё ещё фрагментированная и характеризующаяся наличием серьёзных лакун. Научный анализ также опирается на существенно расширенную источниковую базу и структурированные методологические размышления. Наша работа посвящена исследованию жизни и деятельности сотрудников карательных органов бывшего Советского Союза. В центре внимания находится определённая группа сотрудников карательных органов, а именно тех, кто в ходе «Большого террора» 1937–1938 гг. планировал, руководил и осуществлял массовые

записки Харківського економіко-правового університету. – 2004. – № 1. – С. 158–169; Тепляков А.Г. Опричники Сталина. – С. 52–54. См. всесоюзную статистику, которая подтверждает эту оценку: Wehner M. Wer waren Stalins Vollstrecker? // FAZ. – 2000. – 30. – März.

³⁶ Олег Хлевнюк констатировал, что ни в личной, ни в политической биографии Ежова нет предпосылок к тому, чтобы в годы «Большого террора» он превратился в активного и послушного исполнителя воли Сталина. См.: Chlewnjuk O.. Das Politbüro... – S. 282. Биография Ежова до его назначения на пост наркома внутренних дел приводится в том числе в: Getty J.A., Naumov O.V. Ezhov: The Rise of Stalin's «Iron Fist». – New Haven, 2008.

репрессии. Речь идёт о сотрудниках органов госбезопасности и милиции республиканского, краевого и областного уровня, которые позднее сами превратились в «жертв», то есть преследовались в уголовном порядке за «нарушения социалистической законности». Другие группы лиц, принимавших активное участие в массовых репрессиях (партийные работники, сотрудники органов прокуратуры и т. п.) рассматриваются здесь лишь в тех случаях, когда это помогает более полно выяснить роль сотрудников тайной полиции и милиции. Концентрируясь только на госбезопасности и милиции, мы поддерживаем и продолжаем уже частично предпринятые в историографии попытки, целью которых является идентификация группы лиц, несущих ответственность за репрессии на среднем и низшем институциональном уровнях. Таким образом, исследование существенно отличается от доминирующей до сего времени фиксации только на ряде руководящих деятелей партии и государства (в первую очередь И. В. Сталин) и тайной полиции (Н. И. Ежов, Л. П. Берия), которая вполне объяснима, принимая во внимание дефицит архивных источников. Особенно благоприятная ситуация для реализации такого исследовательского подхода сложилась в двух бывших республиках СССР – в Украине и в Грузии. Банальная причина такого географического распределения заключается в том, что именно в этих государствах в необходимом объёме доступны соответствующие архивные документы³⁷. В особенности архивы Украины, которую можно характеризовать как «Советский Союз в миниатюре»³⁸, дают основания для выводов, применимых к СССР в целом.

В результате должны быть воссозданы профили групп и отдельных сотрудников госбезопасности и милиции среднего (область и край) и низшего (район и город) уровня. Эти профили/срезы будут использованы, с одной стороны, в интере-

³⁷ Спецслужбы Российской Федерации систематически препятствуют доступу исследователей к делам сотрудников НКВД. Однако некоторые привилегированные историки, близкие к спецслужбам, имеют возможность ознакомиться с такого рода документами.

³⁸ Украина, как и Казахстан, располагала разветвлённой административно-территориальной системой, включавшей в себя 12 областей.

сах проведения анализа структур репрессивного механизма 1937–1938 гг., с другой – для изучения механизмов и мотивов «наказания карателей» в 1938–1941 гг. и 1954–1961 гг. При этом центральную роль играют следующие аспекты:

1) Индивидуальное поведение сотрудников карательных органов различного уровня во время репрессий. Особенный интерес представляет рассмотрение «коэффициента напряжения» взаимоотношений индивидуума и структуры, при этом субъективные измерения позиций и мотивов «карателей» должны быть соотнесены с карательными метаструктурами, а «каратели» включены в институциональный и ситуативный контексты.

2) Реконструкция биографий сотрудников карательных органов (социальное происхождение, образование, партийная карьера, социальное положение). Таким образом, они будут включены в конкретные общественные и политические обстоятельства, что сделает возможным оценку совершенных ими преступлений помимо антропологических констант. В то же время темой исследования станут действия режима в отношении своих собственных кадров.

3) Показания/свидетельства «карателей» о совершенных ими преступлениях, сделанные как непосредственно после завершения «Большого террора» в ходе следствия и осуждения в 1938–1941 гг., так и в период хрущёвской десталинизации в 1954–1961 гг. Речь здесь идёт о самовосприятии «карателей» и одновременно – о механизмах самооправдания и стратегиях защиты. Одновременно (в дополнение к пункту 2) этот аспект будет использоваться для включения «карателей» в общественный и политический контексты.

4) Высказывания/заявления о «карателях» и их преступлениях, относящиеся к сентябрю 1938–1941 г., а также ко времени десталинизации 1954–1961 гг., которые были сделаны в рамках собраний НКВД, следствия и судебных процессов. Исходя из стороннего восприятия «карателей» сотрудниками прокуратуры и свидетелями (к последним относились жертвы и бывшие коллеги), будет выявлена роль политической и общественной функции как судебного, так и внутреннего расследования преступлений, официально объявленных «перегибами». Сос-

тавной частью такого ракурса изучения выступает реакция аппарата тайной полиции и руководства НКВД на «нападки» со стороны прокуратуры.

Одним из главных результатов исследования должна стать демаркация той разделительной линии, которая была проведена между «карателями» и обществом в хрущёвскую эру и с тех пор латентно присутствующей в историографии. Таким образом, будет отдана дань тезису, согласно которому «каратели» являлись неотъемлемой частью и продуктом советского общества, а их представления и образ мыслей отвечал идеологии и мотивам государственной власти.

Цель нашего исследования также состоит в изучении жизни и деятельности «карателей» в СССР в качестве самостоятельного направления историографии, которое с учётом советской специфики, будет «вписано» в общую дискуссию о массовом государственном насилии в XX веке, а также о проводниках и исполнителях государственного насилия. Кроме того, нашей задачей является создание базы документальных материалов для государств – бывших республик СССР, которая должна послужить основанием для предстоящей широкой общественной работы по осмыслению ужасов и последствий «Большого террора», а также созданию соответствующих «территорий памяти». Таким образом, должны быть поддержаны начинания правозащитной организации «Мемориал» и Музея и общественного центра «Мир, прогресс и права человека» им. Андрея Сахарова.

Постановка вопроса и источниковая база

Официальным обоснованием проведения судебных процессов над рядом сотрудников НКВД, начиная с лета 1938 г. по 1941 г., выступало утверждение, согласно которому подсудимые в ходе в целом успешной кампании по борьбе с «врагами народа» систематически нарушали «социалистическую законность» и поэтому дело дошло до «эксцессов» во время арестов, следствия и осуждения. В ходе десталинизации эта интерпретация также в целом не подвергалась сомнению, напротив, она была расширена заявлением о том, что «эксцессы» стали возможны лишь потому, что во главе страны стоял Сталин. Таким образом,

партия, государство и советское общество были освобождены от какого-либо обвинения в соучастии в «Большом терроре».

Новые источники из архивов Украины и Грузии предлагают сегодня возможность отказаться от этой интерпретации. Впервые исследователям оказались полностью доступны в достаточном количестве материалы судебных процессов, а также многие дополнительные документы. Теперь у них есть возможность ввести в научный оборот также показания самих «карателей», их коллег и свидетелей, содержащие данные о повседневности террора. Помимо этого, архивно-следственные дела включают в себя такие документы, как письма самих «карателей» и их родственников, а также улики.

Однако изменение перспективы исследования возможно не только на основании расширения источниковой базы. Так, теперь больше не рассматривается как недостаток для исследования то, что как в сталинское время, так и в хрущёвскую эру процессы над «карателями» были мотивированы в первую очередь политически и тактически. Напротив, именно основываясь на политической и тактической мотивации, можно исходить из того, что наказывались не столько эксцессы или отдельные садисты, карьеристы, психопаты и «ненадёжные» элементы, как это утверждалось официально, сколько представители среднестатистической группы сотрудников карательных органов. Они были примерно наказаны и пострадали за деятельность НКВД в целом. Знакомство с архивными документами только укрепляет это впечатление.

С помощью новых источников можно также противодействовать распространённой в историографии тенденции деперсонализации и абстрагирования «карателей». Возможность рассматривать «карателей» как индивидуумов даёт в первую очередь их личные дела и собственноручные автобиографии.

Мы также дискутируем с утверждением, что госбезопасность и милиция были «чисто» исполнительными органами, что освобождает их от ответственности за содеянное. Встречный тезис гласит, что именно в ходе «Большого террора» 1937–1938 гг. сотрудники карательных органов располагали существенной как институциональной, так и индивидуальной сво-

бодой рук, но при этом они также стремились к выполнению директив руководства, которое сделало возможным для них такое поведение³⁹.

Новую, особенно интересную перспективу открывают показания и заявления «карателей», сделанные в условиях континуума власти одного центра, но с режимом функционирования, который изменялся под воздействием политической конъюнктуры. Другими словами: советской спецификой является то, что политика, обозначенная в источниках как «наказание нарушений социалистической законности», фактически означала, что режим критиковал в 1938–1941 гг. те действия, которые он незадолго до этого не только допустил, но и ожидал от своих институций и кадров, хотя никогда не требовал их *expressis verbis*⁴⁰. «Карателей» сначала подтолкнули к сознательному нарушению действующих законов, а затем за это и осудили.

Что же касается мотивов осуждения «карателей» в 1938–1941 гг., то исследователи, как правило, исходили из того, что эти процессы имели чисто инструментальные цели, а именно – остановить массовые репрессии, произвести смену кадров, решить проблему кланов в НКВД, вернуть карательные органы в рамки прежних полномочий и найти «козлов отпущения». В дополнение к этому нами выдвигается тезис, согласно которому речь шла о типично сталинской рационализации террора (ключевое слово здесь «эксцессы»). Этот недвусмысленный сигнал был адресован государственному аппарату, в то время как обвинение в заговоре в НКВД, сыгравшее решающую роль в смещении Ежова, уже не было больше востребовано. Ключевую роль здесь сыграла практика строгой конспирации или полузакрытого⁴¹ проведения процессов над «перегибщиками», которая также должна выступить предметом анализа.

³⁹ Первые размышления в этом направлении можно также найти у Дэвида Ширера. См: *Shearer D. Policing Stalin's Socialism. Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953.* – Stanford, 2009; *Hagenloh P. Stalin's Police. Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941.* – Baltimore, 2009; См. также: *Jansen M., Petrov N. Stalin's loyal Executioner...* – Standford, 2002.

⁴⁰ С полной ясностью, совершенно четко, «открытым текстом».

⁴¹ «Полузакрытый» означает, что небольшое количество процессов протекало с участием приглашённой публики из числа партийно-государственных

Новым является также намерение рассмотреть роль прокуратуры в ходе расследования дел «нарушителей социалистической законности» не только как рычага в руках политического руководства для проведения мероприятий по обеспечению сохранности власти (подтверждение легитимности коммунистического руководства в условиях имевшего место массового нарушения существующего законодательства). Источники указывают на то, что прокуратура, по меньшей мере, в процессе следствия, действительно была заинтересована в эффективном расследовании преступлений и, соответственно, случаев нарушения законности. При этом прокуратура могла демонстрировать определённую объективность, поскольку на пике массового террора она играла только подчинённую роль. Таким образом, речь идёт о выстраивании контрапункта в отношении исключительно политической трактовки прокурорского следствия и судебных процессов, царящей в историографии.

Итак, новым в заявленном исследовании следует считать источниковую базу, а инновацией – изменение исследовательской перспективы, нацеленной на создание дифференцированного образа сотрудника карательных органов СССР.

Методы и материалы

Изучение сотрудников карательных органов осуществлялось с помощью специфического вида источников, а именно материалов следствия и судебных процессов в отношении «карателей». Главными среди материалов являются документы следствия и судебных процессов «малой бериевской оттепели»⁴² 1938–1941 гг. в Украине. После допросов и следствия

функционеров, а на собраниях сотрудников НКВД присутствовало большое количество чекистов, представителей местного партийного руководства и прокуратуры.

⁴² Обозначение периода между завершением «Большого террора» и началом «Великой Отечественной войны» как «малой бериевской оттепели» восходит к историку П. Хински. См. *Chinsky P. Micro-histoire de la Grande Terreur. La fabrique de culpabilité à l'ère stalinienne.* – Paris, 2005. В свою очередь, российский историк Борис Старков уже давно открыл «либерального Берия», «либеральность» которого, помимо событий 1953 г., определялась чистками НКВД 1939–1941 гг.

многие из чекистов – точное число неизвестно – были выведены в качестве обвиняемых на судебные процессы, которые продолжались в основном до нападения Германии на СССР в 1941 г. Короткий промежуток, разделявший время «Большого террора» и начало процессов, несомненно, предопределил специфическое качество материалов следствия.

Своё историческое измерение исследование приобретает за счёт двойного сравнения. С одной стороны, ключевые материалы «малой бериевской оттепели» сравнивались с материалами «нормальных» процессов времён «большой чистки» 1936 – лета 1938 гг. в отношении сотрудников госбезопасности, обвинённых в заговоре в НКВД, с другой стороны, для сравнения были привлечены материалы процессов над «карателями» времён десталинизации.

Ретроспективный взгляд на 1936 – лето 1938 гг. означает сравнение с кампанией «корчевания троцкистского и бухаринского заговоров в НКВД», в первую очередь – в Украине. Именно потому, что в данном случае обвинение в «нарушении социалистической законности» почти не играло роли, документы этой кампании дают возможность выявить различия и конъюнктуру обращения с органами госбезопасности и милицией при одном и том же политическом режиме и сфокусировать внимание на непосредственном историческом контексте. Такое внезапное, на первый взгляд, фундаментальное изменение «содержания» обвинения до сего момента не являлось объектом исследования.

Но материалы процессов времён «малой бериевской оттепели» не были для нас единственным источником. Они дополнились стенограммами протоколов внутренних собраний сотрудников НКВД 1939–1941 гг., темой которых также выступал вопрос «нарушения социалистической законности». Это же справедливо в отношении материалов 1-го спецотдела государственной прокуратуры Украины, занимавшегося расследованием «нарушений соцзаконности». Что касается личных дел «карателей» (госбезопасность и милиция), то они «закрывают» собой весь временной промежуток 1936–1941 гг.

Когда речь заходит о сравнении «малой бериевской оттепели» с десталинизацией, нами привлекались материалы про-

цессов, которые были проведены в 1954–1961 гг. в Грузинской ССР в отношении сотрудников НКВД, обвинённых в нарушении «социалистической законности» в годы «Большого террора». Особенность Грузии заключалась в том, что на фоне смещения и казни Л. П. Берии в республике состоялось большое количество процессов, в том числе в 1955 г. в Тбилиси был организован полузакрытый процесс под председательством генерального прокурора СССР Р. А. Руденко. Методологически на первом месте здесь стоит выявление различия и схожести этих процессов с процессами 1938–1941 гг.

Что касается изучения реакции тайной полиции на проводимые прокуратурой расследования, то в нашем распоряжении имеется обширная переписка и директивы московского руководства НКВД/КГБ. Эти документы позволяют подвергнуть более тщательному исследованию реакцию органов госбезопасности и выявить намерения политического руководства страны.

С исследовательской точки зрения необходимо также «вписать» задокументированные свидетельства «карателей» в исторический контекст времени, как непосредственно после «Большого террора», так и хрущёвской оттепели. То же верно в отношении редких воспоминаний бывших сотрудников НКВД⁴³.

Методологический базис

Методологическим базисом исследования выступает историография карательных органов и «карателей» национал-социалистической диктатуры, добившаяся существенных успехов. Конечно, было бы неразумным задаться целью прямого сравнения, этому препятствуют коренные различия исторических процессов. Отличительной чертой Германии является публичный, научно сопровождаемый дискурс о «карателях», который, и это следует отметить особо, зародился и стал развиваться под давлением извне, со стороны союзников, после поражения нацистов, в ходе Нюрнбергского и ему подобного процессов. В Советском Союзе, напротив, следствие и процессы

⁴³ Самыми известными и информативными являются мемуары М. П. Шрейдера. См.: *Шрейдер М.П.* НКВД изнутри. Записки чекиста. – М., 1995.

над «карателями» проходили либо в полной тайне, либо полугласно, да ещё и в условиях сохранения политического режима и масштабной личной преемственности. Отсюда следует сделать вывод, что в СССР в ходе наказания «карателей» речь шла о сохранении коммунистической власти, в отличие от послевоенной Германии, для которой на первом месте стояла критика национал-социализма и расследование обстоятельств преступлений.

Взгляд на Нюрнбергский процесс и другие судебные разбирательства, последовавшие вслед за ним в Германии, если только они касались не военных преступлений, а преступлений против человечности, позволяет заметить ещё одно существенное различие. «Каратели», осуждённые на процессах в Германии, в отличие от подсудимых «советских» процессов, не были вынуждены в своё время совершать то, что теперь им вменялось в вину государством. В случае СССР держава в итоге наказывала их за то, что ранее сама приказала им совершить, к чему подталкивала или, по меньшей мере, относилась терпимо. Необходимо также проверить, стали ли советские «каратели» в правовом смысле сами жертвами в результате проведённых после «Большого террора» судебных процессов (и если да, то в какой степени), то есть отличались ли методы следствия в их отношении от тех, которые им инкриминировались.

Цели исследования сформировались под прямым воздействием и влиянием размышлений Кристофера Браунинга о «карателях» как об обычных людях («Ordinary Men») и дискуссии вокруг образа «карателей» в публикациях Даниэля Гольдхагена⁴⁴. Также учитывались социально-психологические соображения Гаральда Вельцера и адресованный ему упрёк в том, что

⁴⁴ *Browning Ch.R.* Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die «Endlösung» in Polen. – Hamburg, 1993; *Goldhagen D.J.* Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust. – Berlin, 1996; Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944 / H. Heer, K. Naumann. – Hamburg, 1995; *Heil J.* Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit: der Streit um Daniel J. Goldhagen. – Frankfurt am Main, 2000; *Aly G.* Biedermann und Schreibtischtäter: Materialien zur deutschen Täter-Biographie. – Berlin, 1987; *Perels J., Freudiger K.* NS-Täter in der deutschen Gesellschaft. – Hannover, 2002.

ему свойственен подчёркнуто антропологический дискурс⁴⁵. Наблюдающийся с начала 1990-х гг. поворот в исследованиях национал-социализма к конкретике и эмпиризму⁴⁶ повлиял на замысел настоящего исследования в той мере, что в рамках проекта была предпринята попытка в духе Петера Лонгериха рассмотреть соотношение человека и государственной машины, диспозиции и ситуации, центра и периферии, намерения и функции, рациональности и идеологии – как различных аспектов исторической действительности, которые влияют и даже взаимно дополняют друг друга⁴⁷. Однако мы также готовы задействовать традиционный дискурс, если речь пойдёт об объяснении феноменов, которые, в конечном итоге, не без основания дают повод к криминализации и демонизации «карателей»⁴⁸. В заключение следует указать на применение компаративного мето-

⁴⁵ *Welzer H.* Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. – Frankfurt am M., 2005; Wahrnehmung, die Realität schafft. Ein Gespräch über die Sozialpsychologie von Tätern // Friedländer C. Den Holocaust beschreiben. Auf dem Weg zu einer integrierten Geschichte. – Göttingen, 2007. – S. 121–160; *Freimüller T., Alexander Mitscherlich.* Gesellschaftsdiagnosen und Psychoanalyse nach Hitler. – Göttingen, 2007; *Milgram St.* Das Milgram Experiment. Zur Gehorsamsbereitschaft gegenüber Autorität. – Reinbek, 1974; *Mitscherlich A.* Gesammelte Schriften / K. Menne, 10 Bde. – Frankfurt a. M., 1983; NS-Täterforschung: Karrieren zwischen Diktatur und Demokratie. – Göttingen, 2011. Thema Mensch und Maschine: *Mallmann K.-M.* Die Gestapo nach 1945: Karrieren, Konflikte, Konstruktionen; Wolfgang Scheffler zum Gedenken. – Darmstadt, 2009; *Jäger H.* Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität. – Frankfurt, 1997.

⁴⁶ *Paul G.* Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? – Göttingen, 2002. – S. 13–90; *Bornschein J.* Gestapochef Heinrich Müller. – Leipzig, 2004; *Herbert U.* Best: biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903–1989. – Bonn, 1996; *Lingen von K.* SS und Secret Service: «Verschwörung des Schweigens». Die Akte Karl Wolff. – Paderborn, 2010; *Mallmann K.-M.* Karrieren der Gewalt: nationalsozialistische Täterbiographien. – Darmstadt, 2004; *Seeger A.* «Gestapo-Müller»: die Karriere eines Schreibtischtäters. – Berlin, 1996.

⁴⁷ *Longerich P.* Tendenzen und Perspektiven der Täterforschung // Politik und Zeitgeschichte. – 2007. – № 14–15. – S. 25.

⁴⁸ *Bettelheim B.* Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft. – München, 1960; *Buchheim H., Broszat M., Jacobsen H.-A., Krausnick H.* Anatomie des SS-Staates. 2 Bde. – München, 1967; *Crankshaw E.* Die Gestapo. – Berlin, 1959; *Friedrich J.* Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bun-

да: для анализа механизмов и специфики процессов над советскими «карателями» была привлечена соответствующая литература по национал-социалистической проблематике⁴⁹.

Постановка вопросов

Исходя из целей и методов настоящего исследования, его проблемных рамок и имеющихся источников, командой историков были поставлены конкретные вопросы для научного анализа:

«Каратели» и механизмы преследования

К какому поколению принадлежали, из какого социального слоя вышли осуждённые «каратели»? Каков был их среднестатистический возраст? Национальность?

Почему сотрудники НКВД пошли на «нарушение» социалистической законности? Что способствовало «нарушению»: политический и социальный контекст или скорее «атмосфера» в самих органах НКВД? В какой степени руководство манипулировало кадрами? Что сыграло большую роль – противоправные приказы, подчинённость начальству и социальное давление в самом НКВД или условия репрессивного процесса, основанного на разделении труда между сотрудниками? Имелись ли у них личные мотивы для репрессий и в чем заключался личный вклад

desrepublik. – Berlin, 2007; *Picard M.* Hitler in uns selbst. – Erlenbach/ Zürich, 1946; *Hillberg R.* Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933–1945. – Frankfurt am M., 1997; *Höhne H.* Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS. – München, 1967; *Krause P.* Der Eichmann-Prozeß in der deutschen Presse. – Frankfurt am M., 2002.

⁴⁹ *Earl H.* The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945–1958: Atrocity, Law, and History. – Cambridge, 2009 (Hier ist eine ausführliche Literaturliste zu finden); *Richter I.* SS-Elite vor Gericht: die Todesurteile gegen Oswald Pohl und Otto Ohlendorf. – Marburg, 2011; *Rückerl A.* NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung. – Heidelberg, 1982; *Scheffler W.* NS-Prozesse als Geschichtsquelle. Bedeutung und Grenzen ihrer Auswertbarkeit durch den Historiker // *Lerntage des Zentrums für Antisemitismusforschung V. Lerntag über den Holocaust als Thema im Geschichtsunterricht und in der politischen Bildung / A. Rücker, W. Bergmann.* – Berlin, 1988. – S. 13–27; *Wamhof G.* Das Gericht als Tribunal oder: wie der NS-Vergangenheit der Prozess gemacht wurde. – Göttingen, 2009; *Zimmermann V.* NS-Täter vor Gericht. Düsseldorf und die Strafprozesse wegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechen. – Düsseldorf, 2001.

«карателей»? Были ли среди них «сомневающиеся» или энтузиасты? Какую роль играли карьерные соображения и материальные аспекты, а какую – мировоззренческие установки? Каким образом госбезопасности и милиции было разрешено (практически их подтолкнули к этому) «нарушить социалистическую законность» таким образом, как это произошло в ходе массовых операций? Как это помогает нам решить вопрос о контроле сверху за осуществлением «Большого террора»?

«Палачи» и жертвы

Каким образом, в каком масштабе милиция и государственная безопасность, объединённые в составе НКВД, нарушили «социалистическую законность»? В какой мере можно получить документально достоверную информацию о страданиях жертв «Большого террора»? Применяли ли «каратели» систематические пытки? Как этот вопрос выглядел из перспективы «карателей» и как – в восприятии жертв? В какой мере фальсифицировались следственные дела? Имелись ли с точки зрения «карателей» «реальные основания» для осуждения жертв? Имелись ли различия между карательными мерами в отношении элит и т. н. «низовки»⁵⁰, или в отношении национальных меньшинств, «инонационалов»? Не является ли термин «нарушение социалистической законности» в целом лишь приукрашенным описанием антиправового поведения сотрудников НКВД в отношении подследственных?

Государственные и политические мотивы

Были ли судебные преследования «карателей» на самом деле политикой поиска и наказания «козлов отпущения», цель которой – оправдание политического режима задним числом? Шла ли речь во время обоих периодов преследования «карателей» об устранении или ослаблении чекистских кланов и группировок или, напротив, об общей ротации кадров? Играл ли свою роль в устранении отдельных кадров НКВД латентный антисемитизм? Могут ли доступные нам источники доказать связь между осуждением «карателей» и десталинизацией 1954–1961 гг.

⁵⁰ Сленг чекистов того времени.

(на что имеются указания в литературе), а также установить взаимную связь интересов и коммуникаций действующих лиц?

Структура и содержание

Какие подразделения системы юстиции отвечали за организацию и проведение процессов над «карателями»? Какой была общая структура ведения следствия и судебных процессов? Что понималось под «нарушением» социалистической законности? Чем задавались «табу» или границы расследования? Можно ли доказать наличие различий между следствием и осуждением в отношении руководящих кадров и сотрудников НКВД низшего уровня? Развилась ли в ходе судебных процессов над «карателями» собственная неуправляемая динамика с непредсказуемыми последствиями?

Центр и периферия

Какая роль отводилась судебным органам на местах – в республиках, краях и областях (государственная прокуратура и военная юстиция)? В какой степени органы правового надзора (главная военная прокуратура и прокуратура СССР) вмешивались в процессы на местах?

Тайная полиция и коммунистическая партия/государство

Какие дополнительные рычаги были задействованы наряду с судебной системой, чтобы вернуть НКВД в его «нормальные» рамки? Наблюдалось ли взаимодействие между деятельностью прокуратуры и партии? Какую роль партийные организации играли в центре и на местах в расследовании преступлений? Было ли расследование преступлений истинной целью кампании? В какой мере политические задачи, продиктованные Москвой на различных этапах, являлись заранее заданными результатами судебного расследования, и если да, то насколько их придерживались? Осуществлялась ли для этого манипуляция показаниями свидетелей?

Как карательные органы, их сотрудники реагировали на изменение политической конъюнктуры и выдвинутые против них обвинения (с одной стороны, необходимо установить реакцию на действия юстиции центральных и региональных

структур госбезопасности и милиции как организаций, с другой, – выявить, какие индивидуальные стратегии защиты от обвинителей и обвинения выработали бывшие «каратели»)? Как различалось самовосприятие «карателей» и восприятие их прокуратурой и жертвами? Каким образом «каратели» могли избежать осуждения или добиться смягчения наказания? Развилось ли у них представление о собственной вине или они, как правило, перекалывали её на других? Как с увеличением временной дистанции они оценивали свою собственную деятельность в 1937–1938 гг. (психология и специфика мышления)? Насколько на их примере подтверждаются идеи Й. Хеллбека об образовании специфической советской социалистической идентичности⁵¹? Оставило ли наказание свой след на «карателях»? Как «каратели» реагировали на самое распространённое обвинение, согласно которому они преследовали личные или групповые интересы в ущерб интересам партии и государства?

Нюрнберг и советские судебные процессы над «карателями»

Можно ли установить сходство между масштабным процессом в Тбилиси летом 1955 г. и Нюрнбергским процессом? Имело ли место прямое влияние Нюрнберга? Можно ли в принципе сравнивать стратегии советской юстиции пятидесятых годов в области осуждения «карателей» с ключевыми тенденциями Нюрнбергского процесса?

В статьях, опубликованных ниже, даются не все ответы на поставленные здесь вопросы. Эта публикация является лишь первым шагом на долгом пути изучения советских «карателей».

Перевод Андрея Савина

⁵¹ *Hellbeck J.* Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin. – Cambridge, 2006. Отдельный интерес представляет также рассмотрение «социальной смерти» избегших осуждения, и тем не менее, изгнанных из органов и разжалованных «карателей». См. *Fitzpatrick Sh., Lüdtke A.* Energizing the Everyday. On the Breaking and Making of Social Bonds in Nazism and Stalinism // *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared* / Sh. Fitzpatrick, M. Geyer. – Cambridge, 2009. – S. 301.

**Юнге М. Радянські «карателі».
Історіографія, методи та джерельна база**

Проведено історіографічне дослідження участі співробітників органів державної безпеки СРСР – безпосередніх виконавців «Великого терору», визначено основні тенденції вивчення, відзначено спробу порівняння чекістів з військовими злочинцями/карателями нацистської Німеччини. Окреслено основні документальні джерела, визначені методи історичного дослідження.

Ключові слова: радянські карателі, НКВД, політичні репресії, історіографія.

**Junge M. Soviet «Chastiser».
Historiography, Methods and Sources**

Historiographical survey on the USSR state security officers' participation in the Great Terror as a workforce was done. Author defined the key trends of studying of the problem, pointed out the attempt to compare chekists with military criminals of Nazi Germany. The key documental sources and methods of historical survey of the problem were outlined.

Key words: Soviet chastiser, NKVD, political repressions, historiography.

УДК 351.746.1-051(477.43/.44)«1937/1938»(045)

**Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Роман ПОДКУР***

**Організатори та виконавці масового вбивства
людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників
Вінницького й Кам'янець-Подільського
обласних управлінь НКВС**

Досліджена участь співробітників УНКВС Вінницької та Кам'янець-Подільської областей у «Великому терорі» 1937–1938 рр., їх подальша доля під час так званої «беріївської відлиги» та реабілітації другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Вказано, що вироблені моральні заборони цих осіб були ліквідовані сукупністю історичних реальностей і колективно-індивідуальних особливостей психіки.

Ключові слова: виконавці, УНКВС, політичні репресії, Вінниця, Кам'янець-Подільський.

* *Васильєв Валерій Юрійович* – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Від самого початку жителі Вінниці знали про масові розстріли й таємні поховання людей, здійснювані співробітниками обласного управління НКВС у центрі міста в 1937–1938 рр. Жахливі чутки потайки передавалися городянами й мешканцями сіл. Пам'ять про злочин жила десятиліттями, ретельно приховувана в умовах комуністичного режиму. Така ж ситуація була в Кам'янець-Подільській (з 1954 р. – Хмельницькій) області¹. Тут таємні масові поховання розстріляних людей здійснювалися на ділянці біля консервного заводу в Кам'янці-Подільському, а також поруч із Проскурівським міськвідділом НКВС. Історія розпорядилася таким чином, що в умовах радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. правда про злочини радянської влади попередніх років раптово виявилася публічно обговорюваною світовим співтовариством.

Розстріли у Вінниці

Із початком нацистської окупації Вінниці обурені люди почали звертатися до окупаційної адміністрації та органів самоврядування з проханнями з'ясувати ситуацію з таємними похованнями НКВС у 1937–1938 рр. Але до травня 1943 р. окупанти не дозволяли розслідувати події п'ятирічної давнини. Тільки після поразки у Сталінградській битві нацисти широко розгорнули ідеологічну пропаганду, звинувачуючи комуністичний режим у масових убивствах українців. Проте гітлерівці самі були винні в масових розстрілах населення і проведенні політики геноциду на окупованих територіях. Вони прагнули дискредитувати радянську владу в очах місцевого населення, намагаючись соціально мобілізувати його для опору частинам Червоної Армії, що вели наступ.

У квітні 1943 р. міжнародна комісія експертів обстежила місце масових поховань розстріляних НКВС СРСР польських військовополонених у Катинському лісі під Смоленськом. У травні 1943 р. розпочато розкопки у Вінниці. Начальник головного управління імперської безпеки Третього рейху Ернст Кальтенбруннер одразу дозволив створити й відрядити у Вінницю кримінальну комісію. З 24 травня по 3 жовтня 1943 р. у місті

¹ Створена 22 вересня 1937 р. з частини районів Вінницької області.

працювали три німецькі й одна міжнародна комісії (до неї входили судові медики й анатоми з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Італії, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини) з обстеження місць масових поховань. Загалом було розкопано 95 могил, в яких знайшли 9439 трупів². Жителі міста й області з жахом упізнавали останки рідних, убитих співробітниками НКВС. Біля розкопаних могил між деревами було натягнуто дріт, на якому розвішувалися особисті речі вбитих. Нерідко поруч із останками знаходили деякі документи НКВС (копії вироків, повісток тощо). Очевидці стверджували, що фотографії та документи виставляли в центрі міста: у вікнах готелів, у будівлі колишнього УНКВС, де потім розташувалися представники німецьких каральних органів та слідча комісія, а також у редакції газети «Вінницькі вісті»³.

Газети в Україні і в багатьох країнах Європи висвітлювали цю подію. Наприклад, одна з міланських газет писала:

«Масові могили під Вінницею – страшна картина більшовицької нелюдськості. Там жертвами більшовицького терору стали понад 10 000 українців, які для катів з ОДПУ–НКВС були недостатньо червоними. Вершиною рафінованої звірачої жорстокості більшовиків було те, що над могилами закатованих було побудовано споруди для розваг. І діти, не знаючи про це, розважалися на трупах своїх батьків»⁴.

Інша оцінка надійшла з Москви. 12 серпня 1943 р. газети «Правда» та «Известия» опублікували повідомлення Радінформбюро:

«Берлінські провокатори нині повідомляють про нібито “випадкові” знахідки масових могил, намагаючись приписати свої жакливі злодіяння радянській владі. Гітлерівці розігрують у Вінниці над трупами своїх жертв мерзенну й нахабну комедію. Убивці, чії руки вмочені в безневинній крові, викопують трупи людей, яких вони знищили, улаштовують балаганні інсценування на їхніх могилах. Такого паскудства й такого лицемірства світ ще не бачив».

² Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення, матеріали про большевицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 роках. – К., 1994. – С. 95–97.

³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26380, арк. 21–21 зв.

⁴ Ці відомості взяті з кількох джерел 1940–1950-х рр., присвячених вінницьким подіям.

У цей час у місті здійснювалося перепоховання знайдених останків. Майже всі підняті з масових могил були за християнським звичаєм перепоховані в семи великих братських могилах. На зібрані кошти було споруджено тимчасовий обеліск з написом «Тут поховано жертви сталінізму».

Коли в березні 1944 р. до Вінниці увійшли радянські війська, на обеліску написали «Тут поховано жертви фашизму». Свідків розкопок, які виступали в газетах у період окупації чи навіть просто розповідали про них сусідам, репресували⁵. На Нюрнберзькому процесі радянські представники зробили все, щоб не допустити поширення інформації про вінницькі події.

Ідеологічні ігри навколо поховань у Вінниці тривали за часів «холодної війни». У вересні 1959 р. один з комітетів американського Конгресу провів слухання з питання вінницьких подій 1943 р. Вони не випадково були організовані одразу після візиту М. Хрущова до США. Матеріали цих слухань були видані в США, причому кожна сторінка супроводжувалася колонтитулом «Злочини Хрущова».

У роки «холодної війни» численні публікації про вінницьку трагедію публікувалися в українській емігрантській пресі. Діаспора зберігала пам'ять про трагедію, говорячи про злочин проти української нації, геноцид або «забутий Голокост». У самій Україні перші публікації про масові вбивства 1937–1938 рр. у Вінниці з'явилися в 1988 р. Вони назвали трагедію «вінницькими Куропатами» (у цьому урочищі на околиці Мінська в Білорусії в 1988 р. були знайдені масові поховання людей, знищених співробітниками НКВС у 1937–1938 рр.).

За кілька років до публікацій, на початку 1980-х рр., у Вінниці місцеві чиновники вирішили звести будинок ритуальних послуг над згадуваними сімома братськими могилами, де спочивали перепоховані останки. Під час будівництва екскаваторами викопали значну кількість людських черепів, кісток і вивезли їх самоскидами. Нині будинок ритуальних послуг орендує

⁵ Кравченко П.М. Документи про арешти свідків розкопок 1943 року у вінницькому парку // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.). – Вінниця, 2002. – С. 198.

Українська автокефальна православна церква. Біля будинку споруджено пам'ятний знак жертвам більшовицького терору. Установлені пам'ятники в центральному парку культури й відпочинку, а також у прилеглому сквері, на місці колишнього єврейського кладовища. Саме в цьому місці в 1943 р. проводилися розкопки. Поруч розташований великий концертний зал «Райдуга».

У м. Хмельницькому на могилах розстріляних людей у 1966 р. побудували центральний міський універмаг. Нині два пам'ятники жертвам політичних репресій установлені в обласному центрі і один у Кам'янці-Подільському, на ділянці біля консервного заводу. Протягом усіх років незалежності України журналісти, викладачі інститутів, громадські активісти вимагали від органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вирішити питання про спорудження гідного меморіалу жертвам сталінського терору в центральному парку Вінниці.

Слід зазначити, що в межах науково-видавничої програми «Реабілітовані історією» опубліковано 5 книг по Вінницькій та 6 книг по Хмельницькій області. Дослідники на основі виявлених документів проаналізували механізми здійснення «Великого терору»⁶. Вони є загальнодоступними в мережі Інтернет⁷. В. Васильєв, А. Давидюк, А. Малигін, О. Лошицький, Р. Подкур, Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, Л. Місінкевич та інші історики, архівісти досліджували різні аспекти діяльності органів держбезпеки при проведенні масових репресивних операцій⁸.

⁶ Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2006–2015. – Кн. 1. – 908 с.; Кн. 2. – 848 с.; Кн. 3. – 784 с.; Кн. 4. – 786 с.; Кн. 5. – 640 с.; Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008–2015. – Кн. 1. – 934 с.; Кн. 2. – 1182 с.; Кн. 3. – 1126 с.; Кн. 4. – 1168 с.; Кн. 5. – 896 с.; Кн. 6. – 1164 с.

⁷ Див.: www.reabit.org.ua

⁸ Червоні жорна: спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій / Відп. ред. С. К. Гіренко. – Вінниця, 1994. – 80 с.; Малигін А. Червона акула: (Єшовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси. – Вінниця, 1995. – 96 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227. Його ж. «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про

Напевно, немає жодного представника влади у двох областях, які не знали б про трагедію 1937–1938 рр. Із їхніх вуст лунають обіцянки вирішити питання (особливо під час передвиборних кампаній) про спорудження меморіалів жертвам комуністичного терору, але, крім пам'ятних знаків, установлених громадськістю, нічого не робиться протягом десятиліть. Проблеми масових убивств у роки «Великого терору», увічнення пам'яті жертв, розшуку та оприлюднення прізвиськ убивць досі мають не лише наукове, а й політичне значення. З нашої точки зору, зусилля вчених і громадськості щодо з'ясування всіх обставин жакливої трагедії, злочинності тогочасного владного режиму, а також формування офіційних оцінок і публічної думки на основі моральних принципів дуже важливі: вони є складовою частиною процесу декомунізації в Україні.

Останнім часом в учених з'явилася можливість вивчати широкий комплекс архівних документів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Дослідникам стали доступні листування, доповідні записки, інформації наркомів НКВС УРСР до НКВС СРСР, начальників УНКВС до НКВС УРСР, архівно-кримінальні справи жертв політичних репресій. Ці види документів чітко показали роль вищого політичного керівництва в організації «соціальної чистки» радянського суспільства, участь співробітників органів держбезпеки в масових операціях, стали відомі кількісні та якісні характеристики результатів репресивних акцій. Також учені провели первинний джерелознавчий аналіз цих документів: використання інформаційного потенціалу, облік варіантів фальсифікацій, ступеня достовірності тощо⁹.

масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178; Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Упор.: В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур. – Вінниця, 1999. – 247 с.; Подкур Р.Ю. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1(28). – С. 189–204; Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття). – Хмельницький, 2009. – 424 с. та ін.

⁹ Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101. Його ж. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. – К., 1999. – 448 с.;

Однак тривалий час дослідникам були недоступні особові справи співробітників органів держбезпеки. Це деяким чином сприяло створенню міфу про наявність в особовій справі всього спектру документів стосовно конкретного співробітника. Вивчення певної кількості особових справ показало деякі стандарти їх наповнення. Воно включало в себе низку обов'язкових документів. Насамперед, це анкета спеціального призначення, що нараховувала близько 100 найрізноманітніших питань. Крім традиційних біографічних даних, треба було подати відомості про місцеперебування до та після «жовтневої революції», «під час громадянської війни», належність до опозиційних партій, рухів, наявність компрометуючих матеріалів на близьких родичів. Так само необхідно було висвітлити життєвий і трудовий шлях батьків, дружини або чоловіка, братів і сестер. Усі викладені в анкеті відомості детально перевірялися кадровими відділами органів ВУНК–ДПУ–НКВС. Причому, починаючи з 1930-х рр. ці перевірки набували все більш жорстких форм.

До числа обов'язкових документів в особовій справі належить послужний список, який фіксував кадрові переміщення посадової особи в системі спецслужб. Також зазначався внутрішній нормативний акт (наказ, розпорядження), згідно з яким відбувалося переміщення службовими сходами. У послужному списку наведено також матеріали про заохочення кадрових працівників органів державної безпеки (нагородження Почесною грамотою чи іменною зброєю, «відзначити в наказі», матеріальне заохочення, вручення цінного подарунка тощо).

Особова справа працівника НКВС значною мірою комплектувалася за рахунок різних характеристик і атестацій, які проводилися під час перевірок, переході з посади на посаду, нагородженні урядовими та відомчими нагородами.

Аналізуючи атестації співробітників ВУНК–ДПУ–НКВС, можна помітити таку характерну рису: якщо в 1920-х – на початку

Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. – Дис. ... канд. іст. наук. – Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: 2006. – 300 с.; *Подкур Р., Ченцов В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с. и др.

1930-х рр. вони мали більш принциповий характер, віддзеркалювали особисті якості атестованого, то в другій половині 1930-х рр. висновки атестаційної комісії мали переважно загальний характер і не дозволяли в повному обсязі представити діяльність працівника НКВС. Деякі негативні висновки атестаційних комісій минулих років не впливали на заняття відповідальних посад у «ягодівський», «ежовський» або «беріївський» періоди. Тому цілком можливо стверджувати про складання певних «угруповань», які діяли в системі «патрон-клієнтських» стосунків.

Особові справи співробітників органів держбезпеки мають безперечну цінність у плані з'ясування імен конкретних виконавців внутрішньої політики політичного керівництва, режисерів і постановників сумнозвісних політичних та ідеологічних кампаній 1920–1930-х рр. Разом з тим, вони надають можливість з'ясувати певне коло питань кадрової політики ВКП(б)–КП(б)У, яка спиралася не стільки на ділові якості, скільки на особисту відданість тодішнім схоластичним ідеологічним постулатам, безмежну віру в правильність обраного курсу.

Маловідомим джерелом, яке було використано в нашому дослідженні, стали матеріали розслідування службової діяльності та злочинів співробітників органів державної безпеки. Ці службові розслідування проводилися співробітниками особливої інспекції відділу кадрів. Вони повинні були встановити реальну провину співробітника у скоєному злочині, визначити його тяжкість і запропонувати міру покарання – порушення кримінальної справи або покарання за службовою лінією (догана, кілька днів арешту, пониження в посаді, званні тощо).

У справі обов'язково була наявною скарга або рапорт, на підставі якої проводилося службове розслідування. Його проведення санкціонувалося вищим керівництвом НКВС СРСР чи УРСР. Співробітники особливої інспекції допитували зацікавлених осіб, збирали пояснювальні записки, рапорти співробітників, причетних до подій, що стали предметом розслідування. Часто співробітників навіть не викликали для особистих пояснень, обмежуючись переданням списку питань на місце служби. За необхідності направлялися прохання уточнити деякі моменти, зазначені в рапорті або пояснювальній записці.

Після збору всіх матеріалів висновки за матеріалами службового розслідування надавалися керівництву наркомату внутрішніх справ УРСР – КДБ при РМ УРСР для затвердження. Після візування примірник надходив до наркомату внутрішніх справ СРСР – КДБ при РМ СРСР. Одна з копій висновків підшивалася до особової справи співробітника, щодо якого проводилося службове розслідування.

Самі матеріали розслідування не були складовою частиною особової справи співробітника. Але іноді вони виявлялися під «єдиною обкладинкою» особової справи.

«На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії...»

Нині добре відомо про початок і механізми масових репресивних операцій у 1937 р. Під час їх здійснення на початок 1938 р. в Україні заарештували 159 573 особи¹⁰. Але керівництво СРСР було незадоволене масштабами репресій у регіонах. На думку наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, недостатньо активно проявив себе у викритті «ворогів народу» нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський. Для нового витка репресій потрібні були нові люди. Заміну І. Леплевському М. Єжов бачив в особі 35-річного начальника УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенського, який вирізнявся більшою запопадливістю у проведеної репресій.

У листопаді 1937 р. М. Єжов надіслав О. Успенському шифровку:

«Якщо Ви думаєте, що сидітимете в Оренбурзі років п'ять, то помиляєтеся. Напевно, доведеться найближчим часом висунути Вас на більш відповідальну роботу».

Пізніше на допитах О. Успенський розповів:

«У січні 1938 р. я приїхав на сесію Верховної Ради СРСР до Москви. Несподівано мене викликав М. Єжов. Я прийшов до нього в службовий кабінет. Єжов був зовсім п'яний. На столі в нього стояла пляшка коньяку. Єжов сказав мені: "Ну, поїдеш на Україну"».

¹⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119.

Потім О. Успенському пояснили, що І. Леплевський утратив довіру ЦК ВКП(б) через «грубі, невмілі дії»¹¹. 25 січня 1938 р. І. Леплевського призначили начальником транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР, 26 квітня заарештували, 28 липня розстріляли¹².

У 1937 р. персональний склад політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР практично повністю був репресований. За рекомендацією/рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 27 січня 1938 р. у Києві на пленумі ЦК КП(б)У першим секретарем обрали М. Хрущова¹³. Разом з ним в Україну приїхав О. Успенський, який уже 27 січня 1938 р. став до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УРСР¹⁴. Майже одночасно, 31 січня 1938 р., політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію М. Єжова «про затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, карних злочинців і активного антирадянського елемента, що підлягають репресії». По Україні намічалось додатково розстріляти 6000 осіб. Було продовжено роботу позасудових трійок. Операція мала закінчитися до 15 березня 1938 р. Одночасно НКВС СРСР отримав дозвіл продовжити до 15 квітня 1938 р.

«операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румунів, як іноземних підданих, так і радянських громадян, згідно з наявними наказами НКВС СРСР»¹⁵.

У середині лютого 1938 р. до Києва приїхав М. Єжов, щоб дати новий поштовх масовим репресіям у республіці. На оперативній нараді він заявив, що в Україні необхідно розстріляти 30 000 осіб. Ініціатива узгоджувалася з Й. Сталіним. 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про збільшення «ліміту» по Україні «куркульського та іншого антирадянського

¹¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 173–174.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ. – М.: Звенья, 1999. – С. 270.

¹³ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 476.

¹⁴ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 49.

¹⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 113–114. Це рішення було покладене в основу наказу НКВС СРСР № 233, який підписав Єжов. Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 175–176.

елемента», який репресується, на 30 000 осіб, а також розгляд справ на позасудових «трійках»¹⁶. Єжов запропонував начальникам обласних УНКВС України скласти заявки на додаткові «ліміти» репресованих. Присутній на нараді начальник Полтавського УНКВС О. Волков пізніше згадував, що М. Єжов

«характеризував усю колишню роботу як штукарство¹⁷, удар по одинаках, і відзначав майже повну відсутність роботи з розкриття організованого антирадянського підпілля. Особливо він указував на дуже слабку роботу із розкриття українського антирадянського націоналістичного підпілля, польського, німецького, говорив про те, що на Україні зберігаються петлюрівські, махновські, офіцерські та інші антирадянські кадри»¹⁸.

За свідченнями окремих чекістів, на одній з нарад у присутності М. Єжова виступав М. Хрущов. Нарком внутрішніх справ СРСР говорив про те, що чекістський апарат в Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом, він не поновлювався. Тому порушувалося питання про підготовку нових кадрів¹⁹. За свідченнями О. Успенського, після наради Єжов попросив принести з відділу кадрів особові справи співробітників. Потім викликав чекістів і дивився справу. А вони були «чистими», тобто без компрометуючих матеріалів.

«Микола Іванович каже: “Щось негаразд у вас з відділом кадрів, подивіться, хто там сидить!” Взяли, подивилися цього Северина та його заступника Григор’єва. виявилось, вони перед тим, як нести справу Миколі Івановичу, видирали всі матеріали, які компрометували співробітника. Потім подивилися, хто такий Северин... Северин був німецьким шпигуном. Його завербував німецький фахівець на Донбасі», –

згадував О. Успенський. У той же день, 15 лютого, М. Северина заарештували²⁰.

¹⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 127.

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ Дані з допиту О. Волкова 10 травня 1939 р. Див.: ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 19533, т. 1, арк. 65.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, с. 94, арк. 318. Про це розповідав, зокрема, начальник відділу кадрів І. Юфа на партзборах Кам’янець-Подільського обласного УНКВС 27 листопада 1938 р. Він помилково зазначав, що нарада відбулася в березні 1938 р., хоча Єжов приїздив в Україну в лютому 1938 р.

²⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст... – С. 477; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 176–177.

26 лютого і 3 березня 1938 р. М. Єжов видав накази про усунення всіх начальників обласних УНКВС в Україні. На посади призначалися нові люди. Одним з них – начальником Вінницького обласного УНКВС став Іван Михайлович Корабльов²¹. Він народився в 1899 р. у родині бідного російського селянина в с. Мисине Псковської губернії. У 1911 р. закінчив сільську школу, до 1915 р. працював кучером у поміщика. У 16 років переїхав до Петрограда, працював на лісовому складі, потім підручним токаря на заводі «Новий Леснер», давильником на патронному заводі. У січні 1918 р. виїхав у с. Понизовське Тюменської губернії. Зумів уникнути мобілізації в колчаківську армію, а в жовтні 1919 р. пішов у Червону армію.

У листопаді 1920 р. розпочалася служба І. Корабльова в органах держбезпеки. Він служив у Приволзькому військовому окрузі, а після закінчення в 1927 р. Вищої прикордонної школи ОДПУ СРСР – у Повноважному представництві ОДПУ по Середньо-Волзькому краю. Після вбивства С. Кірова в ході зміцнення чекістського апарату і масових політичних чисток його перевели в УНКВС Ленінградської області. У 1937 р. він був помічником начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС Ленінградської області. Про те, як він служив, свідчить рапорт І. Корабльова М. Єжову від 16 травня 1937 р. У ньому з гіркотою пишеться, що низка працівників Ленінградського управління НКВС отримали підвищення у званнях. Але автор виявився «обійденим», хоча з 1935 р. «викрив» безліч групових справ про шпигунсько-шкідницькі організації в місті. І. Корабльов заявляв, що заслуговує просування по службі²². Звичайно, такий амбітний «спеціаліст» привернув увагу М. Єжова.

М. Северина 22 вересня 1938 р. засудили до розстрілу. Див.: Золотарьов В., Стєпкин В. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе. 1919–1941. – Донецьк: Апекс, 2010. – С. 293–294.

²¹ Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення про призначення Корабльова 28 лютого 1938 р. Див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 997, л. 7; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 242–243.

²² Тумишис М.А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – С. 454–455. Лист Корабльова було вперше опубліковано українською мовою: Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 102–105.

3 березня 1938 р. офіційно оголосили наказ про призначення І. Корабльова у Вінницю²³. У Москві І. Корабльова прийняв М. Єжов. Увага наркома СРСР до нового вінницького начальника була не випадковою. 5 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання НКВС по Українській РСР». У західних областях республіки встановили заборонену прикордонну зону. У ній опинилося близько третини районів Вінницької області. Політбюро ЦК ВКП(б) передбачало виселити за межі зони сім'ї репресованих за шпигунство, диверсію, терор, повстанство, бандитизм, шкідництво, нелегальний перехід кордону і контрабандистську діяльність; сім'ї осіб, які в різний час утекли за кордон; «весь політично неблагонадійний і кримінальний елемент»²⁴.

На зустрічі з М. Єжовим І. Корабльов попросив скасувати наказ про його призначення. Нарком запитав: «Чому?» Корабльов відповів, що боїться – не впорається з роботою. Єжов заспокоїв:

«Не може бути жодних розмов, їдь і розгортай роботу, там, на Україні, гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, які створені Любченком, Балицьким, треба їхати і громити ці загани».

У Києві І. Корабльова інструктував О. Успенський, який заявив, що «усі німці й поляки, що проживають на території УРСР, є шпигунами і диверсантами» і «75–80% українців є буржуазними націоналістами»²⁵.

Заступником І. Корабльова О. Успенський 7 вересня 1938 р. призначив Антона Яковича Пришивцина²⁶. Він був українцем, народився в 1905 р. у Маріуполі, закінчив вище початкове залізничне училище. У 1927 р став практикантом, помічником оперуповноваженого інформаційного відділення СОВ Луганського окружного відділу ДПУ УРСР. Цього року вступив у партію. Ціл-

²³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 242–243.

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 161.

²⁵ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 215. П. Любченко – колишній «боротьбист», у 1934–1937 рр. – голова Ради народних комісарів УРСР, 30 серпня 1937 р. покінчив життя самогубством.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 18 зв.; Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд. С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивіл, Ю. Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 129.

ком імовірно, що проявив себе в роботі, оскільки його швидко призначили оперуповноваженим, а незабаром районним уповноваженим Ровенецького районного відділення ДПУ. Цікаво, що в характеристиці чекіста-початківця зазначалася така негативна риса: прагнення «швидко стати начальством» і «якнайшкоро збагнути сутність оперативної роботи». У 1933–1935 рр. А. Пришивцин був начальником секретно-політичного відділення Краматорського міського відділення ДПУ, у 1935–1937 рр. – помічником начальника відділення 4-го відділу (секретно-політичного) УДБ УНКВС Донецької області, 1937–1938 рр. – начальником відділення 4-го відділу. У 1937 р. брав участь у розкритті «диверсійно-повстанських» груп серед спецпереселенців (німців із західних областей УРСР), які очолювали агенти німецького консульства. У червні 1937 р. очолював слідчу групу в Маріуполі з розкриття «фашистських груп» у південних районах Донбасу. Тут до розстрілу було засуджено 300 осіб (судячи з довідок, надісланих до Москви)²⁷. Згодом О. Успенський зазначав, що він знав А. Пришивцина мало, але у Вінницькій області в нього не було «своїх людей». При цьому наркому повідомляли, що А. Пришивцин «порушував дуже багато фальсифікованих справ», а начальник УНКВС Сталінської області П. Чистов характеризував цього співробітника «як майстра на всі руки»²⁸. Тому його відрядили допомагати І. Корабльову, призначивши 5 червня 1938 р. тимчасово виконуючим посаду начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області²⁹, у вересні 1938 р. – тимчасово виконуючим справи заступника І. Корабльова³⁰.

Ще одним співробітником УНКВС Вінницької області став О. Запутряєв, якого І. Корабльов знав з часів служби в Ленінграді. Там у 1935 р. цього чекіста підозрювали у зв'язках з троцькіс-

²⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 17. Детально про роботу Пришивцина на чолі Маріупольської групи див.: Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 107–108. Нагородний лист на А. Пришивцина повністю опубліковано: Золотарьов В.А., Стєпкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбасе: люди и документы. 1919–1941. – С. 430–431.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 4–4 зв.

²⁹ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 130.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 2.

тами, за що були заарештовані два його знайомих. О. Запутряєв подав про це рапорт, але був виключений з партії і поновлений лише Київським міськкомом КП(б)У після переведення в Україну³¹. Політично скомпрометований О. Запутряєв готовий був виконати будь-які завдання І. Корабльова. З травня 1938 р. О. Запутряєв був призначений заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС, а з 3 липня по 22 жовтня 1938 р. – начальником цього ж відділу³².

У травні 1938 р. помічником І. Корабльова по УНКВС Вінницької області став Микола Степанович Бутенко, який мав значний досвід викриття «контрреволюційних куркулів» у 1930 р. у Великому Токмацькому районі (з 1932 р. Дніпропетровська область). Себелюбний і амбітний М. Бутенко не спрацював з колегами, і в 1931 р. його перевели в Любарський район Вінницької області. У 1934–1938 рр. він служив начальником Теплицького райвідділу Вінницького УНКВС. У 1937 р. показав неабияку старанність у викритті «ворогів народу» і особливо в «розкритті» групових справ. Такий помічник був незамінною людиною для І. Корабльова, який жадав «виправдати довіру» і вислужитися перед начальством.

На відміну від І. Корабльова, у березні 1938 р. начальником УНКВС Кам'янець-Подільської області став більш відомий у «чекістських колах» Іван Андрійович Жабрєв. Він народився в 1898 р. в родині російського робітника в м. Устюжна Вологодської губернії. Закінчив вище початкове училище в 1916 р. і став працювати телеграфістом. У 1918 р. працював начальником відділення Череповецького губернського відділу пошти й телеграфу, членом колегії губернського продзагону, з 1920 р. – уповноваженим політбюро НК Устюжнського повіту. Закінчив вечірню радпартшколу. У 1918 р. став членом ВКП(б). У першій половині 1920-х рр. працював в органах держбезпеки на Алтаї. З другої половини 1920-х рр. І. Жабрєв потрапив у поле зору повноважного представника ОДПУ СРСР по Сибіру Леоніда Заковського. Коли в 1926 р. начальника Бійського окружного відділу ОДПУ

К. Вольфрама зняли з посади за пияцтво й фінансові махінації, на його місце призначили І. Жабрєва. Під час першої хвилі суцільної колективізації та розкуркулення, у березні 1930 р., в Уч-Пристанському районі Бійського округу повсталих селян очолив уповноважений місцевого відділу ОДПУ Ф. Г. Добиткін. Він захопив райцентр і розгорнув загін у 400 повстанців. У збройному придушенні повстання брав участь І. Жабрєв, який разом з іншими чекістами був нагороджений грамотою Сибірського крайвиконкому та цінним подарунком³³. Тоді ж І. Жабрєва нагородили золотим годинником з написом

«І. А. Жабрєву за успішну ліквідацію куркульства від Бійського ОКР[ужного] В[иконавчого] К[омітету]».

Після цього Л. Заковський давав І. Жабрєву найпохвальніші характеристики, а незабаром його нагородили значком почесного чекіста. Весь цей час він «викривав» контрреволюційні організації в Барнаулі, що спеціально зазначалося в атестації 1931 р. У 1933 р. його знову нагородили мисливською рушницею і 600 рублями за операцію з перегону худоби в СРСР із Західної Монголії. У червні 1933 р. І. Жабрєва призначили начальником секретно-політичного відділу Західносибірського крайового УНКВС. Він продовжував «викривати» контрреволюційні і шпигунські організації, особливо на селі, яке чинило відчайдушний опір хлібозаготівлі. Наприкінці 1935 р. начальник УНКВС по Західносибірському краю В. Каруцький в атестації спеціально зазначив, що особиста агентура І. Жабрєва використовувала провокації для створення справ про контрреволюціонерів³⁴. У листопаді 1937 – лютому 1938 рр. І. Жабрєв був заступником наркома внутрішніх справ Білорусії, а 26 лютого 1938 р. його перевели в прикордонну Кам'янець-Подільську область.

У березні 1938 р. заступником І. Жабрєва став Роман Васильович Крутов, який почав служити в органах безпеки у 1929 р. і за 10 років зробив стрімку кар'єру. Мабуть, він зумів сподобатися О. Успенському, оскільки в серпні 1938 р. його призначили виконуючим обов'язки начальника відділу кадрів НКВС УРСР³⁵.

³³ Тумшиц М.А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – С. 28–29.

³⁴ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 2833, ч. III, арк. 15–16, 18–18 зв., 19.

³⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 253.

³¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 1, арк. 105.

³² Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 295.

У тому ж березні 1938 р. ще одним соратником І. Жабрева став Володимир Євгенович Лелонг, який народився в сім'ї робітника в м. Слов'яносербське Донецької (Ворошиловградської) області в 1903 р. Він вважав себе росіянином, з 1920 по 1928 р. працював телеграфістом у Дебальцевому й Кадіївці, а в 1929–1932 рр. – формувальником на Єнакіївському металургійному заводі. Тут він вступив до партії, став співробітником відділу кадрів, потім редактором заводської багатотиражки. У 1934–1937 рр. обирався парторгом цеху металургійного заводу³⁶. З документів, що збереглися, привертає увагу свідчення, що в цей час він співпрацює з органами НКВС, вигадуючи наклепницькі свідчення комуністів, наприклад члена партії Тучина. Коли той відмовився підписувати, Лелонг заявив:

«Це ворог, підписувати не бійся, його все одно розстріляють, а тебе ніхто викликати не буде»³⁷.

Парторг не соромився використовувати соціальне становище з метою збагачення. Керівника, який не мав великого авторитету, у 1937 р. не обрали на цю посаду, але відрядили працювати інструктором парткому заводу. На початку 1938 р. за мобілізацією ЦК КП(б)У його спрямували до органів НКВС і призначили спочатку помічником начальника відділення 3-го відділу Кам'янець-Подільського УНКВС (наказ НКВС УРСР № 114 від 1 квітня 1938 г.), начальником відділення 3-го відділу, а з травня 1938 р. він став секретарем парткому УНКВС³⁸. Досвідчений І. Жабрєв розумів можливості додаткового контролю співробітників парткомом управління.

Усі ці люди продовжили здійснювати масові репресивні операції у двох прикордонних областях України. Як свідчив пізніше Корабльов:

«Усі орієнтування НКВС у 1937 і 1938 рр. вказували на широкі формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідки, і тому вважалося практично, що для того, щоб заарештувати поляка, німця, для арешту осіб цієї категорії потрібно менше

³⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк.1–14.

³⁷ Там само, арк. 45 зв.

³⁸ Там само, арк. 66–67.

матеріалів, ніж для арешту інших національностей, тобто певний національний підхід у цьому питанні, безумовно, був, і його прищеплювали керівні директиви НКВС СРСР та НКВС УРСР»³⁹.

Отримуючи такі настанови від чекістського керівництва, Корабльов поставив «на конвеєр» арешти й розстріли. Також він одразу посилив викриття «українського націоналістичного підпілля». Паралельно ліквідували інші «шпигунсько-диверсійні резидентури»⁴⁰.

У березні 1938 р. створили чекістські слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині, що проводили арешти. В інших районах арешти проводили райвідділи НКВС. Із 22 березня кількість зізнань заарештованих почала зростати, а обласна «трійка» (І. Корабльов, секретар обкому І. Співак, обласний прокурор Я. Тернівський) перейшла на щоденну роботу. 7 квітня І. Корабльов доповів О. Успенському, що в області заарештовано 2500 осіб, але щодо поляків, румунів та інших національних категорій репресії тільки розгорталися. Через 20 днів І. Корабльов попросив про збільшення ліміту репресованих на 300–500 осіб. Надали 400 осіб за першою категорією (розстріл)⁴¹.

У квітні–травні 1938 р. однією з головних стала операція щодо «Польської організації військової». У райони відправили оперативні групи чекістів, які на підставі даних райвідділів НКВС або вигаданих чекістами склали оперативні листи на осіб, що підлягали арешту. Наприклад, І. Корабльов під час приїзду до Жмеринського райвідділу НКВС затребував список поляків, що проживають у районі. На цьому списку зробив позначки «заарештувати» поляків середнього віку. Крім цього, видав розпорядження затребувати від спецчастин підприємств і установ списки на поляків, німців і латишів. Третій відділ УНКВС за цими списками провів арешти. Чекісти одразу застосовували методи фізичного і психічного впливу, щоб отримати зізнання у «ворожій» діяльності. Керівництво їх намовляло:

³⁹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 190.

⁴⁰ Давидюк А. Жертви червоного терору. – Вінниця, 2001. – С. 222–249; Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 192–193.

⁴¹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 192–193.

«З ворогами жартувати не будемо. Якщо два–три сконають, страшного нічого не буде, відповідати ніхто з вас не буде, відповім я своєю головою і своїм партійним квитком»⁴².

Повсякденною практикою стали групові допити, застосовувалися нелюдські тортури і знущання над людьми. Опергрупою, що працювала у Жмеринському районі, за квітень–травень 1938 р. було заарештовано понад 100 осіб, на яких не було жодних компрометуючих матеріалів⁴³. Подібна практика застосовувалася в облуправлінні НКВС. Щовечора І. Корабльову доповідали про кількість протоколів «зізнань». Потім він віз матеріали на «трійку», де ухвалювалися розстрільні вироки. Вони негайно виконувалися в будинку гаража обласного УНКВС, де звуки розстрілів і крики жертв глушилися шумом працюючих моторів автомашин. На них завантажувалися трупи, які ховали через 300–400 метрів у парку або за 2 км на цвинтарі по вулиці Лісовій.

Наданий ліміт репресованих по Вінницькій області виконали 11 травня 1938 р. І. Корабльов відправив доповідну записку О. Успенському, в якій підбив підсумки. З 26 березня по 10 травня 1938 р. за різними «лініями» репресували 3448 осіб. На 11 травня 1938 р., після виконання основного й додаткового лімітів, в обласному управлінні залишалося 1103 підслідних заарештованих. І. Корабльов повідомив О. Успенському, що на обліку залишилося близько 2000 осіб – «рядових петлюрівців і колишніх політичних бандитів»⁴⁴. Масові репресивні операції тривали.

26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) продовжило до 1 серпня 1938 р. порядок розгляду справ щодо національних операцій (15 вересня 1938 р. новим рішенням політбюро ЦК ВКП(б) розгляд «альбомних» справ було передано з центрального апарату НКВС СРСР обласним «особливим трійкам»)⁴⁵. Знайдені й проаналізовані протоколи дозволили встановити: у Вінницькій

⁴² Малигін А. Червона акула (Єжовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси / Анатолій Малигін. – Вінниця, 1995. – С. 25. Цитується висловлювання начальника слідчого відділу дорожньо-транспортного відділу НКВС УРСР Богданова на одній з нарад у Жмеринській опергрупі.

⁴³ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 210.

⁴⁴ Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.). – С. 185–188.

⁴⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 23, л. 32; д. 24, л. 2.

області «трійкою» та «вищою двійкою» у 1937–1938 рр. було засуджено 19 851 ос., із них розстріляно 16 806 ос.⁴⁶; у Кам'янець-Подільській області в позасудовому порядку засуджено 14 848 ос., з них розстріляно 13 275 ос.⁴⁷

Документи зберегли свідчення щодо діяльності І. Жабрева, який одразу після приїзду в Кам'янець-Подільський провів оперативну нараду, де сказав, що лінія з розгрому ворожого підпілля під керівництвом колишнього начальника М. Приходька була неправильною. На обласній «трійці» розглядалися справи на одинаків, але не викривалися підпільні організації. І. Жабрєв заявив:

«Якщо в селі мешкає 3–4 куркулі, то, безумовно, вони мають бути між собою зв'язані і становити в зародку контрреволюційне формування».

Тому вимагав «викривати» широке розгалужене контрреволюційне підпілля за польською, українською та іншими лініями. І. Жабрєв пояснив неправильну лінію роботи М. Приходька наявністю в апараті обласного управління ворогів, які не бажали виявляти контрреволюційні формування. Тому він у прихованій формі вимагав роздобувати показання на співробітників держбезпеки. Крім цього, новий начальник запропонував домогтися «викриття» за українською лінією цілих корпусів, дивізій, щодо «Польської організації військової» (ПОВ) – командного складу корпусів і дивізій, а за право-троцькістською – районних штабів у кожному районі області. Зазначимо, що настанови І. Жабрева повторювали вказівки О. Успенського, який у квітні 1938 р. приїхав до Кам'янця-Подільського й на оперативній нараді підкреслив необхідність розгрому поляків та українських буржуазних націоналістів. Перед особовим складом нарком навіть істерично вигукнув «поляків ми повинні знищити»⁴⁸.

Із самого початку роботи І. Жабрєв заборонив приймати на обласну «трійку» справи заарештованих «одинаків», вимагаючи

⁴⁶ Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн. 2. – С.15–19.

⁴⁷ Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн. 1. – С. 79.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 27–28.

розкриття організацій зі 100 і більше учасників. «За розвал роботи й небажання викривати підпілля» були заарештовані начальники Проскурівського міськвідділу НКВС З. І. Браун та Шепетівського міськвідділу Я. Б. Гришко. Потім пішли арешти інших співробітників держбезпеки й міліції. За свідченнями, які давали в 1939 р. їх залишені на волі колеги,

«працівники УДБ були тероризовані, боялися один одного, боялися навіть обмінюватися деяким досвідом роботи, вказувати на недоліки»⁴⁹.

На оперативних нарадах І. Жабрєв і Р. Крутов заявляли, що хорошим працівником вважатиметься той, хто за добу одержить не менше 10–15 свідчень заарештованих про контрреволюційну діяльність. Після таких настанов співробітники стали фальсифікувати слідчі справи. За особистими вказівками І. Жабрєва та Р. Крутова застосовувалися заходи фізичного впливу до арештованих. У практику допитів увійшли масові катування⁵⁰.

У квітні 1938 р. співробітники управління розпочали масові слідчі справи щодо «українських націоналістів», виконавши ліміти. У липні 1938 р. справи закінчили, відправивши до центрального апарату НКВС УРСР 400 довідок, з яких повернули 300. Що далі робити із заарештованими, ніхто не знав, а в'язниці були переповнені. На 1 серпня 1938 р. в УНКВС залишалося 2000 «українських націоналістів». На початку серпня НКВС УРСР дав вказівку: якщо «верхівка підпілля» була пов'язана з іноземними розвідувальними органами, закінчувати справи, як «за довідками на альбом»⁵¹. Ішлося про те, що

«на альбоми можуть бути завершені групові слідчі справи за умови, якщо хоча б один обвинувачений дав показання щодо шпигунської діяльності».

Роботу наказали закінчити до 10 серпня. І. Жабрєв провів нараду, вимагаючи домогтися зізнання у шпигунстві.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 28–33.

⁵⁰ Там само, арк. 28.

⁵¹ Починаючи з 1937 р. на арештованих за «національними лініями» робилися так звані альбоми, що складалися з довідок, підготовлених слідчими. Альбоми передавалися до НКВС СРСР.

Після оперативної наради значну частину працівників УДБ відрядили в слідчі групи до Проскурова й Шепетівки. Р. Крутова призначили керівником слідчих груп Проскурова й Шепетівки. Кожна група складалася з 15–20 чекістів. Для швидкості й масовості репресій Р. Крутову надали широкі права,

«санкції бралися не в обласного прокурора, а в районних, які, не вдаючись у суть справи, штампували готові постанови на арешти»⁵².

Санкції на арешт видавали за довідками, які іноді містили лише два–три слова, тільки прізвище без імені та по батькові людини, що підлягає арешту⁵³. А військовий прокурор 4-го кавалерійського корпусу Зуєв, помічник військового прокурора КОВО Копилов та інші власноруч били заарештованих⁵⁴. Слідчі Доманицький та Оболенський убили людей під час допитів. За розпорядженням Успенського вони були заарештовані й відсиділи в адміністративному порядку 20 діб у в'язниці Києва⁵⁵. На цьому їх покарання закінчилося.

Слід зазначити, що заарештованих, і серед них колишніх співробітників управління НКВС, піддавали систематичним катуванням: їх били гумовим кийком, шомполом, дерев'яним молотком, колючими гілками акації. Один зі слідчих, В. Леонов⁵⁶, бив заарештованих безпосередньо перед розстрілами, потім примушував їх дивитися на розстріли. Зрештою розстрілювали й цих нещасних людей. Не дивно, що до 90% людей зізнавалися в злочинах, яких ніколи не вчиняли.

У другій половині 1938 р., за свідченням І. Корабльова, була лі чекісти відчували чергову зміну політичного курсу. Одною з

⁵² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 2.

⁵³ Там само, арк. 26–33.

⁵⁴ Там само, арк. 8–10.

⁵⁵ Там само, арк. 22–24.

⁵⁶ Йдеться про *Валентина Івановича Леонова*. Із 25 травня 1938 р. – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області, з 7 вересня 1938 р. – заступник начальника УНКВС Кам'янець-Подільської області. Див. *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – С. 418, *Золотарєв В.А., Стєпкин В.П.* ЧК–ГПУ–НКВД в Донбасі: люди і документи. 1919–1941. – С. 228. Одна з вулиць Запоріжжя носить його ім'я.

перших ознак стало призначення 22 серпня 1938 р. першим заступником М. Єжова першого секретаря ЦК КП(б) Грузії Л. Берії, який брав участь у репресуванні партійно-радянських працівників Закавказзя⁵⁷. 8 вересня 1938 р. ще один перший заступник Єжова М. Фріновський був призначений наркомом Військово-Морського Флоту СРСР. Водночас звільнили з посади начальника 1-го управління (держбезпеки) НКВС СРСР⁵⁸.

Уже 11 вересня новому заступнику наркома Л. Берії надали звання комісара держбезпеки 1-го рангу, а 29 вересня у структурі НКВС відновили Головне управління держбезпеки під керівництвом Л. Берії⁵⁹. У наказах НКВС СРСР № 00701 й № 00702 від 23 жовтня 1938 р. зазначалося, що співробітники зобов'язані суворо дотримувати правил слідчої роботи⁶⁰. 31 жовтня 1938 р. накази було доведено до відома особового складу на оперативній нараді Вінницького УНКВС.

Раніше за всіх загрозу, що насувалася, відчув нарком УРСР О. Успенський. 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у своєму службовому кабінеті записку: «*Груп шукайте в річці!*»⁶¹. М. Хрущов у мемуарах писав:

«Коли після втечі Успенського я приїхав до Москви, Сталін так пояснював мені, чому втік нарком: “Я з Вами говорив по телефону, а він підслухав. Хоча ми говорили по ВЧ і нам навіть пояснюють, що підслухати ВЧ не можна, мабуть, чекісти все-таки можуть підслухувати, і він підслухав. Тому він і втік”. Це одна

⁵⁷ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 106–107.

⁵⁸ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 67.

⁵⁹ Там само. – С. 67.

⁶⁰ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – начало 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. / Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М.: «РОССПЭН», 2004. – С. 311.

⁶¹ Успенський півроку переховувався у Москві, Архангельську, Калужі, Муромі. У квітні 1939 р. його заарештували в м. Міасі Челябінської обл., а в січні 1940 р. розстріляли. Див.: Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания. – К., 1989. – Т. 1. – С. 172; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 417; Taubman W. Khrushchev. The Man And His Era. – New York–London, 2003. – С. 123; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 206–221.

версія. Друга така. Її теж висували Й. Сталін і Л. Берія. М. Єжов по телефону викликав О. Успенського до Москви і, певно, налякував його, що той буде заарештований. Тоді вже самого М. Єжова підозрювали, що й він ворог народу... Одразу ж почалися арешти чекістів. На Україні заарештували майже всіх чекістів, які працювали з Єжовим»⁶².

17 листопада 1938 р. Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», якою органам НКВС і прокуратури заборонялося проведення масових операцій з арештів і виселення, ліквідувалися «трійки». Органи НКВС зобов'язувалися при провадженні слідства точно дотримувати всіх вимог кримінально-процесуальних кодексів⁶³. У цей же день І. Корабльов провів у Вінниці оперативну нараду з питання агентурно-слідчої роботи⁶⁴, а І. Жабрева заарештували як співучасника О. Успенського⁶⁵.

«Нас бояться вороги, а народ нас любить...»

22 листопада 1938 р. у присутності секретаря Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власова відбулася оперативна нарада обласного УНКВС. Спочатку заслухали співробітників, а потім тимчасово виконуючий обов'язки начальника управління, секретар партбюро Олександр Акимович Єкимов заявив, що 19 листопада він був присутній на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому обговорювалася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада.

«На засіданні з'ясувалося, – зазначав Єкимов, – що колишній нарком НКВС УРСР Успенський виявився неабияким змовником, який привіз на Україну своїх спільників, нині заарештованих разом з ним»⁶⁶.

⁶² Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. – М.: Инф.-изд. комп. «Московские новости», 1999. – Кн. 1. – С. 173.

⁶³ История сталинского Гулага. – Т. 1. – С. 305–308.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 9, арк. 165.

⁶⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 189.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 263–264.

Доповідач, мабуть, хотів додати своїй персоні політичної ваги повідомленням про участь у засіданні політбюро. Але насправді цей орган постанову не обговорював⁶⁷.

І. Корабльов за кілька днів у Вінниці розповів, що в ЦК КП(б)У відбулася нарада начальників обласних управлінь НКВС та їх заступників, на якій був присутній М. Хрущов⁶⁸.

У Кам'янець-Подільському співробітники ще до оперативної наради обласного УНКВС зрозуміли, хто винен і кого треба критикувати. Тому нікого не здивувало, що одним з перших виступив начальник Проскурівського міськвідділу НКВС Борис Миколайович Самогородський, який стверджував, що порушення відбулися через ворогів народу, зокрема І. Жабрева. Колишній начальник вимагав надавати слідчі справи щодо шпигунства «ПОВ», а чекісти вимушені були заарештовувати підозрілих осіб, на яких не було достатніх матеріалів. При цьому широко застосовувалися побиття заарештованих і фальсифікація протоколів їх допитів. Оперуповноважений особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Стадник підтримував критику:

«Жабрєв давав ворожі настанови не пускати до заарештованих прокурорів, чим порушували революційну законність».

Начальник відділу кадрів В. Лелонг свідчив, що І. Жабрєв дав директиву звільнити з «органів» усіх євреїв. Більше того, він нібито говорив, що

«потрібно в найближчий період нашу прикордонну область очистити від євреїв».

Квінтесенцією оцінок став висновок начальника 9-го відділу Олексія Миколайовича Горця:

«Усі ми, у тому числі і я, були сліпим знаряддям у руках цього запеклого ворога Жабрева»⁶⁹.

У процесі перекидання провини на персоніфікованого ворога – І. Жабрева – чітко окреслилися соціальні напруги й конфлікти, настрої й моделі поведінки чекістів. По-перше, група співробітників звинуватила колег в особистих зв'язках з І. Жаб-

⁶⁷ У протоколах засідань політбюро ЦК КП(б)У згадки про обговорення постанови 17 листопада відсутні.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 51.

⁶⁹ Там само, спр. 94, арк. 243.

рєвим. Наприклад, начальник Красилівського райвідділу НКВМ Мотусевич заявив, що Самогородський був наближеним до Жабрева, отримував від нього грошові винагороди, але нічого про це не сказав. Начальник прикордонного загону Зубрило звинувачував співробітників Волочиського райвідділу НКВС у тому, що погано борються з ворогами народу, наполягав на масовому виселенні з прикордонної смуги колгоспників, навіть без наявності компрометуючих доказів. Начальник 4-го відділу Парфьонов указав на діяльність Єкімова, що як секретар парткому приїжджав до оперативно-слідчих груп і вимагав надання не менше п'яти слідчих справ у день, а Крутов – 8–12 щоденних зізнань у ворожій роботі. Парфьонов акцентував увагу на неправильному здійсненні політичних репресій щодо різних національностей:

«У нас існувала практика, що якщо поляк, то ворог, якщо колишній петлюрівець – то ворог... Наша держава – інтернаціональна, і заарештовувати всіх поляків – це неправильно».

На що секретар обкому О. Власов зробив зауваження, що якщо держава є інтернаціональною, це не означає, «що не повинні заарештовувати ворогів з різних національностей». На нашу думку, ці розбіжності виникли навколо суттєвої проблеми трансформації окремих аспектів політичних репресій в етнічні чистки. Про це йтиметься в наступних частинах дослідження.

Парфьонов визначив ще одну серйозну проблему органів НКВС у суспільстві:

«Масовою операцією ми викликали в населення в селах страх перед нашими органами».

У відповідь пролунали репліки:

«Неправильно, це наклеп на народ. Нас бояться вороги, а народ нас любить».

Про страх у суспільстві, викликаний кривавою діяльністю чекістів, написано чимало. Про нього знали і його використовували самі чекісти. Тим показовішими є вислови про страх ворогів і любов народу, які не були якоюсь аберацією свідомості чи ментальною проблемою, а були свідомою політичною позицією. Недарма начальник 3-го відділу О. Вадіс стверджував, що підвищення ефективності агентурної і слідчої роботи:

«не означає, що ми повинні зараз ліберальничати з ворогами – це означає, що декого, якщо це знадобиться, будемо суворо допитувати».

І далі він продовжив:

«[...] Слід продовжувати громити ворогів, а треба сказати, що саме в Кам'янець-Подільській області є ще багато ворогів, з якими потрібно вести запеклу боротьбу».

Водночас О. Вадіс розкритикував корпоративні відносини в органах держбезпеки, заявивши, що з чекістів створювалася «певна каста, усе робилося в суто конспіративній формі, створювалася видимість, що працюють багато, працюють добре [...] Чиношанування, підлабузництво було повсякденним явищем».

Безконтрольне й привілейоване становище в суспільстві чекістів призвело до того, що їх агентуру відкрито влаштовували на роботу директори підприємств і керівники радянських установ. Можна уявити, наскільки напруженим був психологічний стан у таких колективах.

«Поставити на місце» чекістів повинні були партійні органи. Саме це мала на меті постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. Показово, що на оперативній нараді начальник Смотрицького райвідділу НКВС Климентій Іванович Стицюк звинувачував І. Жабрева в тому, що той наказував не інформувати партійні органи про ситуацію на місцях, говорив:

«Ми повинні знати в першу чергу, а потім уже парткоми».

Секретар обкому Власов всю увагу зосередив на цій проблемі. *По-перше*, він критикував керівників управління Вадіса, Мордовця, Лелонга за те, що не говорили в обкомі й міськкомі партії про ворожу роботу Жабрева:

«За ці помилки партійна організація має винних міцно вдарити».

По-друге, він політично підстрахувався обов'язковими заявами про незгоди з Жабревим:

«Протягом тривалого часу роботи з ворогом Жабревим мені довелося чимало стикатися й не виконувати його лінію в роботі, наприклад, виселення з м. Кам'янця-Подільська вчителів і агрономів. Ми за очищення нашої області від ворожих елементів, за очищення правильне, а не за очищення фашистське, яке проводили Успенський і Жабрєв».

По-третє, Власов з обуренням розповідав, що в районному центрі Берездові начальник райвідділу НКВС ставив завдання

секретареві райкому партії та вимагав звіт про виконання. У Дунаєвцях його колега затребував від голови райвиконкому бензин і на запитання «Навіщо?» відповів: «Це не твоя справа, якщо не даси, заарештуємо». Навівши подібні приклади, Власов підкреслив: «Треба припинити будь-яке зазнайство й не тактовну поведінку». У зв'язку з цим, секретар обкому заявив, що Самогородського як близьку до Жабрева людину й поганого працівника «тримати не будемо», а всіх, хто був «охвістям Жабрева», слід із органів звільнити.

Таким чином, провідна роль партійних органів стосовно чекістських цілком відновлювалася. Місцеві партпрацівники знову починали здійснювати контроль над кадрами райвідділів та обласних управлінь держбезпеки. За таких умов секретар парткому управління О. Єкимов спробував перекласти провину за допущені «порушення законності» на ворожі зовнішні сили:

«Слідчого перетворювали на письменника, не ставилися об'єктивно, партійно до оформлення справ, вимагали великих протоколів. У низці випадків ми не перевіряли показання свідків».

Тому колишні «письменники» повинні були профільтрувати всі слідчі справи «у провадженні», звільнивши тих, хто не винний. Але не можна було звільняти «легковажно», адже навколо залишалися вороги. Єкимов налаштовував співробітників на роботу в нових умовах:

«Органи НКВС оточені любов'ю народу, тому т. Парфьонов, який тут виступав, неправий, кажучи, що нас бояться трудящі. Той, хто відчуває за собою гріхи, той боїться нашого удару. До нас щодня надходять сотні заяв, трудящі допомагають нам викривати ворогів».

Отже, логіка мислення банди злочинців, що за сигналом керівництва Компартії відправила на смерть десятки тисяч людей у Кам'янець-Подільській області, залишалася незмінною: вони вважали себе найсвідомішими й найпатріотичнішими в суспільстві, здійснювали найвищу соціальну місію – пошук ворогів у різних соціальних і національних групах, і за це «народ їх любив». А будь-які згадки про страх перед ними були... наклепом на народ, що допомагав «викривати» ворогів⁷⁰.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 206, 213–215, 219–221, 223, 227, 229, 231, 235, 242–243, 255–257, 259, 262–264, 267.

23 листопада 1938 р. М. Єжов подав рапорт про відставку, який було задоволено (певно, Й. Сталінім), а 25 листопада НКВС СРСР очолив Л. Берія. Цього ж дня у Вінниці відбулася оперативна нарада УНКВС, на якій було зачитано й обговорено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. І. Корабльов заявив, що 19 листопада на нараді начальників і заступників начальників НКВС у ЦК КП(б)У

«окремі начальники управлінь НКВС та їх заступники не зовсім зрозуміли суть постанови й говорили нісенітницю».

Наприклад, миколаївські керівники заявили, що 2000 заарештованих піддавалися побиттю. В Одеській області співробітники держбезпеки били 1500 ув'язнених.

«Секретар ЦК КП(б)У тов. Хрущов дуже різко виступив із цього питання, заявив, що за таку неправильну лінію треба винних віддавати під суд», –

зазначив І. Корабльов. Довелося і йому навести приклади необґрунтованих арештів, здійснених райвідділами НКВС, покритикувати практику допитів «штатних свідків» у справах заарештованих, про що йтиметься далі. Показово, що в присутності секретаря Вінницького обкому Г. Міщенко він жодного разу не згадав про «нісенітницю» – масові побиття заарештованих.

На нараді був присутній обласний прокурор Я. Тернівський, що входив до обласної «трійки», яка затверджувала вироки заарештованим. Я. Тернівський спробував відвернути від себе будь-які підозри у ворожій діяльності, розповівши про масові побиття ув'язнених у Вінницькому УНКВС. Він зазначив, що постанова від 17 листопада 1938 р. закликала вести з ворогами «нещадну боротьбу більш досконаліми методами». Прокурор стверджував:

«Вороги народу, які пробралися до органів НКВС та органів прокуратури як у центральних апаратах, так і на місцях, створювали справи на людей, відданих радянській владі, відхиляючи удар від своїх ворожих бандитських контрреволюційних елементів».

Такі вороги в області накоїли чимало шкоди, а

«спрощене ведення слідства призводило до найгрубіших порушень соціалістичних законів. У нас були випадки необґрунтованих арештів... Були випадки побиття заарештованих».

У цих умовах прокурорів, які намагалися перевірити повідомлення про побиття, іноді не пускали до камер, а порушення законів було наслідком сімейності в практичній роботі, відсутності більшовицької принципності. Політично безпечне слово «сімейність» знімало підозри в політичних помилках, а тим самим і у ворожій діяльності, що вели зовнішні сили.

«Потрібно з усією прямоотою сказати, що органи прокуратури недостатньо здійснювали нагляд за слідством, не вживали рішучих заходів щодо усунення недоліків. Виступаючи сьогодні на цій нараді з обговорення цього найважливішого документа, я, як прокурорський працівник, у зазначених хибах також винний», –

покаявся Я. Тернівський. Таким чином, він і прокурори області залишалися ніби осторонь злочинів, здійснених органами НКВС, і звинувачувати їх можна було лише в безпринципності й сімейності.

Виступ Г. Міщенко показав, що він не хотів говорити про порушення законності, але про партійний контроль пролунала чітка настанова:

«У Вас, мабуть, відомча дисципліна стоїть вище партійної дисципліни, а це дуже погано... Ознайомлювати секретарів РПК з агентурною роботою не можна, потрібно будувати роботу в повному контакті, однак ніхто не надавав права секретарям РПК особисто розпоряджатися працівниками НКВС і давати їм доручення на шкоду основній чекістській роботі, і такою ж мірою начальнику райвідділу НКВС розпоряджатися кадрами райкому».

І. Корабльов цілком визнав провідну роль обкому партії:

«Зараз становище з набором людей для роботи в органах НКВС зовсім інакше, ніж раніше. Прийняття, звільнення й пересування чекістських кадрів провадиться тільки за узгодженням з обкомом КП(б)У»⁷¹.

Нарада продемонструвала небажання співробітників Вінницького УНКВС говорити про допущені «порушення законності», а також спробу прокуратури відхреститися від участі в них. Це була природна стратегія захисту від звинувачень. Однак політична кампанія викриття порушень і порушників набувала сили.

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 51–52, 55–56, 58–59, 61–62.

«Як країна соціалізму народить героїв...»

26 листопада 1938 р. було видано наказ НКВС СРСР № 00762 «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.», підписаний Л. Берією. Він визначив напрямки діяльності органів держбезпеки відповідно до чинного законодавства й вимагав під керівництвом партії й уряду

«допомогтися якнайшвидшого й рішучого усунення всіх хиб і перекручень у своїй роботі й докорінного поліпшення організації подальшої боротьби за повний розгром усіх ворогів народу, за очищення нашої батьківщини від шпигунсько-диверсійних агентур іноземних розвідок, забезпечивши тим самим подальші успіхи соціалістичного будівництва»⁷².

Таким чином, пошук ворогів народу, до розряду яких з початку 1930-х рр. могли потрапити будь-які групи суспільства, а також агентурних мереж іноземних розвідок був однією з умов успіхів діяльності Компартії і держави загалом. Цей пошук жорстко контролювався партією, що залишалася «кристально чесною і справді народною» у своїх планах і діяннях. Саме тому вона мала суворо покарати порушників законності.

27 листопада 1938 р. відбулися закриті партійні збори Кам'янець-Подільського УНКВС, на яких були присутні 77 осіб, у тому числі секретар обкому О. Власов. Із доповіддю «Про викриття фашистської змови в органах НКВС і заходи парторганізації по ліквідації наслідків шкідництва» виступав О. Єкимов. Він розповів, що у квітні 1938 р. О. Успенський і І. Жабрєв на оперативній нараді обласних і районних працівників НКВС у Кам'янці-Подільському вимагали громити організоване підпілля. Після таких настанов до слідчої роботи (фабрикації протоколів допитів та інших процесуальних документів) залучили сторонніх осіб, що не були оперативними співробітниками. Заарештовані під тортурами давали показання на 50, а то й на 80 осіб, тобто обмовляли всіх, кого знали. У результаті за показаннями в антирадянській діяльності проходили тисячі людей.

Начальник відділу кадрів УНКВС (з 4 березня 1938 р.) Ілля Пінхусович Юфа, який виступив за О. Єкимовим, заявив:

«У березні місяці ц. р. я був на нараді в наркоматі, де виступали т.т. Хрущов і Єжов. Апарат на Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом. Тов. Єжов зазначав, що апарат чекістів не обмінювався, не освіжався, та порушував питання про підготовку нових кадрів – ця лінія є й зараз правильною».

Усі присутні розуміли, що йдеться про покарання за попередню «ударну роботу» з викриття ворогів. Тому звинувачення зосередилися на помічниках І. Жабрєва. Зокрема, зазначалося, що в колишнього заступника начальника управління, начальника 4-го відділу В. Леонова проявлявся «шкідливий фанатизм, у всьому і всіх він бачить ворогів». Співробітник Безпрозваний жорстко розкритикував свого начальника О. Вадіса й розповів, що той на третій день приїзду в УНКВС скликав оперативну нараду, «на якій усіх комуністів узвав ворогами народу й пригрозив, що він нас заарештує, віддасть під суд тощо». Тодішній секретар парткому В. Лелонг у відповідь на зауваження про неправильність такої поведінки сказав, що О. Вадіса надіслано О. Успенським на зміцнення прикордонної області і йому треба «створити авторитет». Для створення «авторитету» О. Вадіс не цурався будь-яких методів: він посилав підлеглих купувати йому воду до магазину, а на одній з оперативних нарад у присутності колег стверджував, що присутній товариш у службі – ворог народу й що він з ним «на фронт не піде, тому що він його зрадить».

В умовах критики і звинувачень керівництво УНКВС каялося в гріхах. Наприклад, Йосип Лаврентійович Мордовець (із 20 червня 1938 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го відділу УДБ, а з 7 вересня 1938 р. – помічник начальника УНКВС) відкидав звинувачення в антисемітизмі. У відповідь один зі співробітників сказав:

«Соромно було слухати, як розповідав Мордовець, що йому начальство заявило, що потрібно вигнати євреїв з органів НКВС, бо вони не мають своєї держави й тому можуть продати будь-яку державу, у тому числі й радянську владу».

Тема антисемітизму в діяльності керівництва НКВС не випадково продовжувала активно обговорюватися в чекістському середовищі. Так, співробітник управління Кіперштейн говорив, що Жабрєв – німецький фашист, який змушував його обслуго-

⁷² История сталинского Гулага. – Т. 1. – С. 309–312.

увати свою власну квартиру, як, утім, і колишнього начальника управління Приходька. Справа була не в панській поведінці керівників чекістів у 1930 р., про яку, до речі, ми знаємо не дуже багато. Звинувачення в антисемітизмі слугували логічним містком для характеристики «ворожої фашистської діяльності» колишнього керівництва, дозволяли порівнювати її з Голокостом євреїв, який здійснювали нацисти. Показово, що співробітник управління Кац відкрито заявив:

«Сьогодні по радіо передавали мітинг радянської інтелігенції з Москви з приводу звірячих погромів, учинених фашистами в Німеччині над єврейським населенням. Усі, хто виступав, не знаходили слів, щоб висловити своє обурення. А хіба ми не бачимо подібне, що затіяла купка ворогів, які пробралися до органів НКВС?.. Наскільки я знаю, вказівки про звільнення з органів євреїв ішли від відділу кадрів НКВС УРСР[...]. Це питання впирається в Крутова»⁷³.

Уперше пролунала інформація про те, що в 1938 р. із Кам'янець-Подільського УНКВС відрядили 50 осіб, з них 23 євреїв.

Серед критичних виступів на адресу керівництва управління НКВС звернула на себе увагу заява помічника оперуповноваженого 4-го відділу Івана Павловича Кордуса, яка, на нашу думку, чітко демонструвала механізми здійснення репресій тоталітарним режимом. У стенограмі партзборів зазначалося:

«Далі т. Кордус зупиняється, як країна соціалізму родить героїв. Як наш героїчний народ висуває зі свого середовища значних людей, таланти тощо. У нас в управлінні було суцільне викривлення у висуванні кадрів і нагородах. Ось нагородили т. Патрушева – колишнього начальника Плужнянського райвідділення, що нині працює у Волочиському РВ НКВС⁷⁴. За що, я запитую? За те, що він – Патрушев – при вилученні зброї у Плужнянському районі був ініціатором масового викривлення революційної законності? Патрушев у селах Плужнянського району скликав до сільбуду по 15 колгоспників, пропонував їм здати зброю,

⁷³ Крутова перевели з Кам'янець-Подільського УНКВС до відділу кадрів НКВС УРСР у серпні або вересні 1938 р.

⁷⁴ Ідеться про нагородження 14 серпня 1939 р. Миколи Яковича Патрушева знаком «Почесний працівник ВНК-ДПУ». 13 квітня 1939 р. його було звільнено за ст. 38 «б» з органів державної безпеки.

потім залишав міліціонера і змушував знущатися з колгоспників⁷⁵. За цією справою заарештовано колишнього начальника міліції Ключа, а головний винуватець – Патрушев – не лише на волі, але й нагороджується».

Отже, країна соціалізму народжувала героїв, які організовували провокації, знущалися з людей і вбивали їх, а за такі злочини їх заохочували і привселюдно хвалили. Це зовсім не схоже на ситуацію зі «звичайними людьми» К. Браунінга зі 101-го резервного поліцейського батальйону, які знищували євреїв на території Округу Люблін у Польщі в період Другої світової війни⁷⁶. Спробу логічного пояснення поведінки «героїв країни соціалізму» буде здійснено наприкінці дослідження, а поки зазначимо, що йдеться не про просту співучасть звичайних чоловіків середнього віку із селянських і робочих родин у злочинах проти людяності. Звертають на себе увагу реалії того часу: провокації, побиття, масові вбивства героїзувалися в чекістському середовищі, перетворюючись на засоби кар'єрного росту й підвищення соціального статусу.

Повертаючись до закритих партзборів Кам'янець-Подільського УНКВС, варто зазначити, що стратегії захисту в умовах критики подібного «героїзму» були цілком пояснюваними. Один з чекістів, Манілевич, казав:

«Рабська покірність у виконанні будь-якого наказу призвела до ворожих дій... Кожен товариш очікував виїзду або арешту».

Йому вторив Й. Мордовець:

«Я готовий відповідати перед партією за свої антипартійні вчинки, але ворогом я ніколи не був».

Лелонг визнав «пособництво Жабреву у ворожій роботі», але заявив, що не був свідомим ворогом. Ще більш чесним перед «товаришами по зброї й партії» подав себе О. Вадіс:

«Я не називав Жабрева батьком рідним, але говорив з ним тоді по-рабськи і плакав. Я заявляю, що я чесна людина, був такою й чесною людиною буду».

⁷⁵ Виходячи із збережених документів, це була звичайна практика співробітників НКВС. История сталинского Гулага. – Т. 1. – С. 313–325.

⁷⁶ *Browning Ch.R. Ganz normale Männer: Die Reserve-Polizeibataillon 101 und die «Endlösung» in Polen.* – Hamburg: Rowohlt, 1993.

Партзбори виключили І. Жабреву з КП(б)У як «зрадника партії і батьківщини», Лелонга зняли з посади секретаря парткому й винесли сувору партійну догану з попередженням за зв'язок з І. Жабревим. Аналогічне покарання спіткало Й. Мордовця⁷⁷.

«Кожен член партії повинен не забувати того, що партія запитає за все...»

У Вінниці І. Корабльов був змушений реагувати на наказ НКВС СРСР № 00762. 1 грудня 1938 р. він видав наказ по УНКВС Вінницької області, у якому оголошував стягнення низці співробітників за побиття заарештованих, фальсифікацію протоколів допитів і недопущення прокурорів до ув'язнених. Одного з них, сержанта державної безпеки Артема Павловича Беркута, за допущені порушення заарештували на три доби. У цей момент до різних партійно-радянських структур надходили листи, скарги, заяви про методи слідства, застосовувані в УНКВС, від окремих співробітників апарату, уже звільнених з-під арешту осіб, ув'язнених із концтаборів⁷⁸. У грудні були створені й почали роботу експертні групи (комісії) у складі нових співробітників центрального й обласного апаратів НКВС. Начальникам груп поставили завдання – перевірити роботу УНКВС періоду масових репресивних операцій.

Діяльність органів держбезпеки ставала надбанням усе більш широкого кола чиновників, не кажучи про родичів, близьких, друзів потерпілих під час масових операцій. Керівництво обласних прокуратури й суду з метою захистити себе, переклавши всю відповідальність на органи держбезпеки, організувало провокацію. Член обласного суду Фельдман за дорученням групи осіб з обласного суду й обласної прокуратури написав заяву на ім'я прокурора УРСР Л. Яченіна про допит 9 грудня одного із заарештованих – А. Я. Липовецького. На допиті були присутні помічник облпрокурора Зазимко, облпрокурор Тернівський, голова судової карної колегії Вінницького облсуду Прохоренко і власне Фельдман. Заарештований показав, що за кілька днів

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 271, 274–276, 278–279, 282–283, 285–286, 302, 308–309, 314, 317–318, 323–324.

⁷⁸ Там само, ф. 5, спр. 66937, т. 5, арк. 219.

до цього, будучи викликаним на допит в УНКВС, він стояв обличчям до стіни і чув, що в кабінетах ідуть розмови про існування в області широкомасштабної змови, спрямованої на вбивство Й. Сталіна, В. Молотова, низки обласних керівників. Після розмови з кабінету вийшов заступник начальника 4-го відділу Лазар Наумович Ширин. Більше того, Липовецький⁷⁹ написав заяву, в якій стверджував, що О. Успенський і І. Корабльов планували вбивство обласного прокурора Я. Тернівського⁸⁰.

Певно, що республіканська прокуратура, нове керівництво НКВС УРСР на чолі з тимчасово виконуючим обов'язки наркома А. Кобуловим, обком партії стежили за діяльністю керівництва та співробітників Вінницького УНКВС. 26 грудня 1938 р. відбулися закриті партзбори УДБ НКВС УРСР по Вінницькій області з порядком денним «Про помилки й перекручення в роботі Управління НКВС». Були присутні 60 осіб, у тому числі секретар Вінницького обкому Д. Бурченко. Протокол партзборів 30 грудня відправили А. Кобулову. Тональність виступу І. Корабльова не змінилася: колектив управління провів значну роботу «з розгрому контрреволюційного підпілля всіх мастей». Але були допущені помилки, якими намагалися скористатися вороги. Тому із середини березня до кінця грудня 1938 р. в обласному УНКВС (в оперативних і неоперативних підрозділах) звільнили, заарештували, відрядили за компрометуючими матеріалами 284 співробітники. В обласній міліції – 231 особу. Таким чином, понад 500 співробітників постраждали під час масових операцій, з них 72 особи були заарештовані⁸¹.

Уперше І. Корабльов привселюдно заявив про побиття заарештованих:

«Мають місце випадки найгрубішого порушення радянського законодавства – фізичні методи, застосовані окремими працівниками щодо арештованих [...]. Наше обласне управління хворіє на ті ж хвороби, що й інші управління, про що зазначено в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР».

⁷⁹ А. Я. Липовецький був арештований 29 травня 1938 р. Обвинувачувався за ст.ст. 54-7, 54-11 КК УРСР. Згідно вироку Вінницького обласного суду від 26 вересня 1939 р. справа припинена.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 27–28.

⁸¹ Там само, спр. 66937, т. 8, арк. 181–181 зв.

Стратегія захисту І. Корабльова була зрозумілою – порушення законності в управлінні області нічим не відрізнялися, тому засудження їх співробітниками було достатньою умовою для повернення на терени законності. Серед цих порушень І. Корабльов особливо виділив методи співробітника Кураса в Калинівському райвідділі НКВС, звільненого на той час. Виявилося, що Курас залучив як свідків антирадянської діяльності на той час заарештованих жителів району – учителів, голів і секретарів сільрад, завідувача спецчастиною райвиконкому. Більше того, ці люди не лише писали вигадані свідчення, але й на вимогу чекіста викликали колгоспників і змушували їх підписувати вигадані показання.

І. Корабльов виступив різко проти того, що створена відповідно до наказу НКВС від 26 листопада 1938 р. слідча група за перший тиждень роботи звільнила 52% заарештованих після розгляду незакінчених слідчих справ. Він стверджував, що заарештовані дійсно винні, УНКВС неправильно зовсім припинило арешти, а співробітники думали,

«як би не напитати собі лиха [...]. Треба рішуче ліквідувати острах нових арештів, але заарештовувати за перевіреними матеріалами».

Крім того, начальник управління наполягав на подальшому «очищенні органів від ворогів народу»⁸².

І. Корабльов висловлював думку багатьох співробітників управління. Так, начальник відділення 3-го відділу Герасим Михайлович Мартинюк з обуренням заявив:

«Ворог відчуває, що до нього змінене ставлення, якщо так можна висловитися, і починає наклепувати [...]. Ворога ми повинні викривати з ще більшою рішучістю і стирати з лица землі».

З ним був згоден Г. Данилейко:

«Треба заарештовувати так, щоб у нас не було провалу».

Він розкритикував прокурора Васильєва:

«Він просто безголовий. Звертаючись до заарештованого, він каже: “Ви ж знаєте постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР?”. Тут заарештований починає орієнтуватися в частині своєї подальшої поведінки».

⁸² ГДА СБ України, ф. 16, оп.31, спр. 39, арк.114; ф.5, спр. 66927, арк. 185–186.

Дехто, виступаючи, висловлювався в такому ж дусі, демонструючи невдоволення діями прокурорів:

«Прокурор під час розгляду справ говорить, ну, що ж, йому однаково більше року не дадуть, якщо навіть і судитимуть».

Один із промовців, В. Майструк, висловився ще чіткіше:

«Прокурор повинен захищати інтереси держави від усіх і всіляких зазіхань ворога. У цьому його роль і призначення».

Він попросив Д. Бурченка провести нараду прокурорів і пояснити їм постанову партії. Звичайно, такі наради проводилися прокуратурою УРСР, на них пояснялося, що відновлювалися функції нагляду прокуратури за слідством органів НКВС, що визначалося законодавством. В. Майструк торкнувся ще однієї важливої теми – стосунків органів держбезпеки з Компартією. Стратегія захисту від звинувачень у порушеннях цього співробітника була дуже витонченою:

«Я вважаю, якщо людина не може працювати в УДБ, значить, вона для партії не придатна. Тов. Ленін говорив, що кожен комуніст повинен бути чекістом. Чекістська робота – не велика мудрість».

Це означало, що всі звільнені до цього моменту припускалися помилок або здійснювали ворожу роботу, тому що не були справжніми комуністами. Але якщо людина ще працювала в НКВС, то вона була справжнім комуністом.

На нараді пролунали звинувачення на адресу близького до І. Корабльова О. Запутряєва. Ображений сержант державної безпеки А. Беркут прямо сказав, що отримав догану, але його начальник – О. Запутряєв – змушував фальсифікувати протоколи, дописуючи те, чого ніколи не казали заарештовані. Усі присутні розуміли, що той не міг самостійно діяти таким чином. Винним був І. Корабльов. Секретар обкому Д. Бурченко підбив підсумок обговорення:

«Головною причиною всіх помилок у діяльності органів НКВС є відсутність партійності[...]. Кожен член партії повинен не забувати того, що партія питає за все».

Він заявив, що органи НКВС будуть поставлені під жорсткий контроль партійних органів. Партійний керівник навмисно підкреслив, що останнім часом почастишали випадки, коли ко-

муністів звинувачували в наклепі на чесних людей, а вони відповідали, що їм так наказували співробітники НКВС. Але були люди, які дійсно обмовляли всіх навколо, і «таких викривачів треба тримати на далекій відстані від органів НКВС». Подібну практику необхідно було негайно припинити. У заключному слові І. Корабльов зробив вимушений висновок:

«У тих помилках і перекирчуваннях, які були допущені в роботі нашого управління[...], винні ми всі»⁸³.

Він розумів, що за нинішніх умов на посаді начальника управління довго не залишиться.

Однією з останніх дій І. Корабльова на посаді начальника УНКВС стало направлення 9 січня 1939 р. справи за фактами побиття співробітниками Липовецького райвідділу НКВС Г. Злобіним і І. Колбидюком заарештованих (на той час уже розстріляних) громадян до Військового трибуналу. Очевидно, І. Корабльов намагався «захистити» себе, підставляючи під судовий розгляд підлеглих. Але виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ А. Кобулов не погодився із пропозицією начальника Вінницького УНКВС. Згідно резолюції А. Кобулова Г. Злобіна і І. Колбидюка покарали в адміністративному порядку, їм призначили 20 діб арешту⁸⁴.

За кілька днів І. Корабльова усунули з посади, призначивши новим начальником УНКВС третього секретаря Дніпропетровського обкому партії Б. Шаблинського⁸⁵. 18 січня 1938 р. І. Корабльов написав Л. Берії листа, в якому заявив, що «працював чесно, як личить більшовикові». 28 січня в листі Й. Сталіну він підкреслював, що не розуміє, за що його зняли з посади, як і майже всіх начальників УНКВС. Він писав, що вважає «найбільшою помилкою ту політику, яку проводить т. Берія щодо старих чекістських кадрів». Винні не вони, а колишній нарком внутрішніх справ СРСР:

«Одним словом, винен у всьому т. Єжов і ті сволоти, які посідали керівні посади на вирішальних ділянках чекістської роботи, як

⁸³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк. 188–189, 191–192, 194, 197–198, 202.

⁸⁴ Там само, т. 9, арк. 170–171.

⁸⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 439.

Заковський, Успенський і подібні їм, що виявилися ворогами народу [...]. Я помираю абсолютно чесною людиною, чесним комуністом і чекістом»⁸⁶.

У ніч з 29 на 30 січня І. Корабльов двома пострілами впритул намагався заповіяти собі смерть, але вижив⁸⁷. Л. Берії негайно повідомили про те, що сталося, той довів до відома Й. Сталіна, а бюро Вінницького обкому партії 3 лютого 1939 р. засудило спробу самогубства І. Корабльова як ганебний антипартійний вчинок. У рішенні, зокрема, говорилося:

«У процесі здавання й активування справ і документів УНКВС виявлено низку серйозних недоліків, помилок і перекирчувань у роботі УНКВС за час керівництва Корабльова (незакінчених слідчих справ з порушенням норм КПК 350, не розібрано актуальних заяв трудящих 156, занедбаність в агентурній роботі тощо)».

Його вивели зі складу обкому партії⁸⁸, після одужання він виїхав з Вінниці.

У січні 1939 р. розгорнулася робота експертних комісій з оцінки попередньої діяльності УНКВС. Обкоми партії розглядали особові справи комуністів-чекістів, затверджуючи їх кандидатури для продовження роботи в органах держбезпеки. 14 лютого 1939 р. бюро Вінницького обкому партії почало затверджувати кандидатури співробітників на керівні посади в апараті обласного управління й районних відділів НКВС. Були заслухані пояснення А. Пришивцина про порушення, що мали місце в управлінні. У протоколі засідання було сказано:

«У зв'язку з тим, що на бюро обкому з пояснень тов. Пришивцина Антона Яковича з'ясувалося, що його на роботу у Вінницьке Обласне Управління НКВС було послано ворогом народу Успенським і сам Пришивцин заявив, що він посилався на начальника 4-го відділу Облуправління з тим, що він буде найближчим часом призначений заступником начальника управління. Також заявив, що на нагороду орденом "Червоної Зірки" його було висунуто ворогом народу (певно, йдеться про начальника УНКВС Донецької області Д. Соколинського). У зв'язку із цим, вважати неможливим збереження тов. Пришивцина Антона Яковича на

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 25, арк. 4, 7–8, 11–13.

⁸⁷ См.: Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 221–222.

⁸⁸ Державний архів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 23.

роботі заступника начальника Облуправління та з роботи з органів НКВС звільнити»⁸⁹.

Рішення послали на затвердження до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також Б. Шаблинському.

26 квітня 1939 р. А. Кобулов написав заступнику начальника ГУДБ НКВС СРСР Б. Кобулову листа, де виклав висновки членів бюро Вінницького обкому та попросив додатково допитати О. Успенського про «наявність між ними організаційного зв'язку»⁹⁰. Таким чином, А. Пришивцин і І. Корабльов виявилися співучасниками ворожої діяльності О. Успенського.

Повертаючись до подій лютого, зазначимо, що бюро Вінницького обкому партії затвердило далеко не всіх співробітників. На багатьох з них були компрометувальні докази, за які звільняли. Про порушення законності ніде не згадувалося. Доля цих людей невідома. Але один зі співробітників, заступник начальника 5-го відділу А. Редер, звільнений за утаєння походження (батько – австрійський підданий, а сам Редер єврей, але не росіянин, як він писав в автобіографіях)⁹¹, став головною дійовою особою подальших подій у Вінниці.

У Кам'янці-Подільському події розгорталися за схожим сценарієм. 4 лютого 1939 р. новий начальник УНКВС Олексій Никифорович Михайлов (до цього – завідувач відділом керівних партійних органів Кам'янець-Подільського обкому партії) написав А. Кобулову записку про справу В. Лелонга. Він зазначав, що В. Лелонг подав неправильні дані про національність (француз), про соціальне походження (батько – власник магазину), приховав національність чоловіка сестри (німець), мати якого теж засуджена за шпигунство, батько дружини був на обліку за забарвленням «інші». О. Михайлов називав В. Лелонга «шкурником», якому в 1937 р. комуністи висловлювали недовіру. Він підкреслював, що В. Лелонг був близький до І. Жабрева, як секретар парторганізації виконував настанови щодо звільнення євреїв з органів НКВС. Крім цього, на адресу М. Хрущова на-

дійшли скарги комсомольця Корчака та інших свідків про знущання Лелонга над заарештованими, його вимоги наклепницьких показань на співробітників НКВС. Список 20 співробітників, на яких були компрометувальні матеріали, був долучений до справи Гришка. Лелонг, будучи начальником відділу кадрів, їх приховав, але це виявив новий начальник НКВС і подав рапорт на їх звільнення. Михайлов вимагав звільнити Лелонга з органів НКВС і віддати під суд⁹².

Лелонг розумів, що висунуті йому звинувачення можуть призвести до арешту й максимально жорсткого вироку. 10 лютого 1939 р. він написав листа М. Хрущову, де скаржився на виключення з партії і заявив про готовність спокутувати провину на полі бою. Він писав:

«У складній міжнародній обстановці, коли знахабнілий фашизм готовий напасти на наші святі кордони, немає вище честі для радянських патріотів, для комуністів померти за свою батьківщину, за велику партію більшовиків, за любимого тов. Сталіна».

Далі він зізнався, що

«без партії не зможе жити», і просив «дати шанс показати свою відданість, мною пишатиметься вся батьківщина».

З пафосом комуніст-чекіст Лелонг заявив:

«У другій світовій соціалістичній революції я буду в перших лавах громити світовий фашизм, і якщо доведеться померти, так помру героєм»⁹³.

У той же день він написав листа А. Кобулову, з якого стає зрозуміло, що він був у нього на прийомі, висвітливши свою біографію й діяльність. Він знову писав про допущені помилки, але зазначав, що вони були в його колег – досвідчених чекістів Мордовця, Леонова та інших. Посилаючись на лише 10-місячну службу в НКВС, прихід туди із партійних органів, де зарплата удвічі вища, просив виявити довіру й повірити йому. Лелонг стверджував, що готовий виконати будь-яке відповідальне завдання та померти в сутичці з фашизмом⁹⁴. Для підтвердження такої готовності 1 березня 1939 р. В. Лелонг до повторного ко-

⁸⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 87.

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 72–73.

⁹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 93.

⁹² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 26.

⁹³ Там само, арк. 22–23.

⁹⁴ Там само, арк. 17–21.

роткого листа А. Кобулову додав написану рукою військовою присягу⁹⁵.

«Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка...»

У процесі збору матеріалів про порушення соціалістичної законності слідчі з експертних комісій НКВС збирали рапорти й заяви колег періоду масових операцій, листи й заяви засуджених, їхніх родичів, які надсилалися керівникам різних партійно-радянських структур. У них розповідалося про поведінку слідчих, наводилися аргументи про невинність засуджених і містилися запевнення у відданості радянській владі, компартії та особисто Й. Сталіну. Ці документи ще недостатньо введені в науковий обіг через недавню недоступність архівів. Вони викликають значний інтерес, тому що містять маловідомі подробиці проведення масових операцій. Наприклад, під час розслідування порушень у Кам'янець-Подільському УНКВС до справи були долучені листи начальника 6-го відділення УДБ С. М. Северина. Це була людина, що протягом декількох років служила в особливому відділі Кам'янець-Подільського прикордонного загону, мала значний досвід чекістської роботи на кордоні з Польщею. У липні 1938 р. його перевели до апарату Кам'янець-Подільського УНКВС, а 14 серпня 1938 р. він написав листа до секретаріату ЦК ВКП(б) про перегини в слідчій роботі НКВС, в якому зазначив, що

«брав участь у ліквідації повстань на Кубані, Україні, Молдавії, вів справи на контрреволюціонерів і шпигунів, і приводив вироки у виконання, але це були справжні вороги, тепер мені здається, разом з розгромом справжніх ворогів заарештовано й репресовано багато невинних і штучно створюються одиночні та групові справи».

С. Северин стверджував, що із серпня 1937 по серпень 1938 р. УНКВС по Кам'янець-Подільській області заарештував близько 16 000 осіб, до 90% яких зізналися у злочинах (шпигунство, участь в антирадянських організаціях тощо).

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 3.

«У переважній більшості цих осіб було заарештовано за об'єктивними ознаками або за неперевіреними показаннями інших осіб. Прокуратура настільки захопилася, що без перевірки дає санкції на арешт», –

підкреслював цей чекіст. Усі заарештовані піддавалися побиттям, у тому числі з боку прокурорів. Подібні методи допитів застосовувалися паралельно з камерними провокаціями, що дозволяло вигадувати розгалужені шпигунські резидентури, проти яких успішно боролися місцеві чекісти. С. Северин відверто писав:

«Я вважаю шкідливим хоча б те, що в одній Кам'янець-Подільській області за рік було викрито 10 000 польських шпигунів. Це нереально й бути не може, скільки ж агентури має польська розвідка в СРСР? Це липа, й польській розвідці штучно створено ореол, тут не без ворожої руки. 80% усіх справ передаються на трійку й заарештовані розстрілюються».

Він зазначив, що схожі методи застосовувалися під час фальсифікації практично всіх справ:

«В УНКВС було викрито партизанську організацію. Викрили її нач[альник] 4-го відділу Гінесин і нач[альник] відділення Климовський, за нею розстріляли до 200 осіб, і запевняю вас, що дарма. Це дута справа, й за нею репресовано кращий сільський актив».

У листі Северин кається:

«За період роботи в УНКВС я сам брав участь у побитті заарештованих, вважаючи, що ми громимо ворога, але проаналізувавши, що це суперечить настановам партії та уряду, я вирішив довести до Вашого відома»⁹⁶.

Написати такого листа в серпні 1938 р. до секретаріату ЦК ВКП(б) було дуже сміливим учинком. Пояснити його можна по-різному: або С. Северин мав особистий контакт із високопоставленими співробітниками НКВС СРСР (начальника 6-го відділу 1-го управління НКВС СРСР Ігнатія Морозова він міг знати за спільною роботою у 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні), або з кар'єристських міркувань вирішив заявити про порушення законності керівниками Кам'янець-Подільського УНКВС. Можливо, що він як співробітник, який служив на кордоні, знав реальні масштаби агентурної мережі, а також шпигунства, тому був реально стурбований розмахом арештів

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 8–10.

і розстрілів людей. З цієї точки зору він виявляв себе як радянська людина, комуніст і патріот. 24 грудня 1938 р. С. Северин написав листа секретарю Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власову, в якому заявив про шкідницьку роботу Жабрева, Лелонга, Мордовцева, Леонова. Це був типовий донос, в якому описувалися садистські нахили колишніх начальників, які били й катували заарештованих чекістів. Зазначалося, що Лелонг годинами перебував у кабінеті Жабрева, після чого особисто допитував співробітників, вимагаючи показань у шпигунській діяльності. Так, на партзборах було заарештовано начальника особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Б. Черторийського, якого допитували Лелонг і Северин. Під час побиттів Лелонг заявляв Черторийському: «Б'є тебе не апарат Балицького, не я, а Микола Іванович Єжов». Крім акцентування уваги на садистських нахилах начальників, Северин звертав увагу на цілеспрямований антисемітизм, арешти чекістів-євреїв, знищення партійних і радянських кадрів. Звичайно, усі ці факти повинні були підтвердити не просто ворожу, а фашистську діяльність. Під час розслідування листи Северина були долучені до його кримінальної справи, яку порушили на початку 1939 р.⁹⁷

Ще однією групою доказів при розслідуванні порушень законності співробітниками НКВС були скарги, заяви, листи засуджених та їхніх родичів. У Вінниці під час розслідування такі документи збиралися щодо операції проти колишніх сіоністів і членів Бунду, а також «червоних партизанів». Усі ці люди в минулому брали участь у революційному русі, причому червоними партизанами називали учасників збройних загонів, які боролися в роки революції за радянську владу. У 1938 р. проти цих людей проводилися масові репресивні операції. 13–14, а потім 26 серпня їх присудила до розстрілу спецколегія Вінницького обласного суду в будівлі в'язниці. Під час суду колишні червоні партизани винними себе не визнали, вимагали вивести із судової кімнати слідчих-чекістів, а підсудний К. Борисов заявив, що «присутність цих катів – найманців Гітлера нікого не лякає й обвинувачені казатимуть правду». Після винесення вироку

⁹⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 6, 11–15.

засуджені, їхні родичі написали безліч листів у різні партійно-радянські органи СРСР про неправомірність засудження. 16 листопада Верховний Суд СРСР замінив вирок до розстрілу на 10 років концтаборів, але люди вимагали перегляду справи.

Значна частина заяв надсилалася на ім'я Прокурора СРСР А. Вишинського. Так, К. П. Борисов, крім прохання про перегляд справи, повідомляв, що під час допиту слідчі Антонов і Гуня влаштували йому інсценування розстрілу. З подібним проханням звертався Б. О. Зак, який написав, що під час обшуку в дружини вилучили дві золоті каблучки, які просив повернути. Ф. Я. Шварц у першому листі від 2 жовтня 1938 р. просила переглянути вирок про розстріл чоловіка й повідомляла, що він був учасником революційної боротьби. 5 листопада вона надіслала повторного листа Вишинському з проханням про перегляд справи. Додатковим її аргументом було те, що слідчих у цій справі вже заарештували. 7 січня 1939 р. Ф. Я. Шварц надіслала листа Сталіну із заявою, що її чоловіка Є. І. Шварца заарештували, під тортурами вибили визнання в контрреволюційній діяльності, присудили до розстрілу, замінивши його 10 роками концтаборів. Вона повідомляла, що чоловіка били співробітники Вінницького УНКВС Майструк і Решетніков (правильно – Решетило), а «сам суд був зразком порушення Великої Сталінської Конституції». У листі 7 січня 1939 р. родина Драк вимагала звільнити І. І. Драка, засудженого у справі Бунду, який став після побиттів слідчими інвалідом. У лютому 1939 р. 80-річний С. М. Драк у листі Вишинському писав, що Корабльов 30 грудня 1938 р. стріляв у себе двічі, за кілька днів стрілявся слідчий Решетилов⁹⁸, що свідчило про злочинність цих людей і підтверджувало необхідність звільнення сина – І. І. Драка. 18 березня 1939 р. з Єрцевського лагпункту Мостовицького табору в Архангельській області М. Г. Брускін надіслав листа Вишинському з проханням перегляду своєї справи, сфабрикованої УНКВС по Вінницькій області. Він писав:

«За всі роки мого перебування в Комуністичній партії я не думав про особисте життя, весь мій ідеал усього мого життя були Партія Леніна – Сталіна й Радянська влада... Прошу переглянути мою

⁹⁸ Відомості були неточними, але показово, що люди про них знали.

справу, розібратися в ній, установити мою невинність і повернути мене з далеких таборів до чесної праці на благо своєї квітучої батьківщини, якій я віддав 20 років свого життя»⁹⁹.

Деякі родичі засуджених потрапляли на прийом до помічників керівників вищих органів управління та Верховного суду СРСР, яким розповідали про неправомочність проведених засуджень. Наприклад, Б. П. Кунявський написав голові Верховного суду СРСР І. Т. Голякову, що 27 січня 1939 р. він був на прийомі в його заступника Солодилова й подав скаргу з проханням переглянути справу дружини – П. І. Тиліс, звинуваченої у Вінниці в справі Бунду. Він просив Голякова прискорити розгляд його справи. У скарзі зазначалося, що заарештовано слідчого Вінницького УНКВС Фукса, який вів цю справу, знято з роботи голову спецтрійки Вінницького облсуду Левіну, що засудила дружину, заарештовано голову спецтрійки Верховного суду УРСР Васильковського, який затвердив вирок. Як і інші родичі засуджених у справі Бунду, він зазначав, що всіх оббрехав житель Вінниці, робітник друкарні Шварц, який дав показання про існування в місті «Бундівської» контрреволюційної організації. Усі люди, що писали, заявляли про побиття й тортури у Вінницькому УНКВС, в яких брали участь практично всі співробітники й прокурори. Навіть під час суду 13–14 серпня 1938 р. підсудних продовжував бити конвой. Особливо старався комендант УНКВС Дьяков, що не давав їм води і їжі. Садиста Дьякова, який брав участь у розстрілах людей, було звільнено з органів НКВС наприкінці 1938 р.

У листах засуджених розповідалося про ганебну роль керівників обласної прокуратури. Так, І. Д. Левін написав А. Кобулову, що під час допиту його викликали до Решетилова, в якого сидів прокурор у спецсправах Другобицький. Він запитав Левіна, як той має намір поводитися на суді. Той відповів, що казатиме правду. Тоді Другобицький заявив Решетилу: «Треба йому сьогодні влаштувати Варфоломіївську ніч». Після цього Левіна піддали бузувірським тортурам. Його дружина З. Р. Левіна в заяві І. Т. Голякову зазначала:

⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр 66927, т.24, арк. 1–3.

«Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка»¹⁰⁰.

Що ж стосується Б. М. Другобицького, то його участь у грудневій 1938 р. провокації проти співробітників Вінницького УНКВС оцінили по заслугі: 29 січня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило його заступником Прокурора УРСР у спецсправах¹⁰¹.

«Про цю людину говорить уся Вінниця»

Під час розслідування порушень законності, а також проведеного Вінницьким обкомом партії затвердження на посаді співробітників НКВС з'ясувалися систематичні побиття заарештованих, інсценування розстрілів, які проводилися ночами на старому єврейському цвинтарі в центральному парку культури й відпочинку. Звичайно, усі мовчали, що саме там, на обгородженій високим парканом ділянці, у викопані спільні могили (кагати) скидали тіла розстріляних у гаражі обласного УНКВС на вул. Котовського (відстань становила 400–500 метрів). Особливу увагу обкому й міському партії привернули свідчення про арешти й засудження партійно-радянських працівників. З'ясувалося, що А. Пришивцин, А. Редер і Л. Ширін особливу увагу приділяли фальсифікації слідчих документів щодо цієї категорії осіб, по-звірячому били їх, намагаючись вибити зізнання у ворожій і шпигунській діяльності.

На початку серпня 1938 р. Редер показав третьому секретарю Вінницького міському комсомолу М. Василенку¹⁰² список з 40–45 партійних і комсомольських працівників, вимагаючи, щоб той письмово підтвердив: ці люди – члени контрреволюційної молодіжної організації. Першим у списку стояв Г. Міщенко – перший секретар обкому, якого лише в травні було обрано секретарем обкому. Зрозуміло, що без І. Корабльова і А. Пришивцина піти на такі дії А. Редер не міг. У квітні 1939 р. його звільнили з органів НКВС.

¹⁰⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 24, арк. 3, 5–7, 14–15, 32–33, 62–63, 93–94, 157, 181, 195, 278.

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 105.

¹⁰² Див.: Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2007. – Т. 2. – С.316–317.

Імовірно, А. Пришивцин теж передчував своє звільнення, тому що 16 травня 1939 р. написав рапорт А. Кобулову з проханням надати відпустку й можливість пройти медичне лікування. Показово, що Б. Шаблинський санкції йому не давав. А. Пришивцин писав, що він «старий оперативний працівник», «виконував рішення від 17 листопада 1938 р.», «завершив успішно старі слідчі справи». А. Кобулов відпустку дозволив¹⁰³.

22 червня 1939 р. А. Редера було заарештовано, а 23 червня 1939 р. проведено закриті партзбори парторганізації УДБ Вінницького УНКВС «Про перекинування при провадженні слідства колишнього співробітника УНКВС, члена партії Редера». Партзбори стали одним з ключових моментів політичної кампанії засудження порушень законності й відновлення контролю партійних органів над органами НКВС у Вінницькій області. Виступаючи, усі засуджували порушення, особливо методи фізичного впливу до ув'язнених. Але зовсім відмовлятися від них не збиралися. Показова логіка виступу Мартинюка:

«Якщо до справжнього ворога, шпигуна застосовувалися з дозволу командування фізичні методи впливу – це справа зовсім інша, але коли застосовували такі методи до людей, на яких не було достатньо матеріалів, бралися фіктивні протоколи та інше, про що говорить ледве не весь апарат, зокрема мені говорив Яцунський та ін., що Редер допускав найгрубіші, можна сказати, фашистські методи в проведенні слідства: заводив 20–30 осіб заарештованих, одного з них бив, а іншим пропонували давати показання, – такі методи не можуть бути терпимі».

Серед співробітників такі методи називалися «лабораторія». Так само називалася й кімната, де проводилися масові побиття й катування. Ключ від неї постійно був тільки в Редера. Мартинюку вторив Яцунський:

«Більшовики в поведженні з ворогами ніколи особливо не соромляться, певно, соромитися не будуть і не повинні».

А співробітник 4-го відділу Вінницького УНКВС Г. Данилейко, який особисто бив людей, заявив:

«Тут необхідно врахувати наявну в той час систему в роботі органів НКВС [...]. А якщо це так, значить, треба карати такого,

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 30.

хто давав зверху такі вказівки, а потім переходити до стрільника, який перекинув стрілку».

На зборах підкреслювалося, що А. Редер і Л. Ширін «спеціалізувалися» на партійних працівниках, було щось на зразок гонитви за відповідальними членами партії з метою показати їх ворожі дії. Звичайно, при цьому сподівалися одержати нагороди й підвищення у службі. Але наприкінці червня 1939 р. ситуація стала принципово іншою, як про це заявив В. Майструк. Звільнили заарештованих Редером Саприкіна, Фукса, Межбейна, які писали про скоєні беззаконня першому секретареві обкому партії. У міськкомі партії «говорили про Редера як про звіра». Досить відверто про мету партзборів сказав Костаржевський:

«Справа в тому, що зараз треба викрити все те, що коїлося під керівництвом Редера. Справа у фігурі, яка в цьому випадку дискредитувала в цілому органи НКВС. Про цю людину говорить вся Вінниця. Цій людині не місце в нашому колективі».

Редера засудили всі присутні. Його подальша доля вже була визначена. Щоб позбавитися подальшого осуду, 28 липня 1939 р. А. Редер повісився в камері Київської в'язниці¹⁰⁴.

Таким чином, співробітники Вінницького УНКВС підтвердили свою відданість компартії, правильність її курсу, засудили порушення законності й людей, що дискредитували органи НКВС. Такі співробітники виявилися ворогами. «Очистившись» від них, колектив готовий був далі боротися з ворогами, але вже на підставі законних методів.

Після розслідування справи А. Редера матеріали стосовно А. Пришивцина, Л. Ширіна, інших вінницьких чекістів відправили А. Кобулову. 9 серпня 1939 р. заарештували помічника начальника відділення 3 відділу УНКВС І. Г. Водкіна за незаконні методи слідства й фальсифікацію слідчих документів. 19 вересня справу було закінчено, але 29 листопада Військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу справу повернуто на дослідження.

2 лютого 1940 р. у цій справі заарештували О. Запутряєва. З'ясувалася пряма участь І. Корабльова в необґрунтованих

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 5, арк. 201, 203–204, 207–208, 224–225, 231, 234–235, 243–245, 252, 256.

арештах, незаконних методах слідства, фальсифікації слідчих документів. 21 грудня 1939 р. матеріали на О. Запутряєва, І. Корабльова, інших колишніх співробітників були спрямовані в НКВС СРСР для одержання санкції на арешт і притягнення винних до відповідальності. Поки у Москві вирішували це питання, 19 квітня 1940 р. оперуповноваженого І. Водкіна Військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу було засуджено до 5 років ув'язнення й позбавлення звання сержанта держбезпеки¹⁰⁵.

Дозвіл на арешт І. Корабльова було отримано тільки 16 травня 1940 р., і на цій підставі 28 травня 1940 р. його заарештували в Москві. 5 червня Корабльова привезли до Києва. Дізнання тривало більше шести місяців. Цікаво, що в ході нього 19 листопада 1940 р. було взято свідчення у Я. Тернівського.

«В обласному відділі НКВС, – стверджував він, – фактів перекручень і порушень соціалістичної законності в той час мені не було відомо».

Такі ж свідчення дав Другобицький. 7 лютого 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. О. Серов затвердив обвинувальний висновок у справі І. Корабльова й О. Запутряєва. Зазначалося, що І. Корабльов

«беззаперечно виконував завдання згодом викритого ворога народу – Успенського – відповідно до ворожої діяльності антирадянської змовницької організації, наявної в органах НКВС».

Корабльовим і Запутряєвим проводилися масові необґрунтовані арешти. За вказівкою Корабльова Ширіним і Редером було запроваджено в практику метод групових допитів, так звану «лабораторію». У пред'явленому обвинуваченні І. Корабльов цілком визнав свою провину, заявивши, однак, що в той час він свої дії злочинними не вважав. О. Запутряєв винним себе не визнав, але визнав «окремі помилки», допущені ним у 1938 р. 16 квітня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Я. Мешик затвердив обвинувальний висновок щодо І. Корабльова, О. Запутряєва, Л. Ширіна¹⁰⁶.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк.240–241 зв.

¹⁰⁶ Там само, т. 1, арк. 58; т. 4, арк. 300–307; т. 5, арк. 103, 105, 109, 245.

Лабораторія «троєчного матеріалу»

26 квітня – 6 травня 1941 р. у будинку Вінницького УНКВС відбулося засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського військового округу за обвинуваченням І. Корабльова, І. Запутряєва, Л. Ширіна. Трибунал заслухав обвинувальний висновок, а також свідків – колишніх підслідних Б. Епельбаума, П. Юр'єва (секретар Вінницького обкому КП(б)У) та інших. Вони розповіли про тортури і знущання співробітників управління Майструка, Решетила, Надєждіна, Запутряєва, Ширіна, Редера та інших чекістів. З'ясувалося, що на оперативних нарадах в УНКВС начальники й відділи, які давали найбільшу кількість заарештованих, називалися «ударниками». Говорили про «лабораторію», де проводилися групові допити й побиття заарештованих. Зазначалося, що бив Редер або змушував бити заарештованих один одного ніжкою від стільця або гумовим шлангом. Наглядачі били заарештованих у в'язниці, під час супроводу на допити. Особливо старався уже згадуваний Дьяков. Перед виконанням вироку комендант Леонід Наумович Бельський, бригада співробітників, присутні чекісти били заарештованих. Збоченці й садисти примушували заарештованих імітувати полові акти з розстріляними, а потім знову розстрілювали.

Приклад варварського ставлення до людей показував сам О. Успенський. На нараді у Вінницькому УНКВС у квітні 1938 р. він заявив, що якщо заарештовані – старики або інваліди, то їх треба розстрілювати. Після отримання статзвіту Вінницького УНКВС про соціальний стан репресованих, в якому було багато колгоспників, робітників, службовців, О. Успенський дзвонив І. Корабльову і пропонував «посадити» співробітників, які його готували. Звіт переробили, включивши перерахованих вище людей до граfi «колишні люди». Нелюдськість, презирство до людей, бруталізація й розпад моральних норм у чекістському середовищі описувалися сленговим висловом «троєчний матеріал». Так називали заарештованих, яких уже не вважали за людей.

Колишній секретар Вінницького обкому П. Юр'єв розповів, що його жахливо бив Л. Ширін, домагаючись зізнань. Були присутні при цьому А. Пришивцин і А. Майструк, але вони не били, тільки В. Майструк лаяв матірними словами. О. Запутряєв, Л. Ши-

рін і А. Пришивцин проводили й контролювали допити П. Юр'єва. На суді виступив колишній обласний прокурор Я. Тернівський, який постійно підкреслював свою непричетність до методів допитів, засудження та у цілому діяльності УНКВС. Зокрема, він заявив:

«Не тільки мені, але й військовому прокуророві доводилося довго очікувати в приймальні, поки можна було потрапити до Корабльова. При цьому створювалося враження, що від нас усе огортають таємницею, не довіряють нам, тому що при вході намагалися навіть сховати від нас папери, що лежали на столі».

З'ясувалася й неприваблива роль адвокатури, покликаної захищати підсудних. Так, адвокат С. М. Камінецький на судових засіданнях відмовляв ув'язнених давати показання, що їх били, і під тортурами вони вимушено обмовляли себе та інших. Практично всім підзахисним він заявляв: «Правда не допоможе». Після звільнення з в'язниці наприкінці 1938 р. – початку 1939 р. Х. Урінцев, який виступав на суді свідком, розповів, що зайшов до консультації (колегії) адвокатів і висловив своє обурення поведінкою С. Камінецького:

«Назвав його підлою людиною, і на це він нічого не міг мені відповісти, а лише похнюпився».

Після заслуховування свідків трибунал вийшов на нараду, повернувшись з якої оголосив про початок карного переслідування колишніх працівників УНКВС: В. Ф. Майструка, Г. П. Данилейка, А. Я. Пришивцина, М. С. Бутенка, Дьякова, Бабинка й оголосив рішення про їх арешт.

Виступаючи на суді, І. Корабльов винним себе не визнав, О. Запутряєв і Л. Ширін провину визнали частково. І. Корабльов заявив, що настанови М. Єжова й О. Успенського зводилися до одного: «саджай і саджай». Він сприймав їх як настанови ЦК ВКП(б):

«Я був переконаний, що роблю серйозну партійну справу, й жодних сумнівів у цьому в мене не виникало..., вважаю це й зараз, що свідомо в неподобствах за УНКВС не винен».

Колішній начальник відкинув звинувачення в тому, що в 1938 р. у в'язниці померло 30 осіб. На його думку, це було мало порівняно з більш ніж 6000 заарештованих. Свідомість і логіка цього злочинця показували, що для нього людське життя не мало жодної цінності. Він уперто повторював:

«Я тривалий час працював в органах до Вінниці, але ніде й ніколи мене не звинувачували в перекрученні соціалістичної законності. Я, як і багато мені подібних, є жертвою злочинної діяльності колишнього ворожого керівництва».

Разом із Запутряєвим Корабльов звертав увагу на своє робоче походження, тобто соціально близьке радянській владі. Це мало підтвердити, що вони не класові вороги, а «свої», віддані компартії люди, які допустили прорахунки через недосвідченість і в обстановці, створеній «ворожим керівництвом». Крім цього, Запутряєв намагався створити враження невиліковно хворої людини:

«Я хвора людина, у мене функціональний розлад нервової системи, мігрень, що спричиняє запаморочення, провали пам'яті, тому я не можу згадати всіх фактів, які могли б спростувати висунуте мені обвинувачення».

Ширін намагався перекласти провину за допущені порушення на співробітників у відділі.

Загалом трибунал розглядав масові арешти, створення оперативних листів (у кожному вимоги на арешти більше 200 осіб), фальсифікацію слідчих документів, фізичне насильство й знущання під час допитів і утримання заарештованих винятково як порушення соціалістичної законності. У тодішній реальності інший варіант виключався. Трибунал засудив І. Корабльова й О. Запутряєва до розстрілу, справу Л. Ширіна вирішили продовжити. Щодо низки співробітників, які брали участь у «порушеннях», трибунал ухвалив довести до відома керівництва установ, де вони працювали, про допущені дії. До відома прокурорів СРСР й УРСР доводилися відомості про поведінку прокурорів Тернівського та його заступника Другобицького¹⁰⁷.

М. Бутенко фігурував у вирокі як співробітник, який знав про оперативні листи на 200 й більше осіб і не перевіряв як помічник І. Корабльова наявність компрометувальних доказів на людей, що підлягали арешту. Було зрозуміло, що через нього проходили фальсифіковані документи у справах: Бунду, «червоних партизанів», «цукровиків» (репресії працівників цукрової промисловості), «молодої генерації» (комсомольські працівни-

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 9, арк. 26, 32, 34, 46, 50, 76–78, 81–82, 85, 87, 89, 91.

ки), «бессарабців» (людей, які перейшли на територію СРСР з Румунії)¹⁰⁸. Зокрема, було наведено приклади колишніх червоних партизанів Д. Гнатюка, К. Чабана та інших¹⁰⁹. Було встановлено причетність Г. Данилейка

«до масових безпідставних арештів за оперативними листами, а також до побиттів, групових допитів, інших незаконних методів слідства, що спричинило смерть заарештованого Павлюка, причини якої були Данилейком приховані».

Така діяльність підтверджувалася свідками. Суд визначив, що незаконні методи слідства застосовував А. Пришивцин, а В. Майструк і М. Бутенко разом з І. Корабльовим і Л. Ширіним робили позначки про арешт на оперативних листах¹¹⁰.

Таким чином, трибунал указав головних винуватців порушень – Корабльова і Запутряєва, яких присудив до вищої міри покарання. Але стосовно інших співробітників порушення кримінальної справи й арешт зовсім не означали, що наступить таке ж суворе покарання.

24 червня 1941 р. Військова колегія Верховного суду СРСР розглянула касаційну скаргу І. Корабльова й О. Запутряєва, присуджених до розстрілу Військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу від 6 травня 1941 р., і замінила розстріл 10 роками ув'язнення з позбавленням звань¹¹¹. 17 вересня 1941 р. старший слідчий НКВС УРСР М. Губенко розглянув справу А. Пришивцина, Л. Ширіна, Г. Данилейка, В. Майструка, М. Бутенка. Він установив, що ці люди були викликані до залу трибуналу як свідки. У справі «виникли» суперечності й недоведені показання свідків. Так, на засіданні трибуналу Юр'єв стверджував, що Пришивцин його викликав на допит і бив, а за документами, долученими до справи, було зрозуміло, що Пришивцин слідство по Юр'єву не вів, а «лише заходив до кабінету слідчого й розмовляв з Юр'євим з питання, яке стосувалося його обвинувачення». Сам Пришивцин, як і інші особи, причетні до розслідування справи Юр'єва, стверджували, що не застосо-

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 28–32.

¹⁰⁹ Там само, арк. 29.

¹¹⁰ Там само, арк. 33–34.

¹¹¹ Там само, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк. 257.

ували до нього заходів фізичного впливу. За свідченнями Пришивцина (з вересня місяця 1939 р. начальник інкасації й перевезення цінностей Ворошиловградської контори держбанку, звільнений з органів НКВС)¹¹², одного разу в кабінеті Л. Ширіна той пригощав П. Юр'єва грушами, який сказав, що не буде упиратися і дасть власноручні показання. Після цього справу передано В. Майструку, який і оформив перший допит. Це П. Юр'єв підтвердив у судовому засіданні. Слідчий Губенко вважав, що А. Пришивцин, будучи заступником начальника Вінницького УНКВС, нікого не бив, масових арештів не здійснював, а займався лише закінченням уже заведених слідчих справ. Як виконуючий обов'язки начальника 2-го (оперативного) відділу УНКВС А. Пришивцин дійсно погодив арешт за 42 довідками на осіб, на яких були агентурні й слідчі матеріали. Але це не можна було вважати масовими арештами, оскільки у Вінницькій області нараховувалося 36 районів. До того ж остаточна санкція на арешт була в начальника УНКВС та обласного прокурора¹¹³.

Ще одного фігуранта справи – М. Бутенка, на той час звільненого з органів НКВС у запас, директора ліспромгоспу у Вінниці – звинувачували в безпідставних арештах громадян за оперативними листами. Однак після рішення трибуналу про арешт він не допитувався по суті пред'явлених обвинувачень (допитувався у справі Корабльова як свідок). Слідчий зазначив, що М. Бутенко дійсно проставляв в оперативних листах позначки «заарештувати», однак у документах була інформація про наявність компрометувальних даних. Інших порушень не було, тому що М. Бутенко не виконував оперативну роботу. М. Губенко зробив висновок, що дії обвинувачених не спричинили тяжких наслідків, показання свідків некоректні або сумнівні, а перевірити їх немає можливості. Він акцентував увагу на соціально близькому походженні обвинувачених, перебуванні на волі (на підписці про невиїзд), недоцільності утримання під вартою інших. З огляду на сукупність факторів, слідчий постановив справу припинити, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР Лесной¹¹⁴.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 16–17.

¹¹³ Там само, спр. 207, арк. 36.

¹¹⁴ Там само, арк. 35–38.

В. Майструк продовжував служити заступником начальника Ворошиловградського УНКВС, доля Г. Данилейка, звільненого в запас із органів НКВС у вересні 1939 р., невідома. Л. Ширін 17 вересня 1941 р. звільнений за недоведеністю злочину. У 1942 р. його повернули до НКВС. З 12 серпня 1943 р. він став начальником відділення оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС СРСР. З 9 травня 1943 р. – підполковник державної безпеки¹¹⁵.

Значну кількість співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського УНКВС, що брали участь у масових операціях 1937–1938 рр., протягом першої половини 1939 р. було звільнено з органів НКВС. На цьому їх покарання закінчилося.

Показово, що в Кам'янець-Подільській області, як і у Вінницькій, засудили лише кілька осіб, які вели слідчі справи заарештованих партійних працівників¹¹⁶. Хоча розслідування порушень законності встановило, що 15 співробітників УНКВС по Кам'янець-Подільській області застосовували заходи фізичного впливу на заарештованих. У 1940 р. було складено список цих людей, деякі з яких боролися з «українськими буржуазними націоналістами» в Західній Україні й басмацтвом у Середній Азії¹¹⁷. Очевидно, що цих людей за порушення не карали. Прикладом цього був Р. Крутов, який у 1939–1941 рр. очолював УНКВС по Волинській і Рівненській областях¹¹⁸.

Злочин без покарання

Здається, що всі «герої» з НКВС пережили радянсько-німецьку війну 1941–1945 рр. І. Корабльов відбув термін у концтаборах, після звільнення жив у Куйбишеві. В. Майструк служив в УНКВС Ворошиловграда, Сталінграда, Свердловська, з початком вигнання гітлерівців з території України – у Харківському й Київському УНКВС, а потім боровся з українськими націона-

¹¹⁵ Золотарєв В.А., Стєпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – С. 344–345.

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 44.

¹¹⁷ Там само, арк. 7.

¹¹⁸ Там само, спр. 207, арк. 47–54; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 252–253.

лістами в Тернопільській, Дрогобицькій, Львівській, Житомирській областях як начальник обласних управлінь. Одержав звання полковника, заслуженого працівника НКВС СРСР, мав кілька орденів. У 1954 р. вийшов на пенсію, жив у Києві й до смерті в 1976 р. працював начальником 1-го відділу Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР¹¹⁹. А. Пришивцин до березня 1957 р. проживав у Херсоні при сільськогосподарському інституті ім. Цюрупи, працював там же мотористом¹²⁰. М. Бутенко служив у 1942 р. начальником артилерійського постачання 142-го окремого саперного батальйону на Південному і Сталінградському фронтах. Був демобілізований з армії за станом здоров'я. Із квітня 1943 по квітень 1950 р. працював в органах МВС. У квітні 1950 р. звільнений у запас за інвалідністю. Проживав в Одесі. На пенсії «брав активну участь у громадській роботі», у 1955–1957 рр. був секретарем парторганізації домогосподарства обласних УКДБ та УВС¹²¹.

Після смерті Сталіна розпочався перший етап реабілітації осіб, які постраждали від необґрунтованих репресій періоду сталінізму. Під час цього процесу знову актуалізувалася справа колишнього секретаря Вінницького обкому партії П. Юр'єва і ще 11 осіб, засуджених разом з ним. Вище згадувалося про свідчення П. Юр'єва під час розслідування справи Корабльова в 1939–1941 рр. Слід відзначити, що П. Юр'єва й інших людей судив 26–29 травня 1939 р. Військовий трибунал у Вінниці. П. Юр'єв і троє осіб визнали себе винними, а інші відмовилися від показань. Водночас П. Юр'єв сказав на суді, що на слідстві від нього вимагали показання про шкідництво, його били, і «я на догоду слідству взяв на себе всі недоліки як шкідництво». Усі висновки слідства виносилися за згодою Майструка, який на цей час був начальником 2-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області¹²². Трибунал присудив П. Юр'єва й ще п'ятьох осіб до розстрілу. Але 11 червня 1939 р. за касаційною скар-

¹¹⁹ Петров Н.В. Кто руководил НКВД. 1941–1954: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. – М.: Звенья, 2010. – С. 566–567.

¹²⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 53–54.

¹²¹ Там само, арк. 47–54.

¹²² Там само, арк. 94–95.

гою Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок, і справу відправили на дослідження, а в лютому 1940 р. її припинили. У процесі реабілітації П. Юр'єва почали допитувати як свідка. 1 квітня 1954 р. він дав показання про те, що В. Майструк його не бив, а били інші. В. Майструк лише штовхав його кулаком і брав за комір сорочки. П. Юр'єв написав про В. Майструка:

«Це той же Ширін і Редер, але більш хитрий і спритний. Він разом з ними чинив ворожу справу, тому вкрай здивований, чому йому вдалося уникнути відповідальності суду у справі Корабльова»¹²³.

За показаннями ще одного свідка, А. Ліпмана, від 15 березня 1954 р., «Майструк завдавав ударів кулаком ззаду, а Решетило спереду..., моя голова... опинилася між їхніх рук м'яч»¹²⁴.

Під час розгляду справи про реабілітацію А. Шостко та інших засуджених військовий трибунал ПрикВО¹²⁵ в особливій ухвалі від 16 листопада 1956 р. зазначив факти порушення соціалістичної законності в попередні роки. Зокрема, указувалося, що 5 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС КОВО було порушено кримінальну справу на Майструка та інших (у тому числі Бутенка), але ухвалу не було виконано. 18 вересня 1941 р. за постановою Губенка, яку затвердив заступник начальника УНКВС по Новосибірській області Плещцов¹²⁶, слідство було припинено за недостатністю доказів для віддання під суд М. Бутенка. Однак в ухвалі ПрикВО підкреслювалася участь Бутенка у фальсифікації справ у контексті загальних порушень законності В. Майструком. Але Бутенко вже був пенсіонером, тому ухвалу було спрямовано керівникам МВС УРСР «для ознайомлення»¹²⁷. В умовах критики «культу особистості Сталіна» окремі військові прокурори мали свою думку про діяльність співробітників НКВС у передвоєнні роки. 14 березня 1957 р. помічник військового прокурора ПрикВО майор юстиції Мінкін, розглянувши архівно-кримінальну справу на співробітників УНКВС по Вінницькій області А. Пришивцина, Л. Ширіна, Г. Да-

¹²³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 129–130.

¹²⁴ Там само, арк. 132.

¹²⁵ Прикарпатський військовий округ.

¹²⁶ Співробітники НКВС після евакуації перебували в Новосибірську.

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 2–24.

налейка, В. Майструка, М. Бутенка, указав на необґрунтованість її закриття. Він акцентував провину підозрюваних на фальсифікації справ проти партійно-радянського активу Вінниці. У процесі слідства не було проведено необхідних дій для встановлення провини кожного обвинуваченого. Він уважав, що матеріали справи Корабльова цілком викривають Пришивцина, Ширіна, Данилейка, Майструка, Бутенка. До того ж у 1956 р. було реабілітовано людей, справи яких були сфальсифіковані співробітниками УНКВС по Вінницькій області. Тому Мінкін скасував припинення справи 1941 р. і повернув справу до КДБ при РМ УРСР на дослідження за ознаками ст. 54 п. «7» КК УРСР¹²⁸.

У ході розслідування співробітниками КДБ 21 березня 1957 р. А. Пришивцин стверджував, що на арешти партпрацівників у 1938 р. була санкція НКВС УРСР і наказ Корабльова. Він не заперечував свою присутність на допитах П. Юр'єва, але стверджував, що той особисто дав показання без фізичного впливу. Особливо відзначав роль В. Майструка як найбільш розвиненого і грамотного співробітника, який очолив 4-й відділ Вінницького УНКВС після Л. Ширіна. Наприклад, В. Майструк наполегливо пропонував передати слідчу справу колишнього секретаря Вінницького міського партії Д. Лунька на особливу нараду ще до листопада 1938 р., тому А. Пришивцин у лютому 1939 р. при від'їзді з Вінниці наказав формувати справу Д. Лунька для розгляду військовим трибуналом¹²⁹. 27 березня 1957 р. начальник міліції Савранського райвідділу міліції Одеської області Ф. Решетило¹³⁰ представив пояснення у цій справі заступнику начальника УВС Одеського облвиконкому Штирову. Решетило звинувачували в незаконному фізичному тиску на колишнього завідувача сектором кадрів Вінницького облвиконкому П. Бондаренка та інструктора оргвідділу облвиконкому Д. Солоненка, нібито завербованих у правотроцькістську організацію. Їх арешти в 1938 р. були оформлені В. Майструком без достатніх підстав. Справу вів Решетило, що домігся зізнавальних пока-

¹²⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 40.

¹²⁹ Там само, арк. 162–164.

¹³⁰ Там само, арк. 47–54.

зань. Але на засіданні спецколегії Вінницького облсуду 8 вересня 1938 р. ці люди відмовилися від цих свідчень. Їх присудили до розстрілу, однак пленум Верховного суду СРСР повернув у травні 1940 р. справу на дослідження. 21 березня 1941 р. її було припинено. Колишні заарештовані показували, що Решетило їх бив, змушуючи давати необхідні показання. Він підтвердив свою роботу оперуповноваженим під керівництвом Майструка у Вінниці. Але заявив, що йому нічого не відомо про порушення законності В. Майструком, якого вважав енергійною, витриманою і політично грамотною людиною. Водночас він заперечив усі звинувачення у побитті арештованих¹³¹.

23 квітня 1957 р. заступнику міністра внутрішніх справ УРСР С. Долинному було спрямовано висновок Особливої інспекції КДБ при РМ УРСР щодо перевірки порушення соцзаконності в колишньому УНКВС по Вінницькій області в 1937–1938 рр. і вживання подальших заходів проти М. Бутенка, А. Пришивцина й Ф. Решетила¹³². Наводилися допущені ними порушення законності і пропонувалося дослідження продовжити. У поясненні від 27 липня 1957 р. начальнику УВС Одеського облвиконкому М. Бутенко заявив, що в 1938 р. його прізвищем скористалися колеги – Надєждін і Ширін, коли приносили на затвердження оперативні листи. М. Бутенко нібито не знав, що він не повинен їх підписувати, тому що мав опікуватися виключно господарськими питаннями й неоперативними підрозділами. За його словами, обстановка в УНКВС була моторошною, особливо після приїзду І. Корабльова, який мав підтримку в НКВС УРСР. М. Бутенко заявляв, що після процесу І. Корабльова він жодного разу не допитувався й запевняв, що протягом усієї роботи спокутував порушення законності в 1938 р., а також демонстрував готовність виконати всі завдання партії й уряду¹³³.

14 серпня 1957 р. старший оперуповноважений інспекції з особового складу відділу кадрів УВС Одеського облвиконкому майор Самгін підписав висновок щодо порушення законності

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 160–161.

¹³² Там само, арк. 1.

¹³³ Там само, арк. 156–159 зв.

колишніми співробітниками УНКВС по Вінницькій області Ф. Решетилом і М. Бутенком. Формулювання майже повністю повторювали попередні обвинувачення. Самгін указав, що за злочини Ф. Решетило й М. Бутенко повинні бути притягнуті до суворой відповідальності. Але він ураховував, що М. Бутенко згодом не порушував законності, брав активну участь у громадському житті; Решетило в період 1937–1938 рр. був молодим і недосвідченим працівником, а «у цей час хворий і поданий на звільнення». Тому майор юстиції запропонував поінформувати Сталінський райком партії Одеси про діяльність М. Бутенка в 1937–1938 рр., Решетила звільнити з міліції та поінформувати Савранський райком про його діяльність у 1937–1938 рр. Цікаво, що вже 16 серпня 1957 р. його звільнили за станом здоров'я з МВС, визнавши інвалідність 2-ї групи (це оплачувалося державою)¹³⁴. Крім цього, пропонувалося про А. Пришивцина поінформувати Херсонський облвиконком¹³⁵. 4 січня 1958 р. бюро Савранського райкому партії ознайомилося з матеріалами про Ф. Решетила, вирішивши обмежитися його звільненням з посади начальника райміліції¹³⁶. Бюро Сталінського райкому партії Одеси партійне стягнення М. Бутенку не оголосило¹³⁷.

Тим часом у МВС УРСР було підготовлено висновок у справі Бутенка, Пришивцина й Решетила. Його підписав С. Долинний. Пропонувалося для М. Бутенка перекваліфікувати звільнення за фактами, що дискредитують звання начальницького складу МВС, і порушити клопотання про це перед МВС СРСР. У цьому разі на людину чекало соціальне засудження (колишніх колег) і позбавлення частини пенсії. Те ж впливало і щодо Ф. Решетила, за винятком не застосовувати позбавлення частини пенсії. Стосовно А. Пришивцина обмежувалися уже вжитими заходами – звільнення з органів через неможливість подальшого використання¹³⁸. 19 травня 1958 р. висновок було спрямовано до

¹³⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 47–54.

¹³⁵ Там само, арк. 53–54.

¹³⁶ Там само, арк. 471.

¹³⁷ Там само, арк. 472.

¹³⁸ Там само, арк. 503–504.

МВС СРСР, а 4 липня 1958 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР К. Черняєв не затвердив пропозиції республіканського МВС. Зазначалося, що колишні співробітники НКВС багато працювали «на благо батьківщини», тому додаткові заходи покарання до них не застосовувалися¹³⁹.

Ми бачимо, що всі дії керівників партійно-радянських органів у другій половині 1950-х рр. були спрямовані на те, щоб не допустити широкого розголосу злочинів, пов'язаних з подіями «Великого терору» 1937–1938 рр., приховати інформацію про діяльність органів держбезпеки, які були однією з основних опор комуністичного режиму.

Висновки

Ця стаття про професійних убивць. Протягом досить тривалого періоду життя співробітники радянської держбезпеки відправляли до концтаборів або були головними дійовими особами в убивствах сотень тисяч людей. Ми сьогодні пишемо про них завдяки доступу до архівних документів в Україні, які дають можливість реконструювати злочини організаторів і виконавців убивств у контексті історичних подій. Читаючи документи, ми бачимо специфічний «радянський світ», «радянську цивілізацію», про яку на прикладі Магнітогорська в Росії блискуче написав С. Коткін¹⁴⁰. Основними характеристиками цього світу було те, про що ще наприкінці 1980-х рр. писав Р. Конквест у газеті «Известия»:

«Культ особистості – це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж банальний вислів, який уперше вжив Хрущов. Найстрашніше у сталінізмі – не вихвалання диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики»¹⁴¹.

Документи, на яких заснований цей матеріал, дійсно свідчать, що терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною, але не винятком, як про це іноді каже сучасна російська історіографія.

¹³⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 510.

¹⁴⁰ *Kotkin St. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization.* – Berkley, 1995.

¹⁴¹ *Конквест Р. Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией // Известия.* – 1990. – 19 мая.

Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі «нормальність» була абсолютно антилюдською «ненормальністю». У цій повсякденності, як свідчать документи, була якась згода й навіть співучасть досить широких соціальних верств, про що йтиметься нижче.

Які особливості організації масових убивств, психології вбивць ми можемо побачити в архівних документах? Насамперед, вирішальне значення мав ланцюжок наказів: Сталін – Єжов – Успенський – Корабльов – Жабрєв. Саме вони визначали хід знищення сотень тисяч людей. Спеціально зазначимо, що Й. Сталін тривалий час придивлявся до М. Єжова й готував його до проведення «Великого терору». М. Єжов уважно ставився до відбору й розподілу високопоставлених офіцерів НКВС на ключові посади в республіканських і навіть обласних управліннях. Так, І. Корабльов та П. Карамішев (начальник Миколаївського УНКВС) були прислані в Україну М. Єжовим. Начальником Полтавського УНКВС М. Єжов призначив О. Волкова (який незадовго передцим вийшов з-під арешту). За свідченням О. Успенського, М. Єжов «зображував» О. Волкова як приклад об'єктивного підходу до людей, а той, наляканий арештом, був готовий виконувати будь-які накази. Водночас Корабльова за попередньою службою знав заступник Успенського О. Яралянц, а О. Успенський казав, що О. Волков – «своя людина». О. Яралянц знав і О. Запутряєва завдяки роботі в Ленінграді, оцінюючи його як «посереднього працівника». Але І. Корабльов просував його через особисті зв'язки¹⁴². Безсумнівно, що всі начальники обласних УНКВС були представлені М. Єжову в Києві в лютому 1938 р. Тією або іншою мірою вони були віддані ЦК компартії, Сталіну та Єжову, готові були виконувати будь-які накази.

Особисті знайомства були важливою частиною корпоративної культури й етики в органах радянської держбезпеки, які із самого початку існування були таємною політичною поліцією вождів комуністичного режиму. Він надавав неабиякі можливості зробити кар'єру в галузях, де жорстокість і насильство заохочувалися. Керівники компартії постійно заявляли про те,

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 9–11, 17.

що кожен комуніст має бути чекістом. При цьому здійснювався ретельний відбір співробітників для роботи в органах держбезпеки, працювали мандатні комісії старих партійців для відбору кандидатів до органів політичної поліції. Головними критеріями відбору були відданість компартії, її вождям, а також готовність до виняткової старанності.

Складно сказати, якою мірою марксизм і яка його версія були операційною базою діяльності цих комуністів. Ідеологія російської компартії поєднувала елементи класичного марксизму (критика капіталізму й твердження, що пролетаріат – провідний і найпрогресивніший клас суспільства), російського марксизму (акцент на пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату й союз із селянством), «ленінізму» (конспіративна партія «вносить» класову свідомість у пролетаріат і представників інших соціальних груп, захоплює владу, використовує державу для будівництва соціалізму). Водночас трактування марксизму вождями російської компартії супроводжувалося запереченням і готовністю переступати норми загальноприйнятої моралі (у всякому разі, норми християнської цивілізації). Звичайно, свою роль відіграла політична культура періоду після Першої світової війни та громадянських війн. Мільйони людей були спеціально навчені й убивали людей у лавах армій того часу. Усі чекісти були людьми, які виростили в умовах, де масова загибель людей видавалася невід'ємним компонентом/елементом миру. Вони сформувалися як особистості в умовах радянської пропаганди, головною складовою якої була загроза майбутньої війни. У багатьох випадках пропаганда з ініціативи керівництва СРСР говорила про справжню війну іноземних держав і внутрішніх «ворогів народу» проти країни. Тим самим цілеспрямовано формувалася альтернативна реальність, у якій знецінювалися загальнолюдські норми мирного часу.

На нашу думку, особливу роль у психології людей відігравали настанови про класову боротьбу та її загострення в міру будівництва соціалізму, які використовував Й. Сталін із кінця 1920-х рр. Практично всі чекісти були молодими людьми, що полегшувало індоктринацію подібних маніхейських ідей. З погляду історичного досвіду є всі підстави вважати класову бо-

ротьбу (продовженням якої є «класова війна») різновидом расових війн, які значно запекліші, ніж війни між державами (конвенційні). Ми бачимо, що в такій війні звірство (нелюдський учинок, жорстокість) було виявленням офіційної політичної лінії керівництва СРСР і вважалося нормальною поведінкою. Чекісти як виконавці політичного курсу діяли не у стані люті, ненависті, фрустрації, а з розрахунку. Проголошена війна як боротьба між «нашим народом» і «ворогом» створювала полярний світ, у якому «ворог» легко виключався з людського співтовариства, а вожді компартії перетворили звірства на складову частину політики. Звичайно, позбавлення ворога людської подобу у свідомості чекістів допомагало їм психологічно дистанціюватися від жертви і спрощувало вбивство.

Про таке ставлення до людей говорив на засіданні трибуналу в 1941 р. І. Корабльов:

«Я чудово усвідомлюю, що з точки зору сьогодення, коли встановлено, що колишнє керівництво НКВС СРСР і НКВС УРСР було ворожим і було зацікавлене в заподіянні Радянської влади якнайбільшої шкоди, – а звідси й культивування в середовищі чекістів особливих поглядів, і ставлення до нацменшин і взагалі до населення, – такі заходи, як арешти людей за оперативними листами без попередньої перевірки матеріалів і без необхідної документації, є незаконними, неприпустимими».

Далі він конкретизував, що це за «особливі погляди»:

«За наявними оперативними наказами й орієнтуваннями того часу можна наочно бачити, що співробітникам НКВС прищеплювалися погляди явно шкідливі, які орієнтували їх бачити чи не в кожній людині ворога, у кожному поляку, німці або навіть політемігранті – шпигуна, диверсанта»¹⁴³.

У цьому контексті показовими є вже згадувана істерична заява О. Успенського перед вінницькими чекістами про необхідність поголовного знищення поляків, а також висловлення М. Єжова на нараді в Києві про знищення заарештованих калік і стариків.

Надмірній жорстокості сприяло й почуття безкарності чекістів, виховуване як практикою кругової поруки, так і відповідними дорученнями начальства. Недарма О. Успенський на

¹⁴³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1. арк. 137–138.

нараді у Вінниці переконував, що чекісти повинні згуртуватися навколо І. Корабльова¹⁴⁴. Поряд із цим застосовувалися методи залякування. І. Жабрєв і І. Корабльов заарештовували співробітників, які відмовлялися провадити масові операції. Л. Ширін на слідстві згадував, що на одній з нарад І. Корабльов лякав: відсутність справ і заарештованих він кваліфікує як саботаж.

«Відсутність в оперскладі чіткого орієнтування, натиск Корабльова, атмосфера вимоги справ призводила до того, що апарат сліпо виконував його вказівки», –

стверджував цей кат¹⁴⁵. Свою роль відігравав конформізм. Безсумнівно, чекісти ідентифікували себе перш за все зі своїми товаришами й відчували потребу не вирізнитися із групи. У грудні 1938 р. на партійних зборах В. Майструк говорив:

«Поняття про начальницький і молодший склад мало таку форму, за якою губилося обличчя комуніста. Член партії знав, що є начальник відділу, є помічник, є начальник відділення, – вони вирішують справу, а він має сидіти на своїй ділянці й “переварювати” лише те, що йому подадуть».

Тому багато співробітників «пошилися в діляг, працюючи найчастіше з точки зору форми»¹⁴⁶. Психологічно такі стосунки дозволяли перекладати відповідальність за свої власні дії на начальство, що полегшувало участь у вбивствах.

Водночас зазначимо, що головні дійові особи цієї статті вчиняли фальсифікації слідчих справ, заарештовували уявних ворогів, викривали міфічні контрреволюційні або шпигунські організації багаторазово попередніми роками. Узавши одного разу участь у фальсифікації справ, вони перетворювалися зі звичайних людей, офіцерів, покликаних стояти на варті порядку, на катів. За це вони одержували підвищення по службі, ордени й відомчі нагороди, користувалися офіційною повагою начальства. У період масових репресивних операцій вони продовжили звичну для них роботу. З одного боку, ці чекісти були «убивцями за письмовими столами», які відгороджуються від

¹⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк. 66.

¹⁴⁵ Там само, арк. 17.

¹⁴⁶ Там само, арк. 193.

своїх жертв відстанню та стінами кабінетів, для яких убивства були частиною бюрократичних процедур. Їх робота в машині знищення найчастіше зводилася до звичайних, «рутинних дій», які складали дрібну частину величезного процесу, вони не бачили своїх жертв. З іншого боку, протягом служби в органах держбезпеки вони зустрічалися зі своїми жертвами віч-на-віч, а в 1937–1938 р. били й катували їх, розуміючи, що фальсифіковані документи слідства відправляють людей на смерть. Звичайно, вони діяли свідомо, виявляючи ініціативність у виконанні наказів і застосовуючи фізичне насильство для одержання компрометувальних даних. Вони хотіли зробити кар'єру, одержували підвищення у службі, грошові премії, у тому числі так звані «подорожні» з невідомих сум на оперативну діяльність, путівки до санаторіїв тощо.

Все це підтверджує вже висловлені ідеї про те, що співробітники політичної поліції гостро відчували себе особливою кастою, наділеною таємними правами, і це дуже багато чого визначало в їх корпоративній поведінці. Протягом усієї історії репресивних органів їхні кадри цілком відповідали головним критеріям – політичній лояльності й готовності виконати будь-яке доручення влади. Необхідна для виживання практика кругової поруки стабільно відтворювалася в усі періоди існування ОДПУ–НКВС–НКДБ.

З погляду цих карателів або катів в «радянському світі» були «реальні підстави» для засудження жертв. І. Корабльов давав свідчення, що масові арешти провадилися на підставі агентурних матеріалів, заяв окремих громадян, показань обвинувачених, оперативних листів, які склалися в райвідділах УНКВС для отримання санкцій на арешти. Він підписував оперлисти, а потім ставив підпис прокурор. Заарештовувалися люди із соціально чужим минулим, з антирадянськими висловлюваннями, а для арештів німців або поляків було потрібно менше компрометувальних доказів¹⁴⁷. Про оперлисти розповідав і Л. Ширін:

«У цих листах підставою для арешту була характеристика про дану особу, складена на основі показань інших заарештованих, але

¹⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 88.

поряд із цим було багато арештів без дотримання основних принципів перевірки, уточнення використання агентури... Соціалістична законність порушувалася щовечора. Корабльовим по телефону приймалися зведення в усній формі або через секретаря про кількість заарештованих і тих, що зізналися, причому спостерігалось, що ведеться гонитва за кількісними показниками... Методи фізичного впливу практикувалися у всьому управлінні й через цю систему працівники виявляли себе... На судовій трійці справи доповідалися начальником міжрайгрупи або начальниками відділень чи відділів... У трійці і в судових рішеннях основну роль відігравав Корабльов, який, як я одного разу бачив, ставив у себе позначки в листі, а секретар обкому й обласний прокурор мовчки з ним погоджувалися»¹⁴⁸.

За свідченням Л. Ширіна, прокурори заходили до чекістів у кімнати під час допитів, бачили, як вони провадилися. Він стверджував:

«Власне кажучи, це було наданням “законної форми” незаконним методам слідства»¹⁴⁹.

Не слід забувати про так звані «обліки» органів держбезпеки, які являли собою картотеки осіб, підозрюваних в антирадянських висловлюваннях, настроях, діях. Наприкінці 1930-х рр. чекістські переліки ворожих «політичних забарвлень» – ознак ворогів склалися приблизно з 80 позицій. До того ж оперативні накази НКВС СРСР, на підставі яких провадилися масові репресивні операції, містили розширене тлумачення категорій репресованих.

Чекісти діяли в умовах «радянського світу», в якому значна частина суспільства вірила в існування ворогів народу, а доноси й наклепи були нормою повсякденності. Вище вже згадувався співробітник Калинівського райвідділу НКВС Курас, що залучив до допитів свідків голів сільрад і вчителів. Він примушував їх писати протоколи допитів свідків про знайомства або спільну діяльність із заарештованими, а потім віддавати для підписів колгоспникам. На партійних зборах Вінницького УНКВС у грудні 1938 р. співробітник заявив:

¹⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 16.

¹⁴⁹ Там само, арк. 92.

«Один з учителів розповідав, що допитував по 5–6 осіб на день. [...] Прізвища мені назвали, і я допитував. Запитую, як же ви допитували? Дуже просто, – відповідає. – Я знав одне, раз заарештували – виходить, ворог. Дали мені запитальник, і за цим запитальником я допитував»¹⁵⁰.

Про масштаби подібних явищ говорив Майструк:

«Для нас не секрет таке явище, коли в районах у ході масових операцій якось самі собою створилися, я б сказав, цілі інститути штатних свідків, які допитувалися у 20–30 справах за добу. У складі цих свідків, безсумнівно, була немала частина петлюрівців, куркулів, і їх допитували тільки тому, що вони мали що сказати. Це, безперечно, давало можливість цим ворогам “свідкам” обмовляти і зводити, звичайно, не особисті, а класові рахунки з тим або іншим заарештованим»¹⁵¹.

Після припинення масових операцій Вінницький обком партії вимушений був притягувати до партійної відповідальності найзавзятіших «свідків і викривателів», а обласна газета «Більшовицька правда» публікувала численні замітки із засудженням наклепників.

Вивчені документи дозволяють зробити висновки про специфіку процесу покарання за порушення соціалістичної законності. Насамперед зазначимо, що це була політична кампанія, ініційована Й. Сталіним і його групою в керівництві СРСР. У ході її відновлювався контроль партійних комітетів різного рівня над органами держбезпеки. Радянській бюрократії подавався сигнал, що керівництво країни діяло правильно, але ексцеси деяких начальників і співробітників НКВС треба засудити й продовжувати виявляти ворогів. Межі допущених порушень були окреслені у згаданих вище постановках ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, наказах НКВС СРСР. Природно, що під тиском обласних партійних комітетів здійснювалося першочергове розслідування злочинів проти партробітників. Незаконно засуджені і в поодиноких випадках звільнені партробітники ставали головними свідками в судових переслідуваннях колишніх керівників і

¹⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 184–188; ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 109–110.

¹⁵¹ Там само, арк. 193.

співробітників обласних УНКВС. Звертає на себе увагу той факт, що до радянсько-німецької війни були засуджені й покарані лише окремі, можна сказати, «знакові постаті» проведення масових операцій. Усіх їх звинувачували не тільки в порушеннях законності, але й у зв'язках з колишнім ворожим керівництвом органів НКВС. Образно кажучи, було покарано ланцюжок Єжов–Успенський, Корабльов–Жабрєв і наближені до них особи, які виявили особливу активність при проведенні масових операцій.

Саме на колишнє керівництво НКВС перекладали провину за злочини всі засуджені, подаючи себе наївними, ошуканими, справними «радянськими патріотами». У листі Сталіну від 1 грудня 1940 р. Корабльов писав, що не винен, це була практика роботи загалом НКВС УРСР на чолі з Успенським. Він запитував, «чому маю приймати таку тяжку кару? Адже я патріот своєї батьківщини. Радянська людина»¹⁵². Інші обвинувачені перекладали провину на Корабльова, а за кілька років заявляли про цілковиту непричетність до побиттів та інших порушень. При цьому, всі рішуче відмовлялися від будь-яких підозр із боку слідства в асоціальній або психопатологічній поведінці. В останніх перед винесенням вироку показаннях в 1941 р. Л. Ширін заявив:

«Я не потвора і не садист. У мене не було й не могло бути жодних корисливих мотивів або особистої зацікавленості. Я завжди був і залишаюся до кінця життя, незалежно від показань, вірним сином своєї батьківщини, яку я – у минулому безправний єврей – знайшов... Я не був самостійним працівником... У моєму злочині немає особливо обтяжувальних наслідків... Я не вбивав людей і не заподіявав їм того, що могло спричинити такі наслідки»¹⁵³.

Під час розслідування порушень законності чітко помітні спроби відвести від покарання значну частину співробітників, які брали участь у масових операціях. Навіть покарання у вигляді звільнення з органів НКВС виконувалося з формулюваннями «у зв'язку з компрометувальними матеріалами», але не за порушення законності. На наш погляд, слід ураховувати, що серед

причин досить масових звільнень була деморалізація особового складу УНКВС. Це виявлялося в дисфункціональній поведінці, включаючи професійну некомпетентність, небажання працювати, а також у девіантній поведінці, яка характеризується асоціальними звичками і нахилами, засвоєнням елементів кримінальної субкультури, правовим нігілізмом (п'янки, зв'язки з повіями, привласнення речей заарештованих). Покарання не зазнавали співробітники, відряджені до Західної України, які боролися проти ОУН, УПА. Під час десталінізації та першої хвилі реабілітації жертв політичних репресій у другій половині 1950-х рр. карателі також не відбули належної кари. Публічне засудження їх дій було неможливим, тому що загрожувало самим основам існування комуністичного режиму, побудованого на терорі й фальсифікаціях.

Підбиваючи підсумок міркуванням, зазначимо, що офіцери з НКВС – карателі з «радянського світу» – не схожі на «звичайних чоловіків» зі 101-го резервного поліцейського батальйону, про яких писав К. Браунінг. Але є і спільне – ті й інші неодноразово чинили масові вбивства. Моральні заборони в цих людей були відсутні, вірніше, були «зняті» сукупностями історичних реальностей і колективно-індивідуальних особливостей психіки. Звичайно, людська відповідальність і мораль належать до сфери індивідуального. Але колективна поведінка співробітників УНКВС і військовослужбовців поліцейського батальйону показує, наскільки небезпечною є втрата відповідальності й загальноприйнятих норм моралі. Адже й сьогодні існують суспільства, в яких сильними є расистські, націоналістичні, імперіалістичні настрої, зневага до життя окремої людини. Кожне з них характеризується складною бюрократичною системою і спеціалізацією, яка розмиває почуття особистої відповідальності. Будь-який соціальний колектив тисне на поведінку належного до нього індивіда, усюди є люди, що прагнуть зробити кар'єру, зажити багатства або слави. З історичної точки зору масове вбивство людей у центрі Києва, скоєне спеціальними міліцейськими підрозділами на початку 2014 р., – це луна радянського минулого, результат не пройденого сучасною Україною шляху декомунізації й покарання злочинців.

¹⁵² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 143–145.

¹⁵³ Тамсамо, т. 8, арк. 232–233.

Васильєв В., Подкур Р. Организаторы и исполнители массового убийства людей в 1937–1938 гг.: судьбы сотрудников Винницкого и Каменец-Подольского областных управлений НКВД

Исследовано участие сотрудников УНКВД Винницкой и Каменец-Подольской областей в «Большом терроре» 1937–1938 гг., их дальнейшая судьба во время так называемой «бериевской оттепели» и реабилитации второй половины 1950-х – начала 1960-х гг. Указано, что сформированные моральные запреты этих лиц были ликвидированы совокупностью исторических реалий и коллективно-индивидуальных особенностей психики.

Ключевые слова: исполнители, УНКВД, политические репрессии, Винница, Каменец-Подольский.

Vasyliiev V., Podkur R. Organizations and Executives of the Mass Killings of People in 1937–1938: Executives' of Vinnitsa and Kamianets-Podilsky Regional NKVD Offices Destinies

The research is focused on the involvement of employees of Vinnytsia and Kamianets-Podilsky regional NKVD offices in the 1937–1938 Great Terror. Their fate during the so-called «Beria thaw» and rehabilitation during the second half of the 1950s – early 1960s was retraced. Authors point out, that moral restrictions of these people, formed for years, were liquidated under pressure of historical reality and collective and individual peculiarities of mentality.

Key words: executives, Regional NKVD Offices, political repressions, Vinnitsa, Kamianets-Podilsky.

УДК 351.746.1-051(477.42)«1938/1940»(045)

Сергій КОКІН*

Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.)

На основі архівно-кримінальних справ, матеріалів службового та судового розслідування досліджено механізм творення злочину щодо масового вбивства людей у Житомирській області у 1937–1938 рр. Розкрито подальші долі співробітників органів державної безпеки – виконавців наказів вищого політичного керівництва СРСР.

Ключові слова: УНКВС, Житомир, політичні репресії.

Предметом даного дослідження є розслідування органами НКВС та військової прокуратури злочинів, скоєних співробітниками Управління НКВС по Житомирській області під час проведення масових репресій 1937–1938 рр., а також результати судового розгляду матеріалів відповідних кримінальних справ на чекістів у 1939–1940 рр. Автор намагався за допомогою архівних документів якомога точніше реконструювати історичні події та звернути увагу на конкретні персоналії і деталі. У поєднанні із зусиллями інших дослідників це сприятиме вирішенню такого актуального завдання у вивченні вітчизняної історії та історії радянських органів державної безпеки, як визначення загальнотипових рис та конкретних особливостей репресивної діяльності органів НКВС у різних регіонах тодішньої Української РСР.

Специфіка Житомирської області полягала в тому, що до 22 вересня 1937 р. її територія входила до складу двох інших областей – Київської та Вінницької¹. Відповідно структура органів

* Кокін Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ За адміністративно-територіальним поділом УСРР 1932 р., до складу Київської області увійшли 27, а до складу Вінницької – 5 районів, які згодом стали територією Житомирської області. У 1935–1936 рр. у складі Київської області створено Коростенський, Новоград-Волинський і Житомирський округи. 22 вересня 1937 р. до складу Житомирської області увійшли всі

НКВС та їх кадровий склад – безпосередні виконавці масового терору в регіоні – протягом 1937–1938 рр. зазнали змін². Це дещо ускладнює історичний аналіз їхньої діяльності. Для полегшення цього завдання автор умовно поділив ці роки на два періоди – київсько-вінницький (до жовтня 1937 р.) та житомирський (до грудня 1938 р.).

До жовтня 1937 р. оперативно-слідчу діяльність на більшій частині Житомирщини здійснювало УНКВС по Київській області. Начальником УНКВС був старший майор держбезпеки Микола Давидович Шаров (Шавер) (1897–1939), а його заступником з 16 серпня 1937 р. – капітан держбезпеки Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін) (1903–1986)³. Житомирський окрввідділ НКВС очолював капітан держбезпеки Юхим Самійлович Шатов (Ліфшен) (1902 р.н.), Новоград-Волинський – старший лейтенант держбезпеки Абрам Григорович Масловський

райони і міськради зазначених округів, 8 інших районів Київської області та 4 райони і Бердичівська міськрада Вінницької області. Див.: Довідка про зміни в адміністративно-територіальному поділі Житомирської області. 1917–2003 рр. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. – С. 655–656.

² Про структуру і керівників органів НКВС на Житомирщині див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Редколегія: Ю. Шаповал, Г. Куромія (співгол.) та ін.; авт.-упор.: С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. – К.: «Либідь», 2009. – С. 143–145; *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2010. – Кн. 3. – С. 9–23.

³ Л. Якушев прибув до Києва з посади заступника начальника 4-го відділу УНКВС по Харківській області. (Цей та деякі інші відділи входили до складу Управління державної безпеки (УДБ) УНКВС. Автор надалі називає відділи, у тому числі й НКВС УРСР, без зазначення їх як структурних одиниць УДБ). Його попередня служба з 1920 р. проходила у периферійних органах НК–ДПУ. Важливим стало призначення у 1930 р. начальником інформаційного відділу Харківського оперативного сектора ДПУ УСРР. Він продовжував працювати у регіональному органі, але вже у столиці УСРР – Харкові, на виду у партійного й чекістського керівництва. Коли влітку 1937 р. відбувалися кадрові переміщення в НКВС, його перевели до нової столиці УРСР – Києва – і призначили на дві сходинки вище за посадою. Службовий досвід і зв'язки, які він здобув у Харкові, обумовили його появу і на посаді начальника УНКВС по Житомирській області.

(1900/1901 р.н.), а Коростенський – капітан держбезпеки Нісон Шльомович Новаковський (1894–1938), водночас він був начальником Особливого відділу⁴ 46-ї стрілецької дивізії⁵. 10 серпня 1937 р. його змінив капітан міліції Андріан Олександрович Петерс (Здебський) (1899 р.н.). Зазначений керівний склад УНКВС по Київській області та окружних відділів НКВС був провідником репресивних імпульсів з центру, безпосереднім організатором і виконавцем Великого терору на більшій території Житомирщини у київсько-вінницькій період⁶.

Однак, основним об'єктом службових розслідувань, кримінальних проваджень і судових процесів стосовно співробітників НКВС стали події другого періоду, тому автор зосередив увагу на ньому. 29 вересня 1937 р. було створено УНКВС по Житомирській області. Два дні потому в.о. начальника УНКВС призначений Л. Якушев. Ще через місяць його заступником став старший лейтенант держбезпеки Григорій Йосипович Гришин-Шенкман (1903 р.н.), колишній начальник 3-го відділу УНКВС по Одеській області. Кандидатуру заступника обрав особисто

⁴ Підпорядкування особливих відділів у Збройних силах СРСР і апаратах НКВС і УНКВС протягом 1937–1941 рр. змінювалося, але основний час вони були підпорядковані ГУДБ НКВС СРСР. Для зручності автор надалі подає назву відділів (ОВ) без зазначення їх підпорядкування.

⁵ 46-а стрілецька дивізія 15-го стрілецького корпусу КВО РСЧА дислокувалася у м. Коростень і частково – у м. Малин Київської (потім Житомирської) області. 26 липня 1938 р. КВО перетворено на Київський Особливий військовий округ (КОВО).

⁶ В історичній літературі досить повно описані діяльність органів НКВС та її результати під час масових репресій на Житомирщині у київсько-вінницький період. Головну увагу приділено основним напрямкам терору та жертвам репресій. У рамках програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» вийшло сім книг тому «Реабілітовані історією. Житомирська область». На основі вивчення архівних кримінальних справ жертв репресій, а також інших джерел члени науково-редакційної групи опублікували численні документи, біографічні і статистичні дані та інші матеріали, які дають змогу побачити «Великий терор» на Житомирщині в усіх його вимірах. Розповіли вони і про деяких виконавців репресій, що полегшує завдання автора даної статті. Див.: Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. – 724 с.; 2008. – Кн. 2. – 768 с.; 2010. – Кн. 3. – 808 с.; 2011. – Кн. 4. – 788 с.; 2011. – Кн. 5. – 796 с.; 2013. – Кн. 6. – 696 с.; 2015 – Кн. 7, ч. 1. – 706 с.

нарком внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Ізраїль Мойсейович Леплевський (1896–1938). Він вважав, що «Якушев в оперативному відношенні слабший за Гришина, але має інші переваги», і що «Гришин, безумовно, забезпечить оперативне керівництво Облуправління»⁷.

Водночас з Л. Якушевим приступили до виконання своїх обов'язків начальник 3-го відділу А. Масловський (представник місцевих кадрів), начальник 4-го відділу лейтенант держбезпеки Андрій Андрійович Лукьянов (1904 р.н.) (працював разом з Якушевим у Харкові начальником відділення 4-го відділу УНКВС) і начальник 5-го відділу старший лейтенант держбезпеки Василь Євгенович Лебедев (1900 р.н.) (переведений з посади начальника ОВ 9-ї кавалерійської дивізії⁸). 19 жовтня 1937 р. начальником 2-го відділу став молодший лейтенант держбезпеки Ісай Ісайович Гершкович (1906 р.н.), колишній начальник 9-го відділення УНКВС по Дніпропетровській області.

12 жовтня 1937 р. начальниками відділень 3-го відділу були призначені: 1-го – колишній начальник Олевського райвідділу НКВС лейтенант держбезпеки Володимир Якович Вольський (Кіцис) (1899 р.н.); 2-го – колишній начальник 3-го відділення Житомирського окрвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Олександр Анатолійович Вадіс (1906–1968); 3-го – колишній оперуповноважений 3-го відділу УНКВС по Київській області сержант держбезпеки Борис Іванович Ювженко (1907 р.н.); 4-го – колишній оперуповноважений 3-го відділення Житомирського окрвідділу НКВС сержант держбезпеки Данило Іванович Манько (1909–1940); 5-го – колишній оперуповноважений 3-го відділення Коростенського окрвідділу НКВС сержант держбезпеки Григорій Мойсейович Басай (1912–1941)⁹.

⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 149–150.

⁸ 9-а кавалерійська дивізія 1-го кавкорпусу Червоного козацтва КВО дислокувалася у м. Гайсин Вінницької обл.

⁹ Пізніше Г. Басай пояснив, що очолював практично неіснуюче сільськогосподарське відділення, потім – відділення різного шпигунства, а з квітня по липень 1938 р. – 1-е (польське). Згодом був переведений до НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 12. Особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР (далі – ОІ), спр. 135, т. 1, арк. 142–143.

Тоді ж заступником начальника 4-го відділу став колишній начальник відділення 4-го відділу УНКВС по Київській області лейтенант держбезпеки Матвій Еммануїлович Леснов-Ізраїлев (1905–1940). Начальниками відділень 4-го відділу були призначені: 1-го – колишній начальник 4-го відділення Житомирського окрвідділу НКВС старший лейтенант держбезпеки Самуїл Аронович Зеленер (1902 р.н.); 2-го – колишній начальник райвідділу НКВС ім. Кагановича лейтенант держбезпеки Анатолій Павлович Стукановський (1903 р.н.); 3-го – колишній начальник 4-го відділення Коростенського окрвідділу НКВС лейтенант держбезпеки Данило Йосипович Малука (1903–1940); 4-го – колишній начальник Андрушівського райвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Севаст'ян Іванович Поліщук (1905 р.н.)¹⁰.

28 листопада 1937 р. т.в.о. помічника начальника 5-го відділу УНКВС був призначений лейтенант держбезпеки Наум Анатолійович Ремов-Поберьозкін (1902–1939), який раніше обіймав аналогічну посаду в УНКВС по Київській області¹¹.

Таким чином, керівниками нижньої ланки у 3-му, 4-му і, частково, 5-му відділах УНКВС були місцеві чекістські кадри, які знали всі нюанси попередньої репресивної діяльності органів НКВС в регіоні, що мовою чекістів називалося «знанням оперативної обстановки в області». Цим компенсувалась недостатня обізнаність щодо цього керівників більш високого рангу, які прибули з інших регіонів.

Після створення Житомирської області окружні відділи НКВС делегували частину своїх кадрів на роботу до обласного центру, а самі були реорганізовані в міські. 12 жовтня 1937 р. приступили до виконання обов'язків начальників міських відділів

¹⁰ Див.: Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряєв Є.Р. ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 14–17. С. Поліщук з 1 липня 1939 р. очолив 1-й спецвідділ УНКВС, з 2 липня 1940 р. став помічником, а з 8 квітня 1941 р. – заступником начальника УНКВС. З серпня 1941 р. – т.в.о. начальника 1-го сектору 4-го управління НКВС УРСР. З 1 квітня 1942 р. виключений зі списків особового складу як зниклий безвісти на фронті.

¹¹ Див.: Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряєв Є.Р. ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 17.

НКВС: Бердичівського – старший лейтенант держбезпеки Всеволод Савич Мартинюк (1900–1938), Коростенського – колишній т.в.о. оперуповноваженого 4-го відділу УНКВС по Київській області сержант держбезпеки Мойсей Ірмович Гіліс (1909 р.н.), Новоград-Волинського – колишній начальник Ярунського райвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Григорій Дмитрович Артем'єв (1906–1944)¹².

На керівниках районних відділів і відділень НКВС ми зупинятися не будемо, згадаємо лише про одного. 12 листопада 1937 р. начальником Олевського райвідділу НКВС призначений колишній оперуповноважений 3-го відділу УНКВС по Житомирській області молодший лейтенант держбезпеки Антон Андрійович Гостинцев (1906 р.н.). У липні 1938 р. його переведено на посаду начальника Чуднівського райвідділу НКВС.

Названі та деякі інші особи були основними провідниками, організаторами і виконавцями масового терору на Житомирщині на початку його другого періоду. Після призначення 25 січня 1938 р. комісара держбезпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902–1940) наркомом внутрішніх справ УРСР, Л. Якушева 26 лютого 1938 р. звільнили із посади і згодом відрядили до НКВС СРСР. Його місце зайняв капітан держбезпеки Григорій Матвійович Вяткін (1900–1939), переведений з Москви, з посади начальника 6-го відділення 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Ще раніше, у січні 1938 р., був звільнений з посади і відряджений до НКВС УРСР В. Лебедев. Замість нього т.в.о. начальника 5-го відділу 26 лютого 1938 р. був призначений Н. Ремов-Побер'язкін¹³. У липні 1938 р. він очолив новостворений 6-й відділ, а у серпні відряджений у розпорядження НКВС СРСР¹⁴. Були також звільнені з посад і відряджені на роботу в

¹² Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 145. Пізніше Г. Артем'єв стверджував, що посаду начальника Новоград-Волинського міськвідділу НКВС він прийняв наприкінці лютого 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 1, арк. 250.

¹³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31602, т. 1, арк. 16.

¹⁴ Див.: Там само, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 4. За даними В. Золотарьова («Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки», с. 145), 6-й відділ було створено в структурі УДБ УНКВС у серпні 1938 р., а в наказі НКВС УРСР від

системі ГУТАБ НКВС СРСР керівник 2-го відділу І. Гершкович, начальник 1-го відділення 4-го відділу С. Зеленер та інші працівники УНКВС¹⁵.

29 березня 1938 р. був відряджений до НКВС СРСР і начальник 3-го відділу А. Масловський¹⁶, а обов'язки начальника відділу вже з 15 березня виконував старший лейтенант держбезпеки Михайло Єрмолайович Федоров (1900–1940). 7 квітня 1938 р. він був затверджений на посаді. З'явився М. Федоров у Житомирі у досить пікантній ситуації. 11 березня 1938 р. він від імені заступника особливоуповноваженого НКВС УРСР (посади особливоуповноваженого та його заступника були вакантні) підписав на ім'я Г. Вяткіна супровідного листа, в якому повідомив, що направляє матеріал у справі колишнього працівника Житомирського облуправління міліції Бориса Володимировича Давидовича (1912 р.н.) і пропонує терміново розслідувати і не пізніше 15 березня 1938 р. матеріал з висновком повернути¹⁷. Але, за кілька днів М. Федоров виїхав до адресата, щоб під його керівництвом приступити до виконання своїх нових посадових обов'язків¹⁸. А, історія з листом мала продовження, про яке йтиметься далі.

15 серпня 1938 р. № 530 про відрядження Н. Ремова-Побер'язкіна до НКВС СРСР його посада зазначена «т.в.о. начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Житомирській області».

¹⁵ Див.: Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р. ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 18. У ході перевірок, що здійснювали у 1956–1958 рр. слідчі УКДБ по Житомирській області, було встановлено, що С. Зеленер станом на 2 серпня 1943 р. працював в УНКВС по Новосибірській області. Інші відомості про нього були відсутні. Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 205.

¹⁶ Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 144. Рік потому наказом НКВС СРСР № 741 від 8 квітня 1939 р. А. Масловський «з органів НКВС звільнений зовсім згідно зі ст. 38 п. "в" за службовою невідповідністю». Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 260.

¹⁷ Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 129.

¹⁸ Свідчення Г. Вяткіна: «Коли Федоров був відряджений для роботи до УНКВС Житомирської області, то Успенський мені сказав, що Федоров працював разом з ним в Оренбурзі, і він, Успенський, рекомендує його як перевірену людину». Див.: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. У 2-х ч. / Редкол.: С. Беднарек та

22 квітня 1938 р. 1-е відділення 4-го відділу очолив колишній помічник начальника цього відділення сержант держбезпеки Олексій Ілліч Назарко (1909 р.н.), а ще одне відділення – колишній оперуповноважений 4-го відділу сержант держбезпеки Євген Гаврилович Анфілов (1910 р.н.). У липні–серпні 1938 р. вони очолили вже відділи: Є. Анфілов – 6-й, О. Назарко – 9-й. Тоді ж сталося ще одне кадрове призначення – з 15 липня 1938 р. Д. Манько став т.в.о. заступника начальника 3-го відділу УНКВС¹⁹.

У грудні 1937 р. з УНКВС по Ленінградській області у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР був переведений сержант держбезпеки Сергій Олексійович Голубєв (1908 р.н.). У Києві вирішили відправити його до УНКВС по Житомирській області. 20 грудня 1937 р. його призначено оперуповноваженим апарату особливоуповноваженого УНКВС. Фактично він приступив до виконання обов'язків останнього. 1 квітня 1938 р. він став т.в.о. особливоуповноваженого і незабаром обраний секретарем партійного комітету УДБ УНКВС. Вірогідно, це сталося за ініціативи Г. Вяткіна. Адже С. Голубєв поєднував дві важливі в службовій і партійній ієрархії УНКВС посади, напряму підпорядковувався керівникові УНКВС і добре спрацювався з Г. Вяткіним. Коли виникла потреба заповнити вакантну посаду начальника 2-го відділу, Г. Вяткін 14 вересня 1938 р. призначив на неї С. Голубєва, залишивши його за сумісництвом т.в.о. особливоуповноваженого і секретарем парткому УДБ УНКВС²⁰.

Після переведення до НКВС УРСР у квітні 1938 р. Г. Гришина-Шенкмана, А. Лукьянов 5 травня 1938 р. був призначений т.в.о. заступника начальника УНКВС (з 28 травня 1938 р. – в.о.), а

ін. – Варшава-К., 2010. – Ч. 2. – С. 1852–1854. Коли О. Успенський очолював УНКВС по Оренбурзькій області М. Федоров був начальником 2-го відділення 3-го відділу УНКВС. Пізніше він заявив: «Хоча я працював з Успенським в Оренбурзі 7 м[іся]ців, проте, в близьких стосунках з ним не був». 30 жовтня 1937 р. М. Федоров відряджений до УНКВС по Київській області, а у березні 1938 р. призначений начальником відділення апарату особливоуповноваженого НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 253.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 4, арк. 48.

²⁰ Див.: Там само, ф. 12, спр. 31601, арк. 3–4, 35 зв.

посаду начальника 4-го відділу обійняв його заступник М. Леснов-Ізраїлев²¹. 9 вересня 1938 р. А. Лукьянова перевели на посаду начальника ОВ Одеської армійської групи КОВО²².

16 листопада 1938 р., наступного дня після втечі наркома О. Успенського, один з найближчих його соратників – Г. Вяткін – був заарештований і етапований до НКВС СРСР. Після його арешту обов'язки начальника УНКВС виконував начальник ОВ Житомирської армійської групи КОВО старший лейтенант держбезпеки Іван Андрійович Дараган (1901 р.н.)²³. 8 січня 1939 р. начальником УНКВС призначений колишній секретар Приазовського райкому КП(б)У Дніпропетровської області Сергій Єгорович Машков (1903–1977). У липні 1939 р. його змінив колишній начальник відділення ОВ КОВО лейтенант держбезпеки Олександр Миколайович Мартинов (1908–1964). З 7 серпня 1940 по 28 березня 1941 рр. начальником УНКВС був колишній нарком внутрішніх справ Молдавської АРСР старший лейтенант держбезпеки Володимир Матвійович Трубніков (1907–1979). Усі вони стали свідками розслідування злочинів своїх попередників Л. Якушева і Г. Вяткіна та інших співробітників УНКВС.

Початок розслідувань злочинів, скоєних співробітниками УНКВС по Житомирській області (квітень–жовтень 1938 р.)

Першим тривожним дзвоником для житомирських чекістів став матеріал, що був доданий до згаданого листа М. Федорова Г. Вяткіну. Але, останній із представника НКВС УРСР, який вимагав швидкої відповіді, став підлеглим свого адресата. І термін виконання документа дещо затягнувся. Згідно з резолюцією

²¹ Приступив до виконання обов'язків 14 травня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 3, арк. 234.

²² Див.: *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 18–19.

²³ 19 квітня 1939 р. І. Дараган був заарештований НКВС УРСР за обвинуваченням у незаконних арештах, створенні штучних контрреволюційних організацій і великої кількості шпигунів у період його роботи на керівних посадах в органах НКВС у Дніпропетровській області у 1937–1938 рр. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 64858, т. 1, арк. 1–8.

Г. Вяткіна від 16 березня 1938 р.²⁴ з наступного дня надісланий матеріал знаходився у С. Голубєва.

Що ж було особливого у справі колишнього міліціонера, що нею зацікавилися «нагорі»? Якщо сказати коротко, то стався виток цілком секретної інформації про методи слідства і наслідки розстрілів в'язнів, що здійснювались в УНКВС по Житомирській області. Цю інформацію містив протокол судового засідання виїзної сесії відділу Військового трибуналу прикордонної і внутрішньої охорони по Київській області, що відбулося в Житомирі 21 січня 1938 р. Під час засідання підсудний Б. Давидович розповів:

«Я стояв на посту біля воріт Житомирського обл[асного] управління НКВС ...Я бачив як оперативні працівники обл[асного] управління НКВС після виконання вироку, тобто розстрілу, розстріляних вивозили з двору на автомашині. Кров з розстріляних я бачив на землі у дворі, і вода, що витікала з двору на вулицю, від крові була червоною».

Міліціонер розповів також про мародерство в УНКВС:

«Я бачив, що оперативні працівники після виконання вироку одяг розстріляних забирали собі і відносили до дому – це наглядач тюрми Соснов, помічник коменданта Лазоркін та уповноважений НКВС Костенко, і ще один з тюрми, прізвища його я не знаю, але він високий на зріст, і з фельдзв'язку, також прізвища його не пам'ятаю[...]

Ще одним неприємним для чекістів сюрпризом стало розкриття методів слідства. Б. Давидович показав:

«Допит заарештованих я чув з вулиці, коли перебував на посту. Я чув, що допитували за контрреволюцію... На одному допиті в обл[асному] управлінні НКВС я був присутній [...]. Потрапив на цей допит я так: змінившись з чергування у воріт, я зайшов у приміщення обл[асного] управління НКВС і, коли проходив повз кімнати № 1, я почув, що когось допитують. Я зайшов і дізнався, що той, кого допитували, є шпигуном і на допиті прикинувся німим, але, як його почали бити, то він заговорив»²⁵.

Допитані під час судового засідання свідки – помічник коменданта УНКВС Михайло Йосипович Лазоркін (1909 р.н.) і наглядач

²⁴ Ця дата вказує на те, що М. Федоров, скоріше за все, сам привіз листа з доданим матеріалом до Житомира.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 130–132.

тюрми Менаша Аронович (Мошкович) Соснов (1905 р.н.) підтвердили показання Б. Давидовича про наявність слідів крові у дворі будівлі УНКВС і на прилеглій вулиці, але надали суперечливі показання щодо інших епізодів. М. Лазоркін свідчив:

«При виконанні вироку я був присутній, це було у дворі обл[асного] управління НКВС. Були випадки, що плями крові проходили на вулицю, оскільки кров з автомашини змивали у дворі, і червона від крові вода канавою витікала на вулицю... Кров була по всьому двору і витікала на вулицю, і під час перевезення вбитих кров стікала з автомашини. Зараз ми підлаштувалися, і увесь двір посипаємо щепю, а машини обкладаємо спочатку різним барахлом із самих вбитих – піджаки, кожухи – і зараз кров не протікає [...]. Одяг розстріляних за наказом капітана держбезпеки – нач[альни]ка обл[асного] управління НКВС [Л. Якушева] відвозили у поле і закопували. Я не знаю і не помічав того, щоб хтось з працівників НКВС виносив одяг розстріляних».

З приводу останнього М. Лазоркін відверто брехав. А про сліди крові він додав:

«Зараз зі двору кров не стікає на вулицю, бо у дворі зроблено бетонну яму, куди і стікає кров».

М. Соснов зробив уточнення, яке виявило брехливість свідчень М. Лазоркіна щодо відсутності фактів мародерства:

«Одяг розстріляних закопували в землю, але, не весь, частину відвозили до тюрми... Собі я взяв брюки, чоботи, гімнастерку, оскільки свій одяг я забруднив. Чобіт я взяв 2 пари [...]. Я пам'ятаю добре те, що Давидовичу чи то я, або хтось інший, але черевики йому дали. Я не міг подумати про те, що Давидович нас зрадить і розкриє держ[авну] таємницю. Лазоркіну одяг розстріляних я не надавав, але, він, звичайно, його брав і приодягся. Були випадки, що я відносив додому чоботи. Я отримую малу зарплатню і за неї одягнутися неможливо. Костенку я одягу не надавав, але він брав самостійно»²⁶.

М. Соснов також пояснив:

«Той одяг, який йде на підстилку в автомашині, ми не обліковуємо, оскільки потрібно якнайшвидше відвезти розстріляних, а ті речі, які залишаються і не витрачаються на підстилку машини, ми ведемо їхній облік»²⁷.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 133.

²⁷ Там само, арк. 134.

Ця бюрократична шпарина – відсутність належного обліку особистих речей заарештованих і контролю за речами після здійснення розстрілів – і надавала працівникам УНКВС можливість пожитися за рахунок смерті в'язнів. Далі ми побачимо, що цим не обмежувалася аморальна поведінка осіб, які мали відношення до масових вбивств людей в УНКВС і подальшого вивозу тіл жертв для таємного поховання.

Інший свідок – полковий оперуповноважений ОВ 5-ї кавалерійської дивізії²⁸ Федір Павлович Костенко – все, що сказали Б. Давидович і М. Соснов про його участь у привласненні одягу розстріляних людей, а також про побиття заарештованого на допиті, заперечив, і суд задовольнився його відповідями²⁹.

Такі питання було порушено у ході судового засідання. Новий начальник УНКВС Г. Вяткін формально не мав ніякого відношення до них. Але, він відчув небезпеку цієї справи і 4 квітня 1938 р. направив коротке донесення наркомуні внутрішніх справ УРСР О. Успенському, в якому звернув увагу не на ті питання, що було порушено у суді, а на неправильний, на його думку, інтерес суду до цих питань:

«... Доповідаю про дивне ведення судового засідання головоючого воєнюрюста І рангу т. Тарновського, який займався з'ясуванням фактів, що не мають відношення до справи, ... пов'язаних з приведенням вироків до виконання»³⁰.

Вочевидь Г. Вяткін сигналізував наркомуні про те, що військові юристи «лізуть» у справи чекістів, і тому їх бажано приструнити. Обидва – і Успенський, і Вяткін – з головою поринули у криваву круговерть і чітко усвідомлювали, що можуть означати для них будь-які обвинувачення на адресу органів НКВС у неправильних діях. На той час вже два колишніх наркоми внутрішніх справ УРСР (В. Балицький та І. Леплевський), десятки інших керівників НКВС різних рангів були оголошені ворогами народу і розстріляні. Тому чекісти прагнули захистити себе –

²⁸ 5-а кавалерійська дивізія 2-го кавкорпусу КВО дислокувалася у Житомирі. В оперативному обслуговуванні ОВ дивізії знаходилося шість полків та інші підрозділи дивізії.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 134.

³⁰ Там само, арк. 146.

намагалися зупинити циркулювання небезпечної для них інформації в інших інстанціях.

Можливо, Успенський і Вяткін домовились «поховати» службове листування за справою Б. Давидовича у надрах апарату особливоуповноваженого НКВС УРСР. 9 квітня 1938 р. т.в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР сержант держбезпеки Михайло Павлович Кудрявцев (1904 р.н.) відправив короткого листа Г. Вяткіну з проханням надіслати матеріали розслідування з висновком за справою³¹. 16 квітня 1938 р. йому відповів т.в.о. особливоуповноваженого УНКВС С. Голубев:

«Повідомляю, що факти... відносно того, що з двору УНКВС витікала на вулицю кров, здійсненою перевіркою не підтвердились. Були окремі випадки, коли біля воріт двору вранці, після операції, працівники комендатури помічали невеликі криваві плями, які швидко ліквідували... Стосовно розтягування речей заарештованих провадиться слідство: встановлено, що окремі особи, що брали участь у здійснюваних операціях по лінії комендатури УНКВС, брали деякі речі заарештованих. Результати розслідування повідомлю додатково»³².

С. Голубев дійсно проводив розслідування щодо мародерства. З початку квітня 1938 р. він допитав досить велику групу працівників НКВС. Це були згадані М. Лазоркін і М. Соснов, лінійний монтер відділу зв'язку УНКВС Василь Федорович Агапов (1911 р.н.), інспектор відділу місць ув'язнення (ВМУ) УНКВС Михайло Ківович Лейфман (1909 р.н.), начальник тюрми УДБ УНКВС Фелікс Гаврилович Ігнатенко (1906 р.н.)³³, помічник коменданта УНКВС Григорій Антонович Тимошенко (1905 р.н.), завідувач гаражем УНКВС Іван Михайлович Паншин (1905 р.н.), шофер УНКВС Іван Онуфрійович Островський (1896 р.н.), начальник відділу зв'язку УНКВС Аркадій Абрамович Стругачов (1901 р.н.), старший інспектор ВМУ УНКВС Рафаїл Леонтійович

³¹ Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 147.

³² Там само, арк. 148.

³³ Помічник начальника внутрішньої тюрми Ф. Ігнатенко з початку квітня 1938 р. виконував обов'язки начальника тюрми. У серпні 1938 р. він був затверджений на цій посаді і залишався на ній до грудня 1938 р., коли його змінив Петро Дмитрович Малахов (1902 р.н.). Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 408.

Портнов (1901 р.н.), наглядач тюрми УДБ УНКВС Андрій Трохимович Терещук (1910 р.н.), полковий оперуповноважений ОВ 44-ї стрілецької дивізії³⁴ Леонід Устинович Кондрацький (1909 р.н.), полковий оперуповноважений ОВ 8-го стрілецького корпусу³⁵ Василь Михайлович Вишневецький (1904 р.н.). Пояснення також надали комендант УНКВС Митрофан Семенович Люльков (1905 р.н.), т.в.о. начальника 1-го спецвідділення УНКВС Микола Андрійович Зуб (1902 р.н.), фельд'єгер відділу зв'язку УНКВС Яків Дмитрович Лавринець (1903 р.н.).

М. Лейфман на допиті заявив:

«Мені відомо, що усі особи, які брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, [такі] як Тимошенко, Ігнатенко, Бланк³⁶, Кондрацький³⁷ та інші, після проведення кожної операції брали собі ті чи інші речі – шкіряні чоботи, кожушки [...]»³⁸.

Ф. Ігнатенко підтвердив показання М. Лейфмана і конкретизував коло мародерів:

«[...] Усі особи, які брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, такі як Тимошенко, Бланк, Кондрацький, Стругачов, Федотов, Костенко, я – Ігнатенко та інші, після кожної операції брали собі ті чи інші речі заарештованих – шкіряні чоботи, кожушки, пальта та інші речі, але, з відома начальника 5-го відділу УНКВС т. Лебедева»³⁹.

Ф. Ігнатенко зробив важливу для себе та інших мародерів ремарку: про мародерство було відомо начальнику 5-го відділу В. Лебедеву. М. Зуб пійшов ще далі:

³⁴ 44-а стрілецька дивізія 8-го стрілецького корпусу КВО дислокувалася у Житомирі. В оперативному обслуговуванні ОВ дивізії перебувало три полки та інші підрозділи дивізії.

³⁵ Управління 8-го стрілецького корпусу КВО перебувало у Житомирі, там само знаходився й ОВ корпусу. Назви посад співробітників особливих відділів змінили після переведення частин і з'єднань РСЧА на цифрові позначення: у випадку з В. Вишневецьким – оперуповноважений ОВ військового з'єднання (в/з) № 4342. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 487.

³⁶ Бланк Мирон Іллчі – оперуповноважений ОВ 5-ї кавалерійської дивізії.

³⁷ У документі помилково – «Кондратский».

³⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 153–153 зв.

³⁹ Там само, арк. 159.

«За час моєї участі в операціях по лінії комендатури мною було отримано у коменданта облуправління НКВС т. Тимошенка 2 пари чобіт (з яких одну пару було повернуто) і одне дамське пальто[...]. Речі, [...] які потребували працівники, забирали (зі слів коменданта [Г. Тимошенка] і керівника операціями тов. Лебедева) з дозволу нач[альника] обл[асного] Упр[авління] НКВС [Л. Якушева]»⁴⁰.

В. Вишневецький значно розширив персональний склад мародерів:

«Речі заарештованих брали наступні особи: 1) Тимошенко, 2) Ігнатенко, 3) Бланк, 4) Андропов, 5) Костенко, 6) Портнов, 7) Люльков, 8) Кондрацький, 9) Федотов, 10) Соснов, 11) Терещук, 12) Лавринець, 13) Островський, 14) Паншин, 15) Лазоркін, 16) Стругачов, 17) я – Вишневецький, 18) Гирич, 19) Лейфман»⁴¹.

Таким чином, з відома керівництва УНКВС у мародерстві брали участь майже два десятки працівників УНКВС.

Цей факт навряд чи викликав у Г. Вяткіна бажання повідомляти до НКВС УРСР про результати розслідування. Участь в «операціях по лінії комендатури» він також вважав ледве не героїською справою. Так, в нагородному листі на того ж С. Голубєва зазначено:

«За час роботи т.в.о. особливоуповноваженого т. Голубєв на роботі себе зарекомендував виключно з позитивного боку [...]. У даний час т. Голубєв бере активну особисту участь у бойових операціях, що здійснюються по лінії комендатури [...]. За активну боротьбу з контрреволюцією т. Голубєв подається до нагородження “бойовою зброєю”»⁴².

Про інші службові досягнення С. Голубєва не було згадано. Керівництво УНКВС зміцнило цим «цінним кадром» проблемну «ділянку роботи» і вважало обґрунтованим заохочення С. Голубєва саме за таку «активну боротьбу з контрреволюцією».

Затягування з інформуванням про результати розслідування тривало, за нормами чекістського діловодства, дуже довго – до кінця літа 1938 р., поки з Києва не надійшло нагадування. Новий (з 4 червня 1938 р.), який 29 серпня 1938 р. став вже колишнім в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР, старший лей-

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 165.

⁴¹ Там само, арк. 163. У документі помилково двічі проставлено цифру «12».

⁴² Там само, ф. 12, спр. 31601, т. 1, арк. 46 (конверт).

тенант держбезпеки Андрій Григорович Назаренко (1903 р.н.) «підчищав хвост» і звернувся до Г. Вяткіна з проханням повідомити про результати розслідування справи про мародерство⁴³.

Отримавши листа, Г. Вяткін вирішив спочатку переговорити з С. Голубєвим. Говорити їм було про що. Серед архівних документів є невеликий клаптик паперу, на якому С. Голубєв про всяк випадок написав довідку від 25 травня 1938 р. про те, що проект висновку за результатами розслідування він написав 11 травня і з того часу проект знаходився у Г. Вяткіна⁴⁴. Можливо, С. Голубєв помилявся в датах. Адже висновок він підписав начебто 8 травня, а наступного дня його затвердив начальник УНКВС. Згідно з висновком, 13 осіб (Г. Тимошенко, Л. Кондрацький, В. Вишневський, Ф. Ігнатенко, І. Островський, І. Паншин, М. Лейфман, А. Стругачов, В. Агапов, А. Терещук, М. Лазоркін, Р. Портнов, Я. Лавринець), які брали участь в «операціях» комендатури, після їх проведення брали речі заарештованих собі. Але майже всі ці речі начебто було повернуто до УНКВС і знищено за актом від 11 травня 1938 р.⁴⁵ Окремо було зазначено:

«Речі заарештованих також брали: полк[овий] оперуповноважені ОВ ГУДБ НКВС 5-ї кавдивізії Бланк, Костенко, Андропов і секретар ОВ Федотов»⁴⁶.

З найповнішого списку мародерів, перерахованих В. Вишневським, у висновку випали два прізвища – коменданта УНКВС М. Люлькова і шофера ОВ 12-ї механізованої бригади РСЧА⁴⁷ Володимира Івановича Гирича (1911 р.н.). До того ж М. Люльков разом з С. Голубєвим ще й підписав акт про знищення речей заарештованих. Це свідчило про небажання Г. Вяткіна бачити серед фігурантів справи коменданта УНКВС, який тоді продовжував виконувати брудну роботу зі знищення в'язнів і вивозу їхніх тіл до місця таємного поховання.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 181.

⁴⁴ Див.: Там само, арк. 183.

⁴⁵ Див.: Там само, арк. 173.

⁴⁶ Там само, арк. 176–178.

⁴⁷ 12-а механізована бригада КВО з 31 липня 1938 р. стала 24-ою легкою танковою бригадою Житомирської армійської групи КОВО, дислокувалася в м. Новоград-Волинський.

У висновку було зазначено:

«Розкраданню речей заарештованих сприяло колишнє керівництво УНКВС, наприклад, на допиті полк[овий] оперуповноважений ОВ 8[-го] с.к. сержант держбезпеки Кондрацький та інші заявили: "Речі заарештованих ми брали з відома колишнього начальника УНКВС капітана державної безпеки тов. Якушева, який на нарадах, що проводили з особами, і брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, неодноразово казав: "Якщо вам потрібні якісь речі, то беріть тільки з дозволу тов. Лебедева [...], відповідального за проведення операцій, або коменданта. При виносі їх добре загортайте в газети, так, щоб ніхто не бачив, що ви несете""»⁴⁸.

Враховуючи цю обставину, а також те, що більшість речей начебто було вилучено у мародерів, а самі вони провели «велику роботу по лінії комендатури УНКВС», Г. Вяткін вважав за можливе обмежитися дисциплінарними стягненнями стосовно лише семи осіб: Л. Кондрацького і М. Лейфмана заарештувати на 15 діб, Г. Тимошенка – на 10, В. Вишневського – на 5, Ф. Ігнатенка і В. Агапова – на три доби, А. Стругачову оголосити догану. Для накладання дисциплінарних стягнень на М. Бланка, Ф. Костенка, Андропова і Федотова вирішили надіслати відповідну інформацію до місця їхньої нової роботи⁴⁹.

7 вересня 1938 р. Г. Вяткін направив відповідь А. Назаренку (хоча той вже не виконував обов'язки особливоуповноваженого НКВС УРСР), в якій намагався викривити реальну ситуацію:

«[...] Проведеним розслідуванням окремі факти привласнення речей підтвердились. Деякі працівники УНКВС, які брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, після проведення операції свої чоботи та інші речі обмінювали, оскільки в своїх речах прийти до квартири не мали можливості через специфічні умови роботи. На осіб, які привласнювали речі, мною накладено дисциплінарне стягнення»⁵⁰.

Використання у листі бюрократичних штампів («окремі», «деякі»), дієслів «обмінювали» замість «забирали» і посилання на специфічні умови роботи (самі ж розумієте, що люди постій-

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 177–178.

⁴⁹ Там само, арк. 178.

⁵⁰ Там само, арк. 180.

но забруднювали свій одяг і взуття кров'ю ворогів народу) мали, на думку авторів, викликати розуміння у колег. Проте, не викликали. Існував й інший погляд на це питання.

З матеріалів кримінальної справи неможливо встановити, коли саме, але на В. Гирича почали збирати компромат в Новоград-Волинському міськвідділі НКВС. Деякі матеріали отримали навесні 1938 р., після арешту його шурина – військовослужбовця 14-ї кавалерійської дивізії⁵¹ капітана РСЧА Мокроусова. Але це був лише особистий зв'язок, що «заплямував» репутацію шофера. З листа начальника міськвідділу Г. Артемьєва до УНКВС видно, що В. Гирич привернув до себе увагу іншим:

«...З осені 1937 р., а також навесні і влітку [19]38 р., Гирич з різного приводу просився їздити автомашиною до Житомира... На зворотньому шляху, вочевидь, за допомогою працівників комендатури УНКВС, привозив у мішках речі розстріляних, які, разом зі своєю дружиною, за спекулятивними цінами розпродавали на ринку в м. Новоград-Волинський. У такий спосіб Гирич 3–4 рази по 1–2 мішки кожного разу привозив з Житомира речі розстріляних: шкіряні пальта, тужурки, чоботи, суконні пальта, костюми, військові сорочки, шинелі, а іноді і портупей».

За умов радянської дійсності – хронічної нестачі одягу і взуття, а також відсутності у багатьох людей грошей для їх придбання, – особа, яка отримувала доступ до таких ресурсів, за тодішніми мірками швидко збагачувалася. Про те, як це було у випадку з В. Гиричем, буде сказано далі.

Г. Артемьєв звернув увагу на те, що:

«... Гирич технічним працівникам МВ НКВС Маслікову⁵², Добровольському⁵³ розповідає про те, що він восени 1937 р. був викликаний до комендатури УНКВС і там виконував вироки, причому каже, що йому “за кожний розстріл платили по 50 карбованців”. Дійсно, Гирич восени 1937 р. в УНКВС працював один тиждень у комендатурі, але не слід йому серед технічних працівників розголошувати наші державні таємниці».

⁵¹ 14-а кавалерійська дивізія 2-го кавкорпусу КВО дислокувалася в м. Новоград-Волинський.

⁵² Масліков Андрій Кузьмич (1911 р.н.) – шофер Новоград-Волинського міськвідділу НКВС.

⁵³ Добровольський Дмитро Федотович (1912 р.н.) – секретар ОБ в/з № 5698.

Саме з розголошення аналогічних «державних таємниць» і почалися неприємності житомирських чекістів. Знав про це Г. Артемьєв чи ні, але він вніс на розгляд обласного керівництва радикальну пропозицію:

«... Вважаю, що Гирича, як такого, що має зв'язки з родичем – змовником Мокроусовим, за зловживання, махінації, спекуляцію і розголошення державної таємниці з органів НКВС доцільно звільнити, заарештувати і судити»⁵⁴.

Отже, Г. Артемьєв добре розумів, яку «бомбу» в особі В. Гирича він мав під собою. Своїм листом він підстрахувався, відповідальність відтепер була виключно на начальникові УНКВС – як він вирішить обійтися з В. Гиричем, так і буде. Г. Вяткін відреагував резолюцією С. Голубєву від 14 жовтня 1938 р.: «Особисто розслідувати». Приховування інформації про В. Гирича повернулося до них бумерангом.

Однак, Г. Вяткін і С. Голубєв ніяких уроків з цього не зробили. 31 жовтня 1938 р. Г. Вяткін затвердив висновок за результатами розслідування С. Голубєва. Згідно з ним, враховуючи, що «привласненню речей засуджених сприяла ситуація, що існувала в той час – дозвіл колишнього керівництва УНКВС», В. Гирича належало заарештувати на 15 діб без виконання службових обов'язків⁵⁵. Причому, сам В. Гирич навіть не знав про накладання на нього стягнення. Це свідчило про вперте дотримання Г. Вяткіним певної лінії поведінки. Але посилення на потурання мародерам попереднього керівництва було необачним, оскільки Г. Вяткін обмежився незначними покараннями винуватців, чим поставив себе практично поруч з Л. Якушевим. Те, що, на його думку, мало пом'якшити провини підлеглих (прямі вказівки Л. Якушева про необхідність дотримуватися певного порядку мародерами), насправді виявилось співучастю у приховуванні злочину.

Вже після арешту Г. Вяткіна в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР (з 29 серпня 1938 р.) лейтенант держбезпеки Олексій

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 169–171. Лист начальника Новоград-Волинського міськвідділу НКВС Г. Артемьєва було адресовано Г. Вяткіну і начальнику відділу кадрів УДБ УНКВС Коротченку Платону Миколайовичу (1902 р.н.).

⁵⁵ Там само, арк. 172.

Михайлович Твердохлебенко (1905 р.н.) витребував матеріали розслідування. Він їх розглянув і дійшов висновку, що накладене «адмінстягнення за здійснені злочини» є недостатнім і «є прямим змазуванням злочинів, передбачених ст. 207-6 п. “б” КК УРСР». Він запропонував начальнику УНКВС по Житомирській області (обов'язки якого виконував І. Дараган) здійснити ретельне розслідування, винуватців заарештувати і піддати суду Військового трибуналу. З ним погодився в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комдив Василь Васильович Осокін (1894–1960), який дав вказівку внести цю пропозицію до наказу НКВС УРСР⁵⁶.

Підстав для додаткового розслідування ставало все більше. Так, під час обшуку квартири колишнього начальника внутрішньої тюрми УНКВС Ф. Ігнатенка було

«знайдено у нижній шухляді шафи серед брудної білизни 37 (тридцять сім) різних золотих коронок, причому частина з них витягнута разом із зубами»⁵⁷.

Про те, як золоті коронки потрапили до Ф. Ігнатенка, можна дізнатися, наприклад, з постанови про обрання запобіжного заходу стосовно М. Соснова. Згідно з нею М. Соснов

«у грудні місяці 1937 р. спільно з колишнім комендантом Тимошенком, колишнім нач[альником] внутрішньої тюрми Ігнатенком вибивав кийками і виривав кліщами з роту розстріляних золоті зуби і коронки з метою наживи (показання Гирича, Глузмана, Лейфмана)»⁵⁸.

21 грудня 1938 р. помічник начальника 3-го відділення ОВ/з № 5698 сержант держбезпеки Ісак Михайлович Кутер (1908 р.н.) виніс постанову про початок попереднього слідства у справі Г. Тимошенка, Л. Кондрацького, В. Гирича, А. Стругачова, Ф. Ігнатенка та інших. Їх звинуватили у тому, що вони систематично привласнювали речі засуджених за І категорією і продавали ці речі з метою наживи⁵⁹. Для конкретизації обвинувачень, висунутих слідством В. Гиричу, наведемо фрагмент з постанови, що була підготовлена І. Кутером пізніше:

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 184–188.

⁵⁷ Там само, арк. 43.

⁵⁸ Там само, арк. 73.

⁵⁹ Там само, арк. 3.

«Протягом 1937–1938 рр. [...] систематично займався крадіжкою речей та одягу розстріляних. Всі ці речі він розпродавав на ринках міст Новоград-Волинська та Проскурова⁶⁰ за допомогою родичів його дружини, які мешкають у Проскурові. Частина речей, а саме: портупеї, чоботи, він продав міліціонерам та співробітникам Ейсмонту, Косинському⁶¹, Дмитренку⁶² та іншим. Портупеї – по 55 крб., чоботи – 300 крб. За отримані гроші від продажу речей Гирич побудував будинок, придбав коштовне обладнання, одяг, відрізи шовку, сукна та інш.»⁶³.

Зміст постанов був зовсім іншим, ніж в матеріалах розслідування С. Голубєва, адже на той час різко змінилася соціально-психологічна атмосфера у чекістському середовищі. Під час закритих партійних зборів парторганізації УДБ УНКВС 16 грудня 1938 р. колеги висунули цілий «букет» обвинувачень С. Голубєву. В результаті, «за захист і вихваляння ворога народу Вяткіна навіть після його викриття і арешту», «за проведення в роботі парткомітету ворожої лінії ворога Вяткіна і тісний зв'язок з ним», «за побутове розкладання і пияцтво», «за систематичне приховування кримінально-політичних злочинців і злочинів» і за багато чого іншого, збори ухвалили виключити С. Голубєва з партії⁶⁴. Це стало початком кінця його чекістської кар'єри⁶⁵.

Службові розслідування за фактами «порушень соціалістичної законності», що здійснили особи, причетні до проведення масових репресій, провадилися в усіх регіонах УРСР. Частина розслідувань швидко закінчувалась арештами і початком попереднього слідства. Хід розслідувань контролював НКВС УРСР. У Житомирі з цією метою від 15 грудня 1938 г. перебував спеціальний представник – оперуповноважений (незабаром – зас-

⁶⁰ З 1954 р. – м. Хмельницький.

⁶¹ Косинський Остап Гнатович (1905 р.н.) – черговий уповноважений станції Новоград-Волинський.

⁶² Дмитренко Данило Терентійович (1915 р.н.) у березні 1938 р. прийнятий на службу до органів НКВС і направлений до Новоград-Волинського міськвідділу НКВС. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 225 об.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 61.

⁶⁴ Там само, ф. 12, спр. 31601, арк. 46 (конверт).

⁶⁵ Відповідно до наказу НКВС СРСР від 13 липня 1939 р. № 1379 С. Голубєв був звільнений з органів НКВС без видачі вихідної допомоги за вислугою років. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31601, арк. 47, 64, 65.

тупник начальника 2-го відділення) 3-го відділу НКВС УРСР сержант держбезпеки Тимофій Олександрович Голубчиков (1904 р.н.). Він знайомився з матеріалами розслідувань і слідства, доповідав про їх результати керівництву НКВС УРСР і отримував нові вказівки. Таким чином, слідство у справах житомирських чекістів вступило в нову фазу.

Справа Григорія Гришина-Шенкмана: початок (30 травня – жовтень 1938 р.)

Другим тривожним сигналом для житомирських чекістів був арешт 30 травня 1938 р. за підозрою «у проведенні шпигунської роботи» (ст. 54-1 КК УРСР)⁶⁶ колишнього заступника начальника УНКВС Г. Гришина-Шенкмана, який з квітня 1938 р. виконував обов'язки заступника начальника 3-го відділу НКВС УРСР. Слідство провадилося у Києві, в 4-му відділі НКВС УРСР. Якщо спиратися на документи, долучені до архівної кримінальної справи (слідча справа № 148119), слідство розпочалося абияк як. 14 червня 1938 р. заарештованому було висунуто обвинувачення в тому, що він є агентом іноземних розвідок і проводив шпигунську роботу⁶⁷.

Наступним за хронологією документом, долученим до справи, є витяг з показань заарештованого мародера – колишнього оперуповноваженого тюрми НКВС м. Бердичева Олександра Костянтиновича Фадєєва (1906 р.н.). Однак цей витяг з'явився у справі пізніше, коли було перекваліфіковано обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана. На це вказує зміст витягу, де йдеться про чекістське «самопостачання»:

«[...] Коли виконували вироки (я завжди був присутнім при цьому), то за вказівкою Мартинюка⁶⁸ відбирали речі на три групи: особливо цінні, менш цінні і непотріб (останні йшли до ями з трупами). Особливо звертали увагу на шапки каракулеві і гарні

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 2–3.

⁶⁷ Там само, арк. 31.

⁶⁸ Начальник Бердичівського міськвідділу НКВС В. Мартинюк був одним з небагатьох колег Г. Гришина-Шенкмана, з якими він підтримував дружні стосунки. 16 лютого 1938 р. його було заарештовано. Згодом слідство намагалось використати їхні службові і особисті стосунки для викриття «контрреволюційного організаційного зв'язку» між ними.

кожушки. Потім з них шили шуби: колишньому начальнику Управління Якушеву, колишньому зас[тупнику] нач[альника] Управління Гришину і деяким іншим. Я бачив, як Мартинюк відвозив ці шуби до Житомира»⁶⁹.

Показання О. Фадєєва не відіграли помітної ролі у слідстві. Суд взагалі кваліфікував цей епізод як малозначущий.

Ніяких інших документів початкового етапу слідства у справі немає. Відповідно до постанови від 23 липня 1938 р., Г. Гришин-Шенкман був «агентом іноземної розвідки і учасником антирадянської троцькістської організації», і слідству необхідно було провести ще низку слідчих дій. У зв'язку з цим порушили клопотання про продовження терміну утримання його під вартою⁷⁰. Чим була викликана поява пункту обвинувачення щодо участі в антирадянській троцькістській організації з матеріалів слідства неясно. У власноручних показаннях обвинуваченого не було жодного слова про це, хоча почав він їх так: «На запитання, що поставило мені слідство, надаю наступні показання». А далі йшлося про знайомство у 1934 р. зі співробітником НКВС Володимиром Григоровичем Фроловим (Янкельсоном) (1899 р.н.)⁷¹ і виконання Г. Гришиним-Шенкманом у 1936–1937 рр. (коли він працював в Одесі) доручень В. Фролова, схожих на збір відомостей шпигунського характеру⁷². Якщо обвинувачений повно відповів на запитання слідства, то виходить, що про його участь у троцькістській організації у нього нічого і не запитували.

Проте, оперуповноважений 3-го відділу НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Михайло Васильович Лабузов (1907–1944) запитував про це у заарештованого старшого лейтенанта держбезпеки М. Смелянського (1897–1938)⁷³. Той «виз-

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 198.

⁷⁰ Там само, арк. 15.

⁷¹ Колишній співробітник 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР В. Фролов, якого також було заарештовано, ніяких показань стосовно Г. Гришина-Шенкмана не надав. Див.: Там само, арк. 354.

⁷² Там само, арк. 32–40, 41–48, 49–55, 56–59 зв.

⁷³ Смелянський Микола Григорович (Ніколаєв Натан Гершович), з 1 травня 1936 р. – заступник начальника ОВ 14-ї кавалерійської дивізії (м. Новоград-Волинський), з 1 червня 1937 р. – начальник ОВ 46-ї стрілецької дивізії (м. Ко-

нав», що про приналежність до троцькістської організації Гришина йому було відомо ще тоді, коли останній був заступником начальника УНКВС по Київській області. Але цю посаду обіймала зовсім інша особа – Г. Гришин-Клювгант⁷⁴, який начебто і був одним з організаторів правотроцькістської групи у Новоград-Волинському окрвдділі НКВС.

На запитання, кого з інших учасників «троцькістської змовницької організації» називав йому старший лейтенант держбезпеки Мойсей Якович Детинко (1902–1938)⁷⁵, М. Смелянський відповів:

«... У листопаді місяці 1937 року у мене на квартирі він назвав мені як учасника к-р троцькістської змовницької організації к[олишнього] за[ступника] нач[альника] Житомирського облуправління НКВС Гришина [...]. З цього часу Гришина я знаю як учасника змови. Після арешту Детинка в лютому м[ісяці] п.р. з Гришиним встановити зв'язок мені не вдалось. Незабаром він був переведений на роботу до НКВС УРСР, і я до свого арешту з ним не зустрічався»⁷⁶.

ростень). 11 червня 1938 р. заарештований у Києві, 23 вересня 1938 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до ВМП і того ж дня розстріляний. Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 119.

⁷⁴ Гришин-Клювгант Григорій Аркадійович (Аронович) (1903–1939) – заступник начальника УНКВС по Київській області з 16 вересня 1935 р. з 27 березня 1937 р. – заступник начальника УНКВС по Харківській області, з 30 червня 1937 р. – т.в.о. начальника УНКВС по Одеській області, з 20 липня 1937 р. – начальник УНКВС по Вінницькій області. 20 серпня 1937 р. заарештований. 13 вересня 1937 р. направлений для подальшого слідства до 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Звинувачений в участі у контрреволюційній змовницькій право-троцькістській терористичній організації в системі органів НКВС. 1 червня 1939 р. Військовим трибуналом військ НКВС Московського округу за ст. 58-1а, 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджений до ВМП. 2 вересня 1939 р. розстріляний. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 156–157; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-фп, арк. 54, 55, 212, 219. У книзі помилково зазначено, що вирок ухвалив ВТ військ НКВС Київського округу.

⁷⁵ М. Детинко – начальник 3-го відділення 3-го відділу НКВС УРСР. Постанову про його арешт від 23 лютого 1938 р. підписав як заступник особливоуповноваженого НКВС УРСР М. Федоров. 22 вересня 1938 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР М. Детинко засуджений до ВМП і того ж дня розстріляний. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 59465, арк. 91–94.

⁷⁶ Там само, спр. 67841, т. 3, арк. 141.

У такому ж дусі викладено показання М. Смелянського і в іншому протоколі допиту з тією лише різницею, що у тексті зроблено незграбну заміну Г. Гришина-Клювганта Г. Гришиним-Шенкманом:

«Детинко [...] повідомив мені про існування в органах НКВС УРСР троцькістської змовницької організації, куди входила низка керуючих працівників Наркомату, у тому числі Гришин і Блюман»⁷⁷.

Оскільки Г. Гришин-Клювгант ніколи не працював в центральному апараті НКВС УРСР, то цього разу йшлося про Г. Гришина-Шенкмана, який з 10 квітня 1938 р. став т.в.о. заступника начальника 3-го відділу. Однак, до цього, 17 лютого 1938 р., начальник 5-го відділу НКВС УРСР Віктор Михайлович Блюман (1899–1938) був відряджений у розпорядження відділу кадрів НКВС СРСР⁷⁸. Отже, Г. Гришин-Шенкман і В. Блюман одночасно у центральному апараті НКВС УРСР не працювали. Ця хронологічна похибка не засмутила М. Лабузова. Хоча на аналогічному за змістом витягу із заяви М. Смелянського на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР, в якій згадувалися Гришин і Блюман, хтось із читачів документа не витримав і олівцем написав: «Про якого Гришина йдеться? Йосиповича чи Аркадійовича?»⁷⁹.

Містив протокол допиту М. Смелянського і нові деталі про діяльність «змовників» у Житомирській області:

«Детинко орієнтував мене про необхідність саботувати роботу НКВС у Новоград-Волинській міжрайонній оперативно-слідчій групі з боротьби з контрреволюційними фашистськими формуваннями... Детинко тоді ж дав мені наступне завдання: а) скоротити арешти по польсько-німецьким фашистським формуван-

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 143, 146.

⁷⁸ За словами В. Блюмана, у червні 1937 р. його мали призначити заступником начальника УНКВС по Челябінській області. Але, коли він прибув 15 червня 1937 р. з Одеси до Києва, то за ініціативи наркома І. Леплевського, його призначили особливоуповноваженим НКВС УРСР. На цій посаді він керував «слідгрупою з викриття змови в чекістському апараті». 23 вересня 1937 р. призначений начальником 5-го відділу НКВС УРСР і ОВ КВО, «і цього ж місяця обраний секретарем парткомітету УДБ НКВС УРСР». 27 квітня 1938 р. В. Блюман був заарештований і ув'язнений у спецкорпусі Київської тюрми. 22 вересня 1938 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до ВМП і того ж дня розстріляний. Див.: Там само, спр. 64890, т. 1, арк. 1 зв., 205–206; т. 2, арк. 156.

ням, б) збільшити арешти – за рахунок зниження репресій к-р фашистських формувань – по місцевому українському населенню. При цьому Детинко вказав мені, що для зашифровки відсутності боротьби з польсько-німецькою агентурою необхідно надати відомості про арешти українців як про операцію по польсько-німецькій агентурі. Цю вказівку Детинко про надання окомандувальних даних по оперативній роботі я прийняв до виконання»⁸⁰.

У даному випадку констатовано той факт, що у ході «польської і німецької операцій» співробітники НКВС заарештовували не лише колишніх громадян іноземних держав, не тільки етнічних поляків та німців, але й українців. Це могли бути, наприклад, українці римо-католицького віросповідання, яких чекісти перетворювали в поляків за релігійною ознакою. Знали про це всі, хто був причетний до проведення операцій, і за бажанням завжди можна було звинуватити виконавців у злій волі.

Троцькістську складову обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана підтверджував і М. Детинко:

«Серед інших учасників організації я був зв'язаний по контрреволюційній роботі з кол[ишнім] зас[тупником] нач[альника] 3-го відділу НКВС УРСР Самойловим⁸¹. Під час однієї з моїх розмов з Самойловим, приблизно, в середині вересня місяця 1937 р., він мені назвав як учасника організації Гришина, який незабаром після цього був Леплевським висунутий зас[тупником] нач[альника] Житомирського УНКВС»⁸².

У листопаді чи грудні 1937 р. М. Детинко їздив до Житомирської області у службове відрядження і бачився в Житомирі з Г. Гришиним-Шенкманом, який підтвердив йому свою приналежність до антирадянської троцькістської організації. М. Детинко ска-

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 139.

⁸⁰ Там само, арк. 143, 146.

⁸¹ Капітан держбезпеки Самойлов-Бесидський Самуїл Ісакович (1900 р.н.), з 9 січня 1937 р. – заступник начальника 3-го відділу НКВС УРСР. Після арешту 22 жовтня 1937 р. начальника відділу комісара держбезпеки 3-го рангу Володимира Андрійовича Стирне (1897–1937), виконував обов'язки начальника відділу, отримав чергове спецзвання майора держбезпеки. 7 березня 1938 р. відряджений до НКВС СРСР і в Москві заарештований. Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 108–109.

⁸² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 135.

зав йому, що він долучив до організації М. Смелянського, «який повинен зв'язатися з Гришиним і у подальшому виконувати його вказівки»⁸³.

Таким чином, слідством був накреслений організаційний трикутник: М. Детинко – М. Смелянський – Г. Гришин-Шенкман, і житомирські чекісти були представлені в ньому двома персонами. Але під час очних ставок між М. Детинком і М. Смелянським, з одного боку, і Г. Гришиним-Шенкманом, з іншого, – останній все заперечував⁸⁴. Тому ці побудови слідства [справу М. Детинка вів заступник начальника 5-го відділення 4-го відділу НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Володимир Васильович Волошин (1905 р.н.)], м'яко кажучи, викликають скепсис.

Але цього не можна сказати про другу частину показань М. Детинка. В них він охарактеризував діяльність Г. Гришина-Шенкмана:

«Гришин, як зас[тупник] нач[альника] Облуправління, давав шкідницькі настанови райвідділенням в частині провадження слідства. Прикриваючись зовні великою кількістю заарештованих, Гришин вимагав добиватися від заарештованих показань про їхню особисту контрреволюційну роботу і закінчувати на них справи, не викриваючи всієї діяльності контрреволюційного підпілля і викриття та репресування фашистської агентури. У зв'язку з цим, було багато випадків, коли Гришин направляв до Москви справи на заарештованих (довідки) через 5–10 днів після їхнього арешту з одним невеликим визнанням тільки про себе. В Олевську і Емільчиному я зіткнувся з таким становищем, коли там утримували компакту масу заарештованих, що були не ізольовані від оточення [...]. Після приїзду до Житомира я сказав про це Гришину, зазначивши, що можуть бути великі неприємності, тому слід було створити міжрайонні слідчі групи, підібравши відповідні приміщення для арешту. Гришин мені на це відповів, що він не робить цього свідомо, оскільки доведеться пропускати менше заарештованих, ніж за існуючого становища, і більше над ними працювати»⁸⁵.

Звичайно, Г. Гришин-Шенкман виходив зовсім не зі шкідницьких міркувань, коли не намагався «зліпити» масові кадри

⁸³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 136.

⁸⁴ Там само, арк. 278, 281, 283, 286.

⁸⁵ Там само, арк. 137–138.

штучних антирадянських структур. Скоріше за все, він не вважав за потрібне «вовтузитися» з конструюванням «підпільних формувань», адже кількість заарештованих сама по собі свідчила про міцність «оперативного удару», якого він завдавав по «ворогу». Цим бажанням не збавляти темпів в арештах пояснюється його ставлення до режиму утримування заарештованих в районних центрах і зневага до необхідності дотримуватися норм КПК.

З викладеного можна зробити неоднозначний висновок: у червні–липні 1938 р., після арешту кількох житомирських чекістів за обвинуваченням в участі у троцькістській організації, у слідства в Києві (у 3-му і 4-му відділах НКВС УРСР) або не стояло завдання довести наявність «організації» в УНКВС по Житомирській області, або воно було неспроможне це зробити. Тому справа Г. Гришина-Шенкмана не становила ще явної загрози для керівництва та співробітників УНКВС. Однак незабаром ситуація змінилася, і першою ластівкою в цьому сенсі став допит заступника начальника 3-го відділу УНКВС Д. Манька 31 липня 1938 р. Допити заарештованих М. Смелянського і М. Детинка відбулися пізніше – 15 серпня 1938 р.

Допит свідка Д. Манька мав форму власноручних свідчень про «контрреволюційну ворожу діяльність» колишнього заступника начальника УНКВС. Головну увагу було звернуто на цю діяльність у ході проведення польської операції – однієї з наймасовіших репресивних акцій під час Великого терору 1937–1938 рр. Д. Манько засвідчив, що коли Г. Гришин-Шенкман приїхав до Житомира,

«він фактично очолив оперативну роботу обласного Управління. Накази оперативного характеру, що видавалися, хоча і були підписані начальником Управління Якушевим, але, по суті, вони відображали вказівки Гришина».

Таким чином, наведені нами міркування наркома І. Леплевського про те, що Г. Гришин-Шенкман «забезпечить оперативне керівництво» УНКВС, підтверджувалися. Далі в свідченнях Д. Манька наводилися конкретні факти:

«[...] Гришин з ворожою метою дав вказівку райвідділенням НКВС і оперативному складу обласного управління НКВС, всупереч

вказівкам народного комісара внутрішніх справ СРСР генерального комісара державної безпеки тов. Єжова про репресії дружин зрадників батьківщини Військовою колегією і Військовим трибуналом, здійснювати масові арешти дружин [осіб] репресованих у порядку наказу [НКВС СРСР] № 00485. При цьому Гришин дав вказівку негайно продавати майно дружин репресованих, а дітей розподіляти по місцевим дитбудинкам. Внаслідок тиску з боку Гришина було заарештовано по області понад 800 осіб – дружин і родичів [осіб] засуджених відповідно до наказу № 00485. З цього питання Гришин узяв явно ворожу лінію, систематично тероризував як обласний апарат, так і периферію, про що можуть підтвердити к[олишній] оперуповноважений III відділу УДБ Томін, нач[альник] Словечанського РВ НКВС Васильєв та інші, яких Гришин змушував, не розбираючись [ані] з віковим складом (заарештовували дітей 17 років), ані з родинними зв'язками (заарештовували далеких родичів), здійснювати масові арешти».

Д. Манько засвідчив, що після зміни керівництва УНКВС і приїзду до Житомира Г. Вяткіна, арешти дружин осіб, репресованих відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485,

«було припинено і було запропоновано негайно розібратися із заарештованими, внаслідок чого понад 350 людей було звільнено як незаконно заарештованих. Звільнені дружини систематично ходять до обласного управління НКВС, прокуратури та інших обласних організацій з вимогою повернути незаконно вилучене майно і дітей, і, природно, навколо заходу, проведеного Гришин[им], [...] існує багато нездорових явищ з боку населення»⁸⁶.

Це було перше з обвинувачень, висунутих Д. Маньком на адресу свого колишнього начальника. Воно наочно показує, як працював маховик репресивної машини під час «Великого терору». Репресивний імпульс, отриманий з центру (наказ про проведення чергової «операції»), під впливом суб'єктивного фактору (провідників і виконавців на місцях) переростав у брутальне масове насильство. Ця частина обвинувачень на адресу Г. Гришина-Шенкмана відповідала дійсності – він виявив зайву наполегливість.

Специфіка того часу полягала у тому, що можна було викривати окремі недоліки, але не піддавати сумніву правильність

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 245–246.

чекістської діяльності загалом. Тому друга частина обвинувачень на адресу Г. Гришина-Шенкмана парадоксально, з точки зору сьогодення, але, цілком логічно тоді, мала абсолютно протилежну спрямованість. По суті, він був звинувачений у недостатній наполегливості у проведенні репресій. Д. Манько свідчив, що після приїзду в Україну наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова

«було запропоновано підготувати матеріали з питання засміченості Житомирської області польським націоналістичним к-р пеовяцьким⁸⁷ елементом. Не дивлячись на те, що в Житомирі була і є колосальна база польського націоналістичного пеовяцького елементу, [у] написаній особисто Гришиним доповідній записці на ім'я Миколи Івановича Єжова було зазначено, що у Житомирській області кадри і обліки к-р націоналістичного і пеовяцького елементів незначні за своєю кількістю, і тільки після зміни обласного керівництва в Житомирській області було викрито велику організацію "ПОВ", що нараховує понад 3000 осіб. Цей факт, без сумніву, свідчить про те, що Гришин з ворожою метою намагався зберегти пеовяцькі кадри»⁸⁸.

Обвинувачення, висунуті Д. Маньком, надали слідству можливість маневрувати у створенні справи Г. Гришина-Шенкмана – його можна було обвинуватити як у надмірній наполегливості (тобто у тому, що потім було кваліфіковано як «порушення соціалістичної законності»), так і в навмисній відсутності твердості у боротьбі з ворогом (а це була вже, як мінімум, шкідницька діяльність). Зазначимо, що вибір слідством свідка не був випадковим. Начальник 3-го відділу УНКВС М. Федоров не встиг попрацювати з Г. Гришином-Шенкманом⁸⁹, а його заступник

⁸⁷ Йдеться про людей, яких органи НКВС підозрювали в участі у «Польській організації військової», що існувала на території УСРР на початку 1920-х рр., але, у 1938 р. була одним з фантомів, на боротьбу з яким було зорієнтовано органи НКВС. Членів цієї організації в чекістському діловодстві називали «повіацьким» або «пеовяцьким елементом» – «пеовяками». Див.: *Справа «Польської організації військової» в Україні. 1920–1938 рр.* Зб. док. та матер. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Голос редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 246–246 об.

⁸⁹ Офіційно Г. Гришин-Шенкман з 10 березня 1938 р. перебував у службовому відрядженні у Києві і вважався таким, що повернувся з нього 8 квітня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 25. Відрядження було пов'язане з майбутнім переведенням його до нового місця служби, а по

Д. Манько не тільки попрацював, але, й у подальшому залишався на ключових ролях в УНКВС. Звертає на себе увагу ще два моменти в його свідченнях. Перший: Д. Манько назвав діяльність обвинуваченого ворожою, але без додавання шпигунського або троцькістського компонента. Другий: слідству потрібні були нові свідки, яких у разі необхідності за відпрацьованою чекістською технологією можна було перетворити на співучасників. І першим до цього капкану потрапив сам Д. Манько, а ще дві кандидатури він підказав слідчим.

З названих Д. Маньком свідків першим був допитаний т.в.о. начальника ОВ 68-ї авіабригади (м. Житомир) Олексій Сократович Томін (1910 р.н.)⁹⁰. Протокол його допиту також мав форму власноручних свідчень⁹¹. Другий свідок – на той час вже начальник 1-го відділення 3-го відділу УНКВС по Житомирській області – Георгій Миколайович Васильєв (1903 р.н.) був допитаний значно пізніше – 3 лютого і 3 квітня 1939 р.⁹²

О. Томін свідчив:

«Незабаром після прибуття на посаду зас[тупника] нач[альника] УНКВС, Гришин викликав мене для доповіді про хід операції з репресування дружин зрадників батьківщини у районах Житомирської обл[ас]ті і безпосередньо у м. Житомирі. В цей період я очолював оперативно-слідчу групу. Кількістю арештів, що були проведені, Гришин був незадоволений, зазначивши, що слідство злочинно довго затягується, арештам необхідно піддати буквально всіх дружин поляків і німців, засуджених відповідно до наказу № 00485, і зробив мені таке розпорядження: кожному слідчому оформлювати на особливу нараду мінімум тридцять справ дружин зрадників батьківщини за добу. Допит свідків, що практикувався, про антирадянську діяльність дружин репресованих Гришин наказав припинити. На заперечення з мого боку про те, що слідство буде в такому випадку проваджуватися з порушенням КПК, Гришин достеменно мені заявив: "Смішно ка-

вернувся він до Житомира для того, щоб дочекатися підписання наказу про своє призначення і здати справи в УНКВС.

⁹⁰ Він мав рідного брата Олександра Сократовича Томіна, який служив на керівних посадах в органах НКВС. Див.: *Віола Л.* Дело Уманского районного отдела НКВД // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2015. – № 2. – С. 180–223.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 252–253 зв.

⁹² Див., зокрема: Там само, т. 2, арк. 133–136.

зати про те, що ці справи буде розглянуто на особливій нараді, з цих справ буде взято тільки прізвища, а взагалі є наказ наркома України про очищення прикордонсмуги від дружин поляків і німців, засуджених за наказом № 00485, і ви зобов'язані всіх до одної заарештувати, тим паче, що ви маєте тільки прослідкувати за ходом арештів, надаючи мені відомості, оскільки директиву про арешт дружин поляків і німців спустили всім районам області". Не дивлячись на те, що спеціальні прийомники для утримання дітей репресованих були переповнені, було дано розпорядження Гришиним заарештовувати матерів – дружин зрадників батьківщини, залишаючи дітей під опікою колгоспів»⁹³.

Факти, що навів О. Томін, були дуже красномовними. Г. Гришин-Шенкман знав про спрощений порядок розгляду справ на осіб, які підлягали репресуванню відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485 та інших відомчих нормативних актів. Навіть якщо спробувати відшукати в цьому наказі раціональне зерно (заради, так би мовити, історичної об'єктивності), то все нивілює саме спрощений порядок розгляду справ за альбомними списками так званою вищою двійкою у складі наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР. У цьому полягав колосальний негативний вплив центру на провідників і виконавців репресій. Вони знали, що можна не напружуватися, «ліпити» справи одну за одною, прирікаючи на загибель і страждання тисячі ні в чому не винних людей. На цьому тлі виникало бажання, як у Г. Гришина-Шенкмана, застосувати «стахановські» методи й стосовно інших контингентів осіб, які за бажанням центру підлягали репресіям.

Репресивний конвеєр набрав величезну швидкість. Ситуація складалась так, що важко було розраховувати на помітні успіхи у класичній контррозвідувальній діяльності. Які там контррозвідувальні операції та заходи, коли особовому складу 3-х відділів треба було встигати заповнювати смертоносні ліміти, що виділяв центр. Провідники і виконавці репресій свідомо намагалися компенсувати низьку якість і неефективність своєї роботи максимальною кількістю репресованих: може поталанить, і зачепимо того, кого треба.

⁹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 253–253 зв.

Під час «Великого терору» яскраво виявилися справжні ціннісні орієнтації багатьох чекістів. У тій ситуації досить просто було продемонструвати службову завзятість і моральні якості, які пафосно називали чекістською пильністю, партійною стійкістю, непримиренністю до ворогів партії і народу. Взірцем завзятого виконавця-«показушника» був нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський. Знав про це й висуванець наркома Г. Гришин-Шенкман, який втілював лінію наркома на новій ділянці роботи. У даному випадку можна прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок злочинів, відстеживши короткий персональний ланцюжок: І. Леплевський – Г. Гришин-Шенкман – О. Томін – оперативний співробітник (слідчий). Людиноненавницька воля наркома лише через три рукостискання досягала того, хто працював, мовою спецслужб, «на землі».

Інформацію О. Томина підтвердив і наступник Г. Гришина-Шенкмана на посаді заступника начальника УНКВС А. Лукьянов, який ще й уточнив свідчення Д. Манька в частині, що заарештовували «часто і дітей від 15–16-річного віку»⁹⁴. А. Лукьянов звинуватив попередника в «активній ворожій діяльності»:

«З контрреволюційною метою перекутив наказ НКВС СРСР у питанні репресій дружин зрадників батьківщини [...]. Таким чином було заарештовано 820 дружин осіб, репресованих за наказом № 00485».

Але не це викликало осуд з боку А. Лукьянова. Про наслідки цього рішення розповів Д. Манько:

«Згодом довелося масовим порядком звільняти дружин як незаконно заарештованих, що викликало низку нездорових явищ з боку населення»⁹⁵.

Підтекст даного резюме був таким: ось яку кашу заварив цей ворог з метою дискредитації заходів органів НКВС.

Важливим житомирським чекістом, якого заарештували, був згаданий начальник Бердичівського міськвідділу НКВС В. Мартинюк. Слідство за його справою вів 3-й відділ НКВС УРСР. До справи Г. Гришина-Шенкмана долучено два протоколи його

⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3 арк. 258–259 зв.

⁹⁵ Там само, арк. 19–21.

допитів. Першого разу його допитували слідчі Луговой⁹⁶ і Франц⁹⁷. Вони так старанно малювали «ворожу діяльність» Г. Гришина-Шенкмана, що, м'яко кажучи, перестаралися. Так, В. Мартинюк показав:

«[...] Я отримував від Гришина ворожі вказівки [...]: по операції арештів білої та української контрреволюції і учасників націоналістичного підпілля Гришин дав мені вказівку піддати арешту начальницький склад контрреволюційних армій і керівників контрреволюційного націоналістичного підпілля, а інших учасників банд єврейських погромів, петлюрівської та ін. антирадянських армій Гришин дав мені вказівку арешту не піддавати, внаслідок чого по Бердичівському району, який насичений учасниками петлюрівської та ін. антирадянських армій, а також учасниками націоналістичних підпільних формувань, [вони] залишались не заарештованими»⁹⁸.

Семантика і стилістика документа передають думки і настрої багатьох керівників та співробітників НКВС УРСР, що були інспіровані центром. «Рука Москви» полягала в рішенні політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. про проведення додаткових репресій в Україні та вказівках наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, які він дав у середині лютого 1938 р. під час відвіду-

⁹⁶ Вірогідно, відряджений до 3-го відділу НКВС УРСР сержант держбезпеки Луговой, заступник начальника 2-го відділення 3-го відділу УНКВС по Житомирській області, який після підвищення Д. Манька до заступника начальника 3-го відділу, став т.в.о. начальника 2-го відділення 3-го відділу УНКВС.

⁹⁷ Вірогідно, відряджений до 3-го відділу НКВС УРСР сержант держбезпеки Ісаак Наумович Франц (1908 р.н.), який з лютого 1938 р. був оперуповноваженим 3-го відділу УНКВС по Житомирській області і практично весь час перебував у службових відрядженнях, у тому числі й у серпні 1938 р. Після повернення з відрядження у вересні 1938 р., став т.в.о. начальника 3-го відділення 3-го відділу УНКВС по Житомирській області. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 45; т. 5, акр. 200. У квітні і вересні 1940 р. – свідок на засіданнях Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба і М. Люлькова та М. Федорова і М. Леснова відповідно. На той момент – заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Дрогобицькій області. Див.: Там само, спр. 67839, т. 5, арк. 200–204 зв., 207–208, 210, 221 зв., 223 зв. – 224, 229, 233 зв., 239, 464 зв. – 466 зв.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 153–154, 157–158.

вання Києва. Саме з Москви привезли розмови про «цілі антирадянські націоналістичні дивізії», що «гуляють у підпіллі» в Україні. У провідників репресій «цілі дивізії», мабуть, на підсвідомому рівні трансформувалися в «начальницький склад і учасників контрреволюційних армій», «керівників і учасників націоналістичних підпільних формувань». Реальним історичним підґрунтям цього було існування Армії УНР, частково Добровольчої армії генерала А. Денікіна і Польської організації військової періоду 1919–1921 рр. На цій основі було створено ілюзію наявності численних залишків цих армій і формувань, що давало підстави для викривлення дійсності. Так розуміли співробітники НКВС особливості тогочасної оперативної обстановки. 1938-й рік пройшов під знаком посиленого викриття органами НКВС українського, польського та іншого «антирадянського підпілля».

Друга частина показань В. Мартинюка була присвячена незаконним арештам дружин «ворогів народу»⁹⁹. В. Мартинюк став четвертою особою (після Д. Манька, О. Томіна і А. Лукьянова), який надав показання на Г. Гришина-Шенкмана з цього питання. Він визнав, що виконував ворожі вказівки Г. Гришина-Шенкмана, оскільки був його підлеглим, але заперечив наявність організаційного зв'язку між ними у проведенні спільної «ворожої діяльності»¹⁰⁰.

Доповнив картину цієї діяльності начальник 4-го відділу УНКВС М. Леснов. У власноручних показаннях він повідомив:

«У період масових операцій, до 10 січня 1938 р., мені довелося працювати в оперативному штабі. Гришин неодноразово від мене вимагав, щоби я тиснув на периферійний апарат, аби скоріше завершували слідчі справи. Ці вимоги, по суті, не давали можливості виявити і викрити к[онтр]-рев[олюційне] підпілля, що свого часу існувало в Житомирській області»¹⁰¹.

Але з цими словами важко було узгодити інший факт, про який раніше згадував і А. Лукьянов. М. Леснов писав:

⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 154, 158.

¹⁰⁰ Там само, арк. 155, 159.

¹⁰¹ Там само, арк. 248.

«Нами був заарештований активний троцькіст в Коростені Ткачук¹⁰². Останній дав показання про свою активну участь в к[онтр]рев[олюційному] підпіллі. Замість того, щоб закінчити по цій справі слідство і судити ворога, Гришин відправив спеціального працівника ІV відділу т. Стукановського “перевірити” матеріали слідства, зробивши наголос на тому, що заарештований начебто зізнався під тиском і його треба звільнити. Коли ж т. Стукановський все ж знайшов, що Ткачук є безсумнівним ворогом і був допитаний правильно, Гришина все ж довго довелося переконувати у необхідності Ткачука судити»¹⁰³.

Отже, масові арешти і псевдослідство за справами сотень людей Г. Гришин-Шенкман практикував як систему, а у даному випадку змушений був страхуватися. За його словами, він відправив до Коростеня працівника

«для перевірки і доопрацювання, бо мав на це вказівку НКВС УРСР, що повернув цю справу для дослідження»¹⁰⁴.

Однак, за свідченням М. Леснова,

«Гришин неодноразово співробітникам давав вказівки “обережніше” допитувати заарештованих, не тиснути на них з вимогою зізнань, лякав відповідальністю, чим фактично деморалізував весь апарат обласного Управління»¹⁰⁵.

Як бачимо, траплялися моменти «просвітлення» у колишнього заступника начальника УНКВС, і він цілком усвідомлював, що можуть і до відповідальності притягнути за скоєні злочини. Багато хто з них знав, відчував, що роблять зло, якими б ідеологемами його не обґрунтовували. Але, навіть коли вони відверто обговорювали це між собою, вони розуміли, що не в силах щось змінити. Вони закликали підлеглих до обережності, а насправді – до фарисейства. Мовляв, дивіться, я вас попереджаю, а ви вже самі вирішуйте, як вам виконувати все те, що від

¹⁰² В матеріалах слідства є довідка УНКВС по Житомирській області від 2 липня 1939 р. про те, що 3 листопада 1937 р. Ткачука Юхима Пантелеймоновича трійка УНКВС «засудила до ВМП» Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 169. Див. також про нього: Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 6. – С. 543.

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 248–248 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 102.

¹⁰⁵ Там само, арк. 248 зв.

нас вимагають. Колишній підлеглий Г. Гришина-Шенкмана потрапував це як деморалізуючий вплив.

У зв'язку з цим цікаві свідчення надав його інший колишній підлеглий – начальник 3-го відділення 3-го відділу УНКВС Б. Ювженко:

«В його тоні відчувалась ворожість до наших органів, він з огидою ставився до окремих співробітників, міг усіляко ображати, висловлюючись нецензурними словами, кажучи: ви, мовляв, ще незрілі у політиці і т. п., і коли необхідно було негайно вирішувати в частині репресій того чи іншого ворога, то Гришин буквально знущався над працівником, що порушив це питання... Гришин безпідставно чіплявся до працівників Управління, викликав збудженість, цькував їх, залякував, у всякому випадку, застосовував всі ворожі методи керівництва і ставлення до працівників»¹⁰⁶.

Г. Гришин-Шенкман відчував власну перевагу над підлеглими. Висловлювання про їхню політичну незрілість було типовим виявом «комчванства», характерного для керівників – номенклатурних працівників того часу. З іншого боку, він був недалеким від істини. Багато чекістів, навіть керівники нижчої та середньої ланки, були малоосвіченими людьми, які засвоїли лише загальноосвітні штампи та ідеологічні гасла. Психологічний тиск на підлеглих, свого роду «енергетичне вурдалацтво» були захисною реакцією керівників, які не поважали своїх співробітників, розуміючи, що останні здатні лише «махати сокирою», а у серйозній роботі на них покластися неможливо.

Підлегли, коли в них з'являлася нагода, не залишалися у боргу. Так, М. Леснов розповів слідству ще один епізод для обвинувачення колишнього шефа:

«Вважаю, що Гришин найбільш винуватий у масовій втечі заарештованих з внутрішньої тюрми НКВС, що мала місце у лютому [п.р.]. Провина його в тому, що він погано організував охорону внутрішнього тюрподу, не створив відповідної інструкції для охорони, відповід[альних] чергових (яким заборонялось перевіряти тюрпод) і т. п. В результаті 11 засуджених до ВМП шляхом проламу решітки втекли з тюрподу»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 242 зв. – 243.

¹⁰⁷ Там само, арк. 248 зв.

Це була серйозна інформація, яка мала продовження у наступних матеріалах слідства.

Завершився перший етап слідства у справі Г. Гришина-Шенкмана написанням ним заяви на ім'я наркома О. Успенського, оформленням двох протоколів його допитів від 27 і 29 серпня, винесенням ухвали про продовження терміну утримання його під вартою, укладанням протоколу про завершення слідства у справі від 31 серпня і протоколу додаткового допиту його представником військової прокуратури від 1 вересня, а також доулученням до справи протоколу допиту В. Мартинюка від 5 вересня 1938 р. Згідно з показаннями Г. Гришина-Шенкмана під час судового засідання, в цей період його били, і він підписав все, що від нього вимагали. У заяві він написав:

«Я визнаю, що наприкінці 1932 р. [...] я був втягнутий до антирадянської троцькістської шкідницької організації, за прямими завданнями якої здійснював шкідницьку лінію в агентурно-оперативній роботі наших органів. У зазначену організацію мене втягнув колишній начальник особливого відділу і зас[тупник] нач[альника] УНКВС по Дніпропетровській області¹⁰⁸ Гришин Г.А., якого я знав ряд років (з 1927 р.) по спільній роботі в органах ДПУ–НКВС»¹⁰⁹.

Обидва Гришини нарешті були зв'язані в «організаційне ціле». Далі було змальовано картину існування антирадянського троцькістського підпілля у лавах Компартії, Червоної армії та органів НКВС (Г. Гришин-Шенкман навів прізвища 10 колишніх високопосадовців НКВС УРСР, у тому числі двох наркомів). З характерним для таких ситуацій самобичуванням, він писав:

«Протягом всієї моєї антирадянської шкідницької діяльності спочатку у Дніпропетровську, а потім в Одесі й Житомирі, я встиг завдати непоправної шкоди Партії, по суті змазавши гостроту боротьби наших органів з збройними елементами»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Г. Гришин-Клювгант з 19 квітня 1931 р. був начальником ОВ Дніпропетровського оперативного сектору ДПУ (з 14 лютого 1932 р. – Дніпропетровського обласного відділу ДПУ). З 27 лютого 1933 р., працював в Одесі, Києві та інших містах УРСР. Посаду заступника начальника УНКВС по Дніпропетровській області він ніколи не обіймав. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 156–157.

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 60–61.

¹¹⁰ Там само, арк. 63.

Визнав Г. Гришин-Шенкман провину в арештах дружин репресованих осіб, але, й тільки. Про інші епізоди обвинувачення в заяві він не згадав, а закінчив її проханням:

«Я прошу Вас, громадянин Народний комісар, особисто пощадити мою родину... – дружину і дочку, яким я спричинив так багато горя і страждань»¹¹¹.

Горе і страждання, спричинені Г. Гришиним-Шенкманом сотням інших людей, наприклад, дружинам репресованих, які втратили чоловіків, дітей і майно, неможливо було порівняти зі стражданнями його родини. Він знав про це і боявся гіршої долі для своїх рідних, прохаючи, щоб нарком особисто пощадив їх.

У протоколах допитів цікавим є уточнення біографічних даних обвинуваченого. На поставлене у зв'язку з цим запитання, чому він намагався потрапити на роботу до органів ЧК–ДПУ, Г. Гришин-Шенкман відповів:

«... Мені хотілося добре пожити, бути при владі, командувати, і я вважав, що цього доб'юся в органах ЧК–ДПУ»¹¹².

З цією ж метою він в анкетах «приписував собі різні революційні заслуги» («за денікінців піддавався переслідуванням і арешту»), чого в дійсності не було¹¹³. Навіть, якщо врахувати, що він перебував під сильним тиском слідчих, відповіді в цілому відображали справжні ціннісні орієнтації і мотивацію Г. Гришина-Шенкмана та багатьох його колег щодо мети служби в органах ЧК–ДПУ.

Далі викладено обставини «втягнення» Г. Гришина-Шенкмана до «антирадянської троцькістсько-змовницької організації», про її кадри, завдання, які начебто поставив Г. Гришин-Клювгант перед ним в 1932 р. На цьому слід зупинитися, оскільки знову виникло питання про намагання чекістів компенсувати низьку якість своєї роботи кількісними показниками. Цього разу йшлося про агентурну роботу:

«... Гришин поставив переді мною такі завдання: а) розвалити агентурну роботу, замінивши якість кількістю. Іншими словами, вербувати масове інформування із соц[іально] близького сере-

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 65–66.

¹¹² Там само, арк. 69.

¹¹³ Там само, арк. 70, 103.

довища, не придбаваючи агентуру, яка могла б викривати контрреволюційне підпілля»¹¹⁴.

Ці слова свідчать, що від чекістів вимагали, передусім, насадження масової агентурно-інформаційної мережі, яка б охоплювала всі сфери життя суспільства, забезпечувала повний контроль за настроями всіх верств населення. В 1930-ті рр. така мережа була створена і проіснувала вона до 1954–1955 рр., коли було встановлено, що численний агентурний апарат органів держбезпеки широко використовувався у проведенні репресій і був малоефективним у класичній агентурно-оперативній роботі. Тоді й сталося найбільше в радянській історії скорочення даного апарату¹¹⁵.

Після конкретизації завдань, що начебто поставила перед Г. Гришиним-Шенкманом «організація», наводилися деякі факти з його службової діяльності, які були приправлені «шкідницьким соусом»¹¹⁶. Його «досягнення» в Житомирі містили велику плутанину і безлад у слідчій роботі, зрив роботи з придбання агентури в ході польської і німецької операцій, значне

«послаблення удару по українській контрреволюції, провал основних видів особистої роботи у військових частинах і великих гарнізонах Житомира, Новоград-Волинська, Бердичева» та «збереження контрреволюційних елементів в армії від розгрому, спотворення (за вказівкою І. Леплевського) наказу про арешт дружин репресованих, незабезпечення необхідної кількості

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 80.

¹¹⁵ Слід також врахувати, що в період Другої світової війни для ведення розвідувально-диверсійної роботи в тилу противника довоєнний агентурний апарат використовувався лише частково. По суті, було створено новий, із залученням людей, які раніше не мали нічого спільного з органами держбезпеки. Під час створення нового апарату кількісні показники також превалювали над якістю, що стало одним із чинників величезних втрат серед нової агентури. Але в той період це вважали виправданим. Люди, які виконали свій патріотичний обов'язок (часто одне–два завдання органів НКВС–НКДБ) і пережили війну, потім з апарату були виключені. Специфіка агентурного апарату воєнного часу знайшла відображення в службовому діловодстві, а згодом – і в структурі архівних фондів органів держбезпеки. Нині в ГДА СБ України у відповідному архівному фонді є підфонд «Зафронттова агентура органів НКВС–НКДБ».

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 82–92.

охорони, завдяки чому в 1938 р. з внутрішньої тюрми втекли 11 смертників»¹¹⁷.

Виклад організаційних зв'язків між М. Детинком, М. Смелянським і Г. Гришиним-Шенкманом не виходив за межі цієї «міні-організації» з трьох осіб. На вимогу слідства сказати, кого особисто Г. Гришин-Шенкман завербував до «організації», той відповів: «В організацію я нікого не вербував, і завдань таких мені ніхто не надавав». Так само він заперечував зв'язок з іноземною розвідкою і ведення шпигунської діяльності, але визнав свою вину за іншими пунктами¹¹⁸.

У постанові про продовження терміну утримання Г. Гришина-Шенкмана під вартою було сказано, що він «зізнався у приналежності до антирадянської троцькістської змовницької організації», але оскільки знову необхідно було провести додаткові слідчі дії, порушено клопотання про продовження терміну утримання його під вартою до 1 жовтня 1938 р.¹¹⁹ При цьому обвинуваченому було оголошено, що слідство у його справі закінчено, і слідчу справу спрямують за підсудністю¹²⁰. Мабуть, на підтвердження цього 1 вересня 1938 р. Г. Гришина-Шенкмана допитав помічник військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ УРСР воєнюрст 1-го рангу П. Лехов.

Тим часом, на допитах сержант держбезпеки Луговой зумів «переконати» В. Мартинюка надати «правдиві» показання. Останній спочатку вперто відкидав свою участь в «троцькістській організації», але потім «зізнався», що був завербований до неї Г. Гришиним-Шенкманом. Інтерес викликають обставини «вербування»:

«Гришин, який працював заступником начальника обласного Управління НКВС по Житомирській області, часто приїжджав до мене у Бердичів, зупинявся у мене. В наших бесідах Гришин висловлював своє незадоволення масовими арештами, що проводилися, підкріплюючи це фактом того, що політика комуністичної партії неправильна, внаслідок чого виникає масове не-

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 93–96.

¹¹⁸ Там само, арк. 98–101.

¹¹⁹ Там само, арк. 16.

¹²⁰ Там само, арк. 349.

задоволення трудящих, а звідси – арешти і репресії всіх підряд, кого і як. Я погляди Гришина повністю поділяю і схвалював»¹²¹.

У тих, хто знайомий з архівними кримінальними справами періоду «Великого терору», ця розповідь не викликає здивування. Радянська традиція обговорювати політику на кухні, у колі найближчих людей, існувала й серед керівників різних рангів. Автору статті свого часу довелося писати про те, як заарештованим командирам РСЧА на допитах у 1937 р. слідчі нагадували «разговорчики в строю» п'ятирічної давнини – про продовольчі ускладнення в країні і т. п.¹²² Не були виключенням і чекісти. Те, що вони відверто казали між собою, висловлюючи подекуди своє обурення політикою влади, під тиском слідства перетворювалось на страшний гріх. Хоча слова, якими чекісти кидалися у приватній обстановці, це було одне, а їхні повсякденні заняття на службі – зовсім інше.

В. Мартинюк також дав показання, що він «долучив до троцькістської організації» співробітника Бердичівського міськвідділу НКВС Олександра Володимировича Дейча, який вже був заарештований і теж дав показання на В. Мартинюка. У слідства на додаток до намальованого раніше трикутника М. Детинко – М. Смелянський – Г. Гришин-Шенкман, з'явився новий організаційний ланцюжок: Г. Гришин-Шенкман – В. Мартинюк – О. Дейч. Схоже, що від В. Мартинюка слідство більше нічого не отримало. 30 вересня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до ВМП¹²³.

Трапилося це під час паузи у слідстві у справі Г. Гришина-Шенкмана, що тривала майже півтора місяці. Жодного докумен-

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 160–167.

¹²² Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 135–173.

¹²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 29. Його дружина – Лизавета Яківна Мартинюк (1905–1938) була домогосподаркою. 2 березня 1938 р. її заарештували і за рішенням трійки при УНКВС по Житомирській області від 3 листопада 1938 р. розстріляли. У грудні 1938 р. слідство встановило, що обвинувальний висновок в її справі (звинувачувалась у шпигунстві на користь Японії) не був підписаним. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 3, арк. 168–170; Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 4. – С. 489.

та, що пояснював би паузу, у справі немає. Лише 13 жовтня 1938 р. обвинуваченого ознайомили з показаннями В. Мартинюка про «вербування» до «організації». Треба віддати належне Г. Гришину-Шенкману – це обвинувачення він відкидав стійко¹²⁴, що так і не дозволило слідству розширити коло житомирських чекістів – «учасників троцькістської організації». У слідстві знову наступила пауза, що тривала ще більше, ніж перша – до кінця грудня 1938 р.¹²⁵

Розширення слідства у справах про злочини, скоєні співробітниками УНКВС по Житомирській області (кінець листопада 1938 – січень 1939 рр.)

У грудні 1938 р. розслідування і слідство у справах житомирських чекістів вступили в нову фазу. У зв'язку з цим, доцільно звернутися до 8-го тому польсько-українського науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Він містить розділ з 26 документів, основна частина яких стосується Житомирської області¹²⁶. У вступній статті укладачі зазначили, що ці документи розповідають про слідство та його результати у справах колишніх працівників НКВС, яких було визнано винуватими у застосуванні незаконних слідчих методів. Укладачі звернули особливу увагу на три документи: протокол допиту свідка – головного лікаря Житомирської тюрми Наума Мойсейовича Мордушенка (1895 р.н.), пояснення згаданого Д. Манька і лист військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР військового юриста 1-го рангу Морозова прокурору СРСР Андрію Януарійовичу Вишинському (1883–1954) (у тексті Морозов назвав лист донесенням).

Н. Мордушенко повідомив слідству про випадки складання актів про смерть закатованих в'язнів тюрми без попереднього

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 106.

¹²⁵ До справи долучено протокол його допиту від 15 грудня 1938 р., який практично повторював протокол від 13 жовтня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 107–108.

¹²⁶ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1625–1861.

розтину тіл або навіть без їхнього огляду, вписування в документи фальшивих причин смерті, про заборону з боку начальника тюрми УНКВС М. Глузмана фіксувати скарги жертв побиття на дії слідчих УНКВС¹²⁷. Наведені Н. Мордушенком факти мали місце у період з кінця 1937 по вересень 1938 рр.

Д. Манько перебував ще на волі (заарештований 8 січня 1939 р.) і дав пояснення щодо порядку заслуховування слідчих справ на засіданнях особливої трійки при УНКВС у період з 20 вересня по 3 листопада 1938 р. Серед численних порушень в діяльності трійки він навів факти відсутності на її засіданнях одного з її членів¹²⁸.

У листі військового прокурора йшлося про те, що «розслідуванням у справі про ворожу діяльність колишнього начальника Житомирського УНКВС Вяткіна» встановлені дворазові засудження одних и тих самих осіб, засудження вже розстріляних в'язнів, численні розходження у прізвищах у документах, порушення процедур роботи трійки, засудження до вищого міри покарання людей без ознайомлення з їхніми справами і навіть без формального закінчення слідства, а також масовий характер застосування тортур під час слідства¹²⁹.

Короткого викладу змісту цих документів достатньо, щоб уявити картину кривавої вакханалії, що коїлася в УНКВС. Можна виокремити три вузлових блоки, що її характеризують. *Перший* – злочини, які скоювали працівники УНКВС під час слідства (аж до вбивств в'язнів). *Другий* – порушення порядку діяльності особливої трійки, яких припускалися члени трійки – начальник УНКВС, секретарі обкому КП(б)У і обласний прокурор (легітимність створення самої трійки як позасудового органу не ставилася під сумнів). *Третій* – фальсифікації в службовому діловодстві («липа») з боку слідчих, керівного складу, технічного апарату, медичного персоналу УНКВС.

Узявши за основу визначені ці блоки, доповнимо картину інформацією з інших документів. Отже, 16 листопада 1938 р.

¹²⁷ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 86; Ч. 2. – С. 1650–1656.

¹²⁸ Там само. – Ч. 1. – С. 86; Ч. 2. – С. 1700–1706.

¹²⁹ Там само. – Ч. 1. – С. 88; Ч. 2. – С. 1716–1726.

НКВС УРСР заарештував начальника УНКВС по Житомирській області майора держбезпеки Григорія Вяткіна. У межах порушеної проти нього кримінальної справи було допитано або надали власноручні пояснення багато працівників УНКВС.

Одним з них був згаданий т.в.о. начальника 1-го спецвідділення УНКВС молодший лейтенант держбезпеки М. Зуб, якого пізніше (8 січня 1939 р.) також було заарештовано. 24 листопада 1938 р. у рапорті на ім'я т.в.о. начальника УНКВС І. Дарагана він доповів, що після отримання 16–17 вересня 1938 р. від НКВС УРСР шифротелеграми щодо необхідності організації особливої трійки при УНКВС для спрощеного слухання слідчих справ заарештованих, начальник УНКВС поклав на нього обов'язки секретаря трійки. До кола обов'язків М. Зуба спочатку входили організація розгляду і оформлення слідчих справ в 1-му спецвідділенні для слухання на засіданні особливої трійки, підготовка протоколів засідань трійки і наступне їх оформлення (подання на підпис членам трійки), складання звітності про результати роботи трійки для НКВС УРСР.

Однак, вже з першого засідання особливої трійки 20 вересня 1938 р. Вяткін вніс корективи у функції виконавців позасудової репресії. Слідчі справи на засіданнях трійки доповідав в основному Д. Манько – без попереднього огляду їх у 1-му спецвідділенні. Секретар трійки М. Зуб на жодному засіданні трійки не був присутнім. Після першого засідання його викликав Вяткін і наказав за зробленими ним позначками на альбомних довідках на осіб, яких піддавали позасудовій репресії, скласти шифротелеграму до НКВС УРСР з цифровими даними про осіб, стосовно яких було прийнято рішення про розстріл.

Начальник УНКВС також наказав не чекати на закінчення оформлення протоколу (кожен такий протокол був великим за обсягом – на 350–500 осіб, яких було «засуджено» за першою категорією, тобто до розстрілу, і друкарки не встигали друкувати протоколи), а виписувати припис (за позначками Вяткіна про рішення) коменданту УНКВС М. Люлькову для негайного виконання рішень трійки. Крім того, Вяткін наказав Зубу у подальшому передати керівництво підготовкою протоколів трійки начальнику 3-го відділу УНКВС М. Федорову.

Обов'язками М. Зуба стало отримання у оперуповноваженого (згодом – т.в.о. начальника відділення) 3-го відділу сержанта держбезпеки Адама Антоновича Грицика (1903 р.н.) приписів щодо виконання рішень трійки. Потім він мав здійснювати відбір осіб, стосовно яких було прийнято рішення трійки, у місцях їхнього утримання в Житомирі і Бердичеві, звир'яти установчі дані в'язнів з даними, що були зазначені у приписах. Йому було доручено також бути присутнім і слідкувати за виконанням рішень особливої трійки та складати акти про виконання цих рішень.

На думку М. Зуба, зміни, які вніс Вяткін до механізму роботи трійки, призвели до того, що на день арешту начальника УНКВС з 13 протоколів засідань цього органу залишилось шість протоколів, що не були підписані його членами, і за якими пройшло 2178 осіб. При цьому не були виконані рішення трійки лише щодо 20 осіб, яких на момент відбору просто не було в місцевій тюрмі¹³⁰. Дана інформація суттєво доповнила картину «перекручень» в діяльності керівництва і особового складу УНКВС у частині «роботи» особливої трійки восени 1938 р.

Меншою за обсягом, але показовою для характеристики ситуації в Житомирській області під час «Великого терору», була друга частина рапорту, в якій йшлося про справу колишнього начальника Коростенської міської міліції Василя Методійовича Скрипника (1898–1938). Ця справа згодом фігурувала у багатьох документах, що викривали злочинну діяльність чекістів. В. Скрипник був заарештований 27 квітня 1938 р. Коростенським міськвідділом НКВС як «активний учасник контрреволюційної повстанської організації». У масштабах області він обіймав доволі важливу посаду, і тому справу на нього було передано до 4-го відділу УНКВС. Там ним займався сержант держбезпеки Д. Малука, який до жовтня 1937 р. працював у Коростенському окрвідділі НКВС і знав Скрипника.

В ніч на 26 червня 1938 р. Д. Малука викликав В. Скрипника на допит і жорстоко його побив. Після повернення до камери, незабаром Скрипник помер. Згодом начальник внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Ф. Ігнатенко, старший наглядач тюрми Да-

¹³⁰ Див.: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1626–1632.

нило Власович Левченко (1911 р.н.) і фельдшер внутрішньої тюрми Матрьона Сергіївна Гненна (1917 р.н.) склали фіктивний акт про те, що Скрипник помер від паралічу серця¹³¹. 16 грудня 1938 р. за результатами розслідування вбивства В. Скрипника військовий прокурор прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР Морозов ухвалив взяти під варту Д. Малуку, Ф. Ігнатенка і Д. Левченка¹³². Але це було пізніше. А, приблизно, 21–22 вересня Д. Малука заявив М. Зубу, що начальник УНКВС Г. Вяткін зробив розпорядження включити справу В. Скрипника до останнього протоколу засідання трійки, що існувала при УНКВС раніше. Потім оформити акт про виконання рішення тієї трійки. З цією метою з протоколу засідання трійки за травень 1938 р. було вилучено підписаний останній аркуш і наново його надруковано з додаванням справи на В. Скрипника. Після того, на вимогу Г. Вяткіна М. Зуб написав припис коменданту УНКВС М. Люлькову про виконання начебто травневого рішення трійки стосовно В. Скрипника. Однак, за словами Зуба, акт про виконання рішення він не складав, оскільки не бачив заарештованого Скрипника і не знав, куди він подівся. Тільки пізніше Д. Малука повідомив його, що Скрипник помер.

Отже, сам факт існування позасудового органу проведення масових репресій – особливої трійки при УНКВС – надавав можливість їх виконавцям приховувати скоєні злочини. Із урахуванням інформації М. Зуба про роботу цього органу восени 1938 р. необхідно докладніше зупинитися й на поясненнях з цього приводу Д. Манька. Він досить детально описав процедуру розгляду документів на засіданнях трійки та оформлення рішень за ними. На першому засіданні трійки 20 вересня 1938 р. були присутні начальник УНКВС Г. Вяткін (голова), другий секретар Житомирського обкому КП(б)У Михайло Сергійович Гречуха (1902–1976), який заміняв першого секретаря обкому, і обласний прокурор Василь Дмитрович Распутько (1898 р.н.). Вяткін запропонував Маньку доповісти на засіданні 400 справ, але той встиг доповісти «лише» 350.

¹³¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1708.

¹³² Див.: Там само.

Зниження темпу можна пояснити наступним. Спочатку Д. Манько зачитував членам трійки обвинувальний висновок у груповій справі, а потім доповідав довідки за індивідуальними слідчими справами. Така процедура вимагала багато часу, а інформація, яку він озвучував, була доволі одноманітною. Тому, коли Д. Манько доповів довідкидесь на 40–50 осіб, Вяткін запропонував припинити доповідати справи. Члени трійки почали просто продивлятися альбомні довідки, що їм були роздані, і приймати рішення. Секретар обкому і обласний прокурор при цьому ніяких позначок на документах не робили. Вони зупинилися приблизно на 6–9 справах, висловлюючи свої сумніви. Тоді за пропозицією Г. Вяткіна Д. Манько зачитав витяги з протоколів допитів обвинувачених, і рішення, яке пропонували чекісти, було прийняте. Начальник УНКВС особисто проставляв олівцем на довідках позначки про засіб покарання – літеру «Р», що означало «розстріляти»¹³³.

М. Гречуха брав участь у засіданні особливої трійки ще одного разу і також ніяких позначок на документах не зробив¹³⁴. Так само діяв і обласний прокурор В. Распутько. На відміну від них перший секретар обкому КП(б)У Максим Авксентійович Діденко (1904 р.н.) у тандемі з Вяткіним проставляв на альбомних довідках і обвинувальних висновках позначки про прийняте рішення.

Д. Манько конкретизував інформацію М. Зуба щодо процедури оформлення протоколів засідань особливої трійки і записів на виконання її рішень. Дослівно він повідомив наступне:

«Після засідання Трійки справи передавалися до штабу, що був спеціально організований, де виписувалися картки і перевірялися справи (технічне оформлення). Альбоми ж з відмітками, відразу ж після рішення Трійки, здавалися до групи, яка писала за довідками протоколи. Після першого засідання трійки, справи

¹³³ Див.: Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1718.

¹³⁴ Після відсторонення М. Діденка від виконання обов'язків першого секретаря Житомирського обкому КП(б)У (заарештований 30 грудня 1938 р.), його місце 16 грудня 1938 р. посів М. Гречуха. 10 серпня 1939 р. його було обрано Головою Президії Верховної ради УРСР. У 1954–1961 рр. – заступник Голови Ради міністрів УРСР.

мною були здані начальнику 1-го спецвідділу тов. Зубу, який спочатку очолював штаб, у подальшому ж здавалися альбоми або обвинувальні висновки з рішеннями Трійки нач[альнику] відділення 3-го відділу Грицику, який розподіляв [їх] між оперативними працівниками для друкування протоколів, а справи здавали до штабу. Всі приписи щодо виконання вироків отримували начальник 1-го спецвідділу тов. Зуб безпосередньо у тов. Грицика і давав їх на затвердження Вяткіну»¹³⁵.

Виокремлені нами вище три вузлових блоки злочинів у діяльності УНКВС стали каталізаторами розслідування з боку військової прокуратури, а згодом і підключення до розслідування представника центрального апарату НКВС УСРР Тимофія Голубчикова. 15 грудня 1938 р. він прибув до УНКВС по Житомирській області і став ознайомлюватися з матеріалами військового прокурора Морозова. Два дні потому Т. Голубчиков направив заступнику наркома внутрішніх справ УРСР старшому лейтенанту держбезпеки Амаяку Захаровичу Кобулову (1909–1955) рапорт, в якому доповів, що при ознайомленні з матеріалами

«з'ясував наявність порушень та грубих перекирвань революційної законності у практиці слідчої роботи апарату УНКВС Житомирської області (вбивства заарештованих під час допитів, мародерство і т. д.)».

Далі в рапорті йшлося про трійку:

«Особлива Трійка, що діяла при УНКВС під головуванням Вяткіна, виносила рішення за непідсудними їй справами на командирів РСЧА, інженерів, агрономів, учителів і т. п., розглядала низку справ без будь-якого матеріалу слідства і справи давно померлих і вбитих під час допитів обвинувачених»¹³⁶.

З рапорту видно, що список обвинувачень на адресу керівника і працівників УНКВС був набагато ширшим, ніж ті, з приводу яких вони давали пояснення. Дуже серйозним було обвинувачення у перевищенні повноважень трійки. До речі, цей факт не був особливістю УНКВС по Житомирській області, такі обвинувачення лунали й в інших місцях. Тим не менш, звертає на себе увагу тональність рапорту Т. Голубчикова:

¹³⁵ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1704.

¹³⁶ Там само. – С. 1712.

«[...] Я з'ясував низку фактів, коли окремі працівники, свідомо виконуючи волю ворога народу Вяткіна, вбивали при допитах заарештованих, фабрикували справи для Трійки, потім всіляко намагалися замісти сліди (справа Скрипника, Парчевського та ін.)»¹³⁷.

Коло головних винуватців цього, яке визначив Т. Голубчиков, було таким: начальник 3-го відділу М. Федоров, його заступник Д. Манько, т.в.о. начальника 1-го спецвідділення М. Зуб, начальник 2-го відділення 4-го відділу Д. Малука, начальник внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Ф. Ігнатенко, старший наглядач тюрми Д. Левченко та інші. Т. Голубчиков доповів, що справу на Д. Малуку, Ф. Ігнатенку і Д. Левченку, яких було заарештовано військовим прокурором, прийняв у своє провадження і прохід слідства буде інформувати, попросивши у заступника наркома подальших вказівок¹³⁸.

Забігаючи наперед, зазначимо, що керівництво його підтримало, і 30 грудня 1938 р. він підписав постанову про пред'явлення обвинувачення Д. Малуці, Ф. Ігнатенку і Д. Левченку. У ній, зокрема, сказано:

«Ігнатенко, будучи начальником внутрішньої тюрми УНКВС, не мав жодного відношення до допитів обвинувачених, проте брав участь у побиттях заарештованих. З метою приховування злочинів Малуки та інших осіб закопав у дворі УНКВС трупи заарештованих Скрипника, Пастушенка та інших, яких було вбито при допитах, склав фіктивні акти про смерть цих осіб. Ігнатенко привласнював речі, що належали засудженим, і відбирав на свою користь речі засуджених до ВМП, аж до золотих зубів»¹³⁹.

А далі стався невинуватий, на нашу думку, поділ матеріалів слідства. 10 січня 1939 р. військовий прокурор Морозов розглянув слідчий матеріал на М. Леснова, М. Федорова, М. Люлькова, М. Зуба, Д. Маньку, Д. Малуку, Ф. Ігнатенку, Д. Левченку і вирішив матеріал стосовно двох останніх виділити в окреме провадження і передати для подальшого слідства начальнику УНКВС по Житомирській області. Підстави для цього він сформулював так: злочин, скоєний Ф. Ігнатенком і Д. Левченком,

¹³⁷ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1712.

¹³⁸ Там само. – С. 1712–1714.

¹³⁹ Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 58–59.

«ніякого зв'язку із злочинною діяльністю Леснова, Федорова та інших не має»¹⁴⁰.

Разом із рапортом Т. Голубчикова заступнику наркома було відправлено копію донесення військового прокурора Морозова прокурору СРСР А. Вишинському з викладом фактичного становища в УНКВС. Вище наведено короткий зміст цього донесення. Серед додаткових деталей «роботи» особливої трійки, які мали трагічні наслідки для багатьох людей – жертв репресій, зазначимо декілька. Військовий прокурор повідомляв, що ніхто з членів трійки не цікавився слідчими справами обвинувачених, до них заглядали лише в окремих випадках¹⁴¹. Враховуючи, як вміло Г. Вяткін і Д. Манько на першому засіданні трійки розвіяли сумніви М. Гречухи і В. Распутька з приводу 6–9 справ, логічно припустити, що у подальшому «зазирання» у справи для секретаря обкому і обласного прокурора було безперспективним, що тільки затягувало процедуру прийняття рішень.

Вірогідно, з цією обставиною була пов'язана величезна диспропорція у ступені тяжкості «вироків» – рішень, що ухвалювала особлива трійка. Про це свідчать цифри. Протокол № 8 від 27 вересня 1938 р.: 1-а категорія – 374 особи, 2-а – 1; протокол № 9 від 28 вересня: 1-а категорія – 442 особи, 2-а – 9; протокол № 10 від 3 жовтня: 1-а категорія – 338 осіб, 2-а – 1; протокол № 11 від 4 жовтня: 1-а категорія – 352 особи, 2-а – 7; протокол № 12 від 7 жовтня: 1-а категорія – 329 осіб, 2-а – 3; протокол № 13 від 3 листопада 1938 р.: 1-а категорія – 299 осіб, 2-а – 21¹⁴². Якби члени трійки розбиралися у кожній справі, пропорція між рішеннями, які вони приймали, можливо, була б іншою.

Військовий прокурор повідомляв, що:

«оглядом протоколів засідань виявлена низка записів, які через свою неточність виключають можливість виконання рішень Трійки. Встановлено десятки випадків розходжень в іменах, по батькові, прізвищах, віці і т. п. засуджених; не дивлячись на це, рішення Трійки приводили до виконання особи, яким це було

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 60.

¹⁴¹ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1718.

¹⁴² Там само. – С. 1716.

доручено (в.о. нач[альника] 1-го спецвідділення Зуб і комендант УНКВС лейтенант держбезпеки тов. Люльков). Ці особи самовільно робили в документах виправлення, “устраняя эту неточность”. Результати цих виправлень перевіряє слідство»¹⁴³.

Конкретизовано в донесенні прокурора й перевищення повноважень трійки, про яке згадував Т. Голубчиков:

«Вочевидь для того, аби приховати факт прийняття Трійкою до свого провадження справ на арештованих військовослужбовців, які явно непідсудні їй, у протоколі засідання [№ 13 від 3 листопада 1938 р. – *Авт.*] і в інших документах замість зазначення про роботу, яку обвинувачені виконували до дня арешту, написано: “мешканець м. Житомира”... Таких записів, які не дають можливості визначити рід занять засуджених до дня арешту, тільки в одному протоколі № 13 є понад п’ятдесят»¹⁴⁴.

За цим протоколом, нагадаємо, пройшло 320 осіб, з яких 299 члени трійки вирішили розстріляти. Прокурор обурювався з цього приводу і називав речі своїми іменами:

«Треба визнати, що у низці випадків навіть не приховувалося явне беззаконня, і з цинічною зухвалістю це беззаконня випирає з самих записів у протоколах. У протоколі № 13 є низка записів про засудження до ВМП атестованих осіб начскладу.... Навожу найяскравіші факти: Туровський Антон Павлович, командир 132 стрілецького полку; Коваль Іван Опанасович, командир роти 131 стрілецького полка; Горчинський Фелікс Едуардович, пілот, і низка інших осіб начскладу засуджено до розстрілу і розстріляно. Не можу не навести і наступні факти: тільки за протоколом № 13 засуджено: учителів – 10 осіб, техніків – 5, агрономів – 3, лікарів – 3, інженерів – 3, ін[ших] спеціал[істів] – 4 (землеупорядник, лісничий, плановик, економіст)»¹⁴⁵.

Військовий прокурор зробив висновок, в цілому характерний для розслідувань, що провадилися тоді в областях: до керівництва УНКВС по Житомирській області «прокралась шайка ворогів». Але він цим не обмежився. Крім заарештованого Г. Вяткіна, він вважав необхідним піддати суду колишнього першого секретаря обкому КП(б)У М. Діденка і обласного проку-

рора В. Распутька, а також М. Федорова (як основного співучасника Вяткіна), Д. Манька (як активного співучасника Вяткіна і Федорова), М. Зуба, М. Люлькова і А. Грицика. Військовий прокурор запросив у прокурора СРСР санкції на арешт цих осіб¹⁴⁶. В його списку були М. Люльков і А. Грицик, яких не було у списку представника НКВС УРСР. Можливо, останній бачив далеко не всі матеріали розслідувань і слідства.

Таким чином, слідство встановило загальну картину злочинів і продовжило свою роботу, доповнюючи матеріали новими подробицями і фігурантами. М. Федоров, який ще перебував на волі, 23 грудня 1938 р. надав свої пояснення ситуації, що виникла в УНКВС у 1938 р. Він повідомив, що оперативно-слідчу роботу УНКВС Вяткін організував за куцовим принципом. Було створено чотири оперативно-слідчі групи. Житомирську очолював Федоров. Бердичівською групою протягом місяця керував колишній заступник Федорова старший лейтенант держбезпеки Борис Юлійович Кругляк (1905 р.н.), а після нього – начальник Бердичівського міськвідділу НКВС лейтенант держбезпеки Іван Митрофанович Белоцерковський (1907–1941). Новоград-Волинську групу очолював помічник начальника 5-го відділу (названий М. Федоровим начальником 6-го відділу) Н. Ремов-Поберзьозкін, потім – начальник 1-го відділення 3-го відділу В. Вольський. Коростенською групою керував начальник 4-го відділу А. Лукьянов.

Начальники груп оперативно-слідчу роботу проводили самостійно і були підпорядковані безпосередньо Г. Вяткіну. Наприкінці червня 1938 р. Коростенську і Новоград-Волинську групи ліквідували, і всі справи цих груп разом із заарештованими були передані для закінчення до УДБ УНКВС. Бердичівська група продовжувала існувати до закінчення всіх слідчих справ.

На підставі слідчих матеріалів співробітники 3-го відділу УНКВС склали на кожну особу, що проходила за справою, довідку. Потім довідки і слідчі справи, за якими вони були складені, продивлялися працівники обласної прокуратури (заступник

¹⁴³ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1718–1720.

¹⁴⁴ Там само. – С. 1722.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1724–1726.

обласного прокурора у спецсправах Яків Абрамович Черкез (1892 р.н.) та ін.) і військовий прокурор Курдиновський. Зміст довідок порівнювали з матеріалами слідства. За словами М. Федорова, коли виникали сумніви, викликали окремих заарештованих для перевірки¹⁴⁷. Зазначимо, що начальник 4-го відділу М. Леснов підтверджував інформацію М. Федорова у частині здійснення прокурорського нагляду:

«[...] До відправлення слід[чих] справ до Москви всі справи продивлялася і перепускала група прокурорів під керівництвом [заступника] обласного прокурора у спецсправах Черкеза»¹⁴⁸.

По завершенні ознайомлення прокурорів з довідками і справами, справи Житомирської, Коростенської та Новоград-Волинської груп до 1 серпня 1938 р. було представлено в НКВС УРСР для перевірки. Потім їх повернули до Житомира, а альбоми відправили до НКВС СРСР для негласного розгляду за альбомними довідками. Слідчі справи Бердичівської оперативно-слідчої групи продивлялися у Бердичеві, а потім начальник групи І. Белоцерківський доповідав їх в НКВС УРСР. До УНКВС надсилали на підпис тільки довідки за ними. У подальшому відправлені до НКВС СРСР альбоми було повернуто до УНКВС з пропозицією розглянути їх на створеній при УНКВС особливій трійці¹⁴⁹.

М. Федоров уточнив, що за дорученням начальника УНКВС для складання протоколів засідань трійки (на підставі альбомних довідок з позначками членів трійки) він виділив чотирьох співробітників, які писали протоколи. Ними були помічник начальника відділення 4-го відділу Наум Маркович Прівін, А. Грицик, помічник оперуповноваженого 3-го відділу Лев Борисович Молдавський (1907 р.н.), оперуповноважений Володимир Іванович Жаботинський (1912 р.н.)¹⁵⁰. Друкували протоколи

¹⁴⁷ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1728.

¹⁴⁸ Там само. – С. 1752. Вперше документ опублікований у книзі «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки». – С. 316–322.

¹⁴⁹ Там само. – С. 1728–1730.

¹⁵⁰ До підготовки протоколів долучали й інших співробітників, зокрема, Й. Меднікова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 37, І. Франца, І. Кузьменкова. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 1, арк. 50.

Надія Олександрівна Філатова (1896 р.н.), Марія Степанівна Ходаковська (1907 р.н.) та ін.¹⁵¹ Приписи на виконання рішень трійки писали А. Грицик, Л. Молдавський, Н. Прівін¹⁵².

У поясненнях М. Федорова і М. Леснова простежується тенденція до перекладання відповідальності за скоєні злочини на керівників і працівників оперативно-слідчих груп, обласної та військової прокуратур, центральних апаратів НКВС УРСР і НКВС СРСР. За великим рахунком, слідчі справи і складені за ними довідки бачили всі, кому належало їх перевіряти. І саме з Москви і Києва йшли вказівки щодо подальших дій виконавців, які й зробили можливим все те, що відбувалося в області. Акцентуючи увагу на цьому, М. Федоров, можливо, сподівався уникнути арешту.

У заарештованого Д. Малуки цих ілюзій вже не було. Він відверто розповів про механізм фабрикації слідчих справ в УНКВС і суттєво доповнив матеріали розслідування. Дуже серйозним було його зізнання в тому, що багатьох заарештованих утримували під вартою цілий рік без допитів, і, відповідно, ніяких протоколів допитів і т. п. у справах не було. Він детально розповів про бюрократичний конвеєр фальсифікацій процесуальних документів у понад однієї тисячі слідчих справ. Співробітники УНКВС, які брали участь в цьому, поділялися на три групи: 1) технічні виконавці канцелярської роботи, які ще не

¹⁵¹ Під час авральної підготовки документів їх друкували також друкарки УНКВС Фаня Ісаківна Зільбергерц (1902 р.н.), Левіна, Осипчук, Ракова, Сіма Ровинська, Ручьйова, Наталія Авраамівна Симоненко (1910 р.н.), Раїса Наумівна Фель (1904 р.н.). Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 37, 175–176, 335, 356–360 зв.; т. 4, арк. 49–52; ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 1, арк. 514. На судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 18 квітня 1940 р. свідок Василь Харитонович Резніченко заявив, що у серпні 1938 р., коли готували на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР матеріали (альбоми) за слідчими справами, друкарок не вистачало «і навіть у місті мобілізували для цієї роботи друкарок, а всього їх тут працювало до 50 осіб». Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 205 зв.

¹⁵² Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1730–1732. Згідно із поясненням молодшого лейтенанта держбезпеки Н. Прівіна, він не писав, а диктував друкаркам протоколи і приписи. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 37.

вміли вести слідство (В. Кашук¹⁵³, Карась, Распутний¹⁵⁴), та більш досвідчені їхні колеги, які їм допомагали (С. Астахов¹⁵⁵, Богун¹⁵⁶, Артемчук¹⁵⁷); 2) група з допитів обвинувачених: Д. Малука, О. Ференс¹⁵⁸, М. Гойхман¹⁵⁹, Д. Дмитренко¹⁶⁰, А. Смірнов¹⁶¹; 3) фальсифікатори процесуальних документів¹⁶²: М. Леснов, Д. Малука, М. Гойхман, Ф. Гольцман¹⁶³, В. Недбайло¹⁶⁴, Д. Дмитренко, В. Ка-

¹⁵³ Помічник оперуповноваженого 4-го відділу УНКВС Василь Трохимович Кашук.

¹⁵⁴ Вірогідно, співробітник 4-го відділу УНКВС.

¹⁵⁵ Секретар, згодом – оперуповноважений Луганського райвідділення НКВС Степан Олексійович Астахов.

¹⁵⁶ Секретар Андрушівського райвідділення НКВС.

¹⁵⁷ Секретар Чуднівського райвідділення НКВС.

¹⁵⁸ Помічник начальника відділення 4-го відділу УНКВС Олександр Антонович Ференс (1910 р.н.).

¹⁵⁹ Оперуповноважений Коростенського міськвідділу НКВС, а потім 4-го відділу УНКВС сержант держбезпеки Мойсей Борисович Гойхман (1910 р.н.).

¹⁶⁰ Згаданий сержант держбезпеки Д. Дмитренко з літа 1938 р. працював помічником оперуповноваженого 4-го відділу УНКВС під керівництвом М. Леснова і Д. Малуки. У квітні 1940 р. він був свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі колишніх своїх начальників та інших осіб. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 225 зв. – 227 зв.

¹⁶¹ Помічник оперуповноваженого Коростенського міськвідділу НКВС Андрій Федорович Смірнов (1904 р.н.) у червні–вересні 1938 р. перебував у службовому відрядженні у Житомирі, де був прикріплений до 2-го відділення 4-го відділу УНКВС для надання допомоги у слідчій роботі. Станом на 15 січня 1939 р., коли його допитали про роботу слідчої групи у тюрмі УНКВС, був комендантом УНКВС. У вересні 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Федорова і М. Леснова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 304–308; т. 5, арк. 472 зв. – 473.

¹⁶² На допиті 19 січня 1939 р. С. Астахов показав, що в одну із слідчих справ було вкладено «21 трафаретну постанову про продовження терміну утримання під вартою, оскільки заарештований утримувався під вартою з 1936 року. В багато справ вкладали від 5 до 17–18 таких постанов». (ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 351).

¹⁶³ Фавель Мордкович Гольцман – колишній начальник Луганського райвідділення НКВС.

¹⁶⁴ Сержант держбезпеки Василь Володимирович Недбайло (1911 р.н.) у квітні 1938 р. був помічником оперуповноваженого 5-го відділу УНКВС, станом на 29 грудня 1938 р. – помічник начальника особливого відділення

щук (іноді він та інші співробітники підписували документи, що були датовані ще до їх вступу на роботу до органів НКВС)¹⁶⁵.

У роботі групи з допитів обвинувачених визначальним стало те, що на оперативній нараді М. Леснов встановив для кожного слідчого норму – 5–8 «розколів», тобто зізнань обвинувачених, на день. За свідченням Д. Малуки:

«Природно, щоб виконати ці норми, слідчі застосовували масове побиття заарештованих, добиваючись від них цими методами зізнань»¹⁶⁶.

М. Леснов, зі свого боку, пояснив, що після ліквідації Коростенської і Новоград-Волинської оперативної-слідчої груп, у 4-му відділі було

«близько 800 заарештованих, слідчих було разом з відрядженими від 15 до 20 осіб, виключно молоді товариші, які нещодавно прийшли до органів. З таким великим навантаженням, зрозуміло, справитися ми ніяк не могли. До того, зрозуміло стало за раз, з ворожою метою десятки разів змінювалися вказівки Центру про те, в які судові інстанції мали направляти справи, і кожного разу давали жорсткі терміни закінчення їх. Безперечно, все викладене позначилося на якості слідства. Хочу підкреслити такий факт, що останнього разу було наказано за 5–6 днів всі справи приготувати для Особливої наради»¹⁶⁷.

У жовтні 1938 р. М. Леснов, М. Гойхман і оперуповноважений Бердичівського міськвідділу НКВС Йосип Абрамович Медніков (1907 р.н.) повезли ці справи до Москви. Там частину справ не прийняли до розгляду Особливою нарадою, і згодом їх розглянула особлива трійка при УНКВС. Це й цікавило військового прокурора Морозова: яким був процес підготовки справ, як вони потрапили на розгляд особливої трійки і як вона їх розглядала.

в/ч 4342 (м. Житомир). Див.: Архів Управління МВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 233.

¹⁶⁵ В. Резніченко і А. Ференс поступили на роботу до органів НКВС 12 квітня 1938 р., В. Кашук – 20 липня 1938 р., а підписана В. Резнічком і В. Кашуком (замість Г. Вяткіна і А. Ференса відповідно) постановою щодо обвинуваченого Мойсея Ніканоровича Григорука датована 5 березня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 288 зв.

¹⁶⁶ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 173б.

¹⁶⁷ Там само. – С. 1750.

М. Леснов доповнив матеріали розслідування й іншими важливими фактами. Помічник головного військового прокурора РСЧА і Флоту військового юриста 1-го рангу Шульц-Анн запропонував йому розповісти про «роботу з викриття контрреволюційного підпілля» серед колишніх червоних партизан, оскільки ця справа стала одним з пунктів обвинувачення багатьох працівників НКВС. М. Леснов не тільки висвітлив обставини фабрикації цієї справи, але й повідомив про інші факти «перекручень у порушенні революційної законності і зловживань», підкресливши, що

«неможна виділяти окремо 4-й відділ, а треба його брати у загальній системі ворожої роботи в обласному управлінні»¹⁶⁸.

Використання М. Лесновим чекістського сленгу («ворожа робота») не заважає визнати зроблений ним акцент правильним. Дійсно йдеться про загальну систему злочинної діяльності органів НКВС під час «Великого терору».

Якщо викласти інформацію М. Леснова у хронологічній послідовності, то складається така картина. Після призначення 25 січня 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенського і прибуття його до Києва, останній відразу скликав для інструктажу начальників обласних управлінь, серед яких був і тодішній начальник УНКВС по Житомирській області Л. Якушев. Після повернення з Києва, Якушев скликав нараду оперативного складу органів НКВС області і довів до нього вказівки нового наркома. За словами Якушева, у переказі Леснова, Успенський заявив про існування на території України підпілля, що не було викрите і яке необхідно було якнайшвидше ліквідувати. Якого «окрасу» було підпілля, Леснов точно не пам'ятав, але, начебто, йшлося про «українське військово-повстанське підпілля».

Було запропоновано спочатку поїхати по селах, здобути потрібну інформацію і взяти на оперативний облік колишніх політбандитів, петлюрівців, учасників «ВПА»¹⁶⁹ та інших осіб з «тем-

¹⁶⁸ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1746.

¹⁶⁹ У спільному польсько-українському виданні помилково надруковано «УПА» (т. 8, ч. 2, с. 1746). Автор здійснив звірку з документом [ГДА СБ Ук-

ним» минулим. Потім скласти оперативні листи, привезти їх до Житомира для отримання санкції на арешт осіб, зазначених у листах. Працівники районних відділень поїхали на місця, поверхо-во взяли на облік «контингент», що підходив, склали оперативні листи і поїхали за санкцією. В Житомирі начальник УНКВС Л. Якушев, його заступник Г. Гришин-Шенкман, начальник 3-го відділу А. Масловський, начальник 4-го відділу А. Лукьянов, начальник 1-го відділення 3-го відділу В. Вольський, начальник 3-го відділення 4-го відділу А. Стукановський, начальник 4-го відділення 4-го відділу Д. Манько та інші керівники, в тому числі й М. Леснов, отримали матеріали з кількох районів кожний і на підставі однієї лише характеристики, наданої на особу начальником райвідділення, давали санкцію на арешт. «Безперечно, – визнав Леснов, – що тут було припущено багато помилок»¹⁷⁰.

Це була передісторія справи колишніх червоних партизан, яка характеризувала систему арештів, що проводили чекісти за списками, без будь-яких компрометуючих матеріалів на людей. Один з творців цієї системи – Л. Якушев – був знятий з посади 26 лютого 1938 р., а його місце посів Г. Вяткін.

І тут знову виник сюжет про створення Г. Вяткіним, незабаром після свого приїзду до Житомира, оперативно-слідчих груп. М. Леснов, як і М. Федоров, виклав цей сюжет по-своєму і додав суттєву деталь: створенню оперативно-слідчих груп передував приїзд до Житомира наркома О. Успенського, який провів з керівниками груп нараду. Про що йшлося на нараді, Леснов начебто не знав, оскільки не був на ній присутнім. Викликає сумнів, що начальник 4-го відділу А. Лукьянов ні тоді, ні пізніше не довів до відома свого заступника суть завдань, що були поставлені перед оперативно-слідчими групами. Адже ці завдання

раїни, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 428 (рукописний оригінал), арк. 416 (завірена машинописна копія)]. Йдеться про ВПА – Волинську повстанську армію, керівництво якої восени 1922 р. готувало збройний виступ проти більшовицького режиму з метою відновлення української державності. За два дні до запланованої дати виступу органи ДПУ заарештували більшість командного складу організації, але штабу ВПА із загоном прикриття вдалося прорватися за кордон у Польщу.

¹⁷⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748.

було поставлено не лише керівникам УНКВС. Пізніше колишній керівник Новоград-Волинської групи Н. Ремов-Поберьозкін повідомив, що О. Успенський приїхав до Житомира 19 квітня 1938 р., «провів широку нараду з питання розгрому ПОВ'яцького підпілля і дав низку вказівок [...]»¹⁷¹. Їх обов'язково доводили до кожного виконавця, і вони не могли пройти повз М. Леснова. Але він про це чомусь не згадав.

У свідченнях М. Федорова і М. Леснова викликає подив й інше. З моменту завершення діяльності міжрайонних оперативно-слідчих груп минув невеликий проміжок часу, але начальники 3-го і 4-го відділів УНКВС плуталися навіть у питанні про керівників цих груп. Так, М. Леснов вважав, що Житомирською групою керував Г. Вяткін, а не М. Федоров. За словами М. Леснова, Бердичівську групу очолював начальник 2-го відділення 3-го відділу УНКВС А. Вадіс¹⁷², але М. Федоров – колишній начальник А. Вадіса – про це не пам'ятав. І, навпаки, про Б. Кругляка, якого згадав М. Федоров, М. Леснов не сказав, але підтвердив, що згодом групою керував новий (з серпня 1938 р.) начальник Бердичівського міськвідділу НКВС І. Белоцерковський. Леснов пригадав, що Коростенською групою спочатку керував начальник Коростенського міськвідділу НКВС М. Гіліс, а вже потім – А. Лукьянов. Одностайними були Федоров і Леснов у тому, що Новоград-Волинську групу очолював Н. Ремов-Поберьозкін.

До речі, останній почав давати показання саме з питання про діяльність Новоград-Волинської групи. Він повідомив, що станом на квітень 1938 р. група існувала вже 7–8 місяців, охоплювала діяльністю сім районів, керували нею по черзі А. Масловський, М. Смелянський, Г. Артем'єв, В. Вольський¹⁷³ і він.

¹⁷¹ Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 54, 62. За словами Н. Ремова-Поберьозкіна, на нараді були присутні 120–150 осіб. Див.: Там само, арк. 375.

¹⁷² 3 8 травня 1938 р. він став начальником Бердичівського міськвідділу НКВС. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 123.

¹⁷³ За свідченнями Г. Артем'єва, В. Вольський очолював групу на початку квітня 1938 р. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 264. Сам В. Вольський і колишній член оперативно-слідчої групи, а згодом начальник 4-го відділення 2-го відділу УНКВС Лев Савович Кро-

Нагадаємо, що створення груп було пов'язане з початком масових репресивних операцій. Згадані чотири міжрайонні оперативно-слідчі групи діяли на Житомирщині ще з київсько-вінницького періоду¹⁷⁴, пізніше їх реанімували, але не Г. Вяткін, а Л. Якушев – наказом від 3 лютого 1938 р.¹⁷⁵ На початку травня 1938 р. Н. Ремов-Поберьозкін був відкликаний з Новоград-Волинського, оскільки, за його словами, не зміг виконати «завдання, які на мене було покладено», і продовжив керувати 5-м відділом УНКВС¹⁷⁶. За два тижні, які він був начальником групи, він «здійснив масовий арешт осіб, приблизно 120 осіб, без наявності матеріалів про їхню к-р діяльність і причетність до к-р організації, маючи на це вказівки Вяткіна і Успенського», «давав вказівки підлеглим мені особам, щоб до заарештованих [...] застосовувати засоби фізичного впливу [...]», «особисто брав участь у побитті на допитах заарештованих [...]»¹⁷⁷.

Отже, М. Федоров і М. Леснов мали рацію щодо відповідальності за частину злочинів, скоєних в області, керівників і працівників оперативно-слідчих груп, яким

«було надано повну самостійність у вирішенні питань арешту, ведення слідства, закінчення слідства і т. д.»¹⁷⁸.

За словами М. Леснова, у травні 1938 р. Г. Вяткін повернувся з оперативної наради начальників обласних управлінь, яку про-

тенко це заперечували. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 396 зв.

¹⁷⁴ Влітку 1937 р., у ході підготовки до проведення «куркульської операції», було створено 45 міжрайонних оперативних груп, у тому числі й ті чотири, про які йдеться. Див.: Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Редкол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер та ін.; упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К: ВД «КМА», 2010. – Ч. 1. – С. 51–58.

¹⁷⁵ Відповідно до наказу начальником Новоград-Волинської групи був призначений начальник місцевого міськвідділу НКВС Г. Артем'єв. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 393.

¹⁷⁶ Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 55, 58, 63, 68. Згідно з наказом по УНКВС № 23 від 21 травня 1938 р., Н. Ремов-Поберьозкін перебував у службовому відраженні у м. Новоград-Волинський з 19 квітня по 6 травня 1938 р. Див.: там само, арк. 330.

¹⁷⁷ Там само, арк. 85, 86, 90, 91.

¹⁷⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748.

водив нарком О. Успенський, і повідомив працівників УНКВС про те, що в Україні «викрито центр контрреволюційного підпілля серед колиш[ніх] партизан з великими філіями у низці областей». Для викриття цього підпілля в Житомирській області Вяткін створив спеціальну групу слідчих, до складу якої увійшли Д. Малука (очолив групу), В. Вольський, Ф. Гольцман і працівник Особливого відділу з Коростеня. Крім цього, Вяткін скликав оперативну нараду окремих начальників райвідділень НКВС, яким також дав інструкції щодо «викриття підпілля серед червоних партизан». Ми не будемо торкатися деталей цієї справи – типової для часів «Великого терору» і водночас доволі несподіваної в тій конкретно-історичній обстановці – відзначимо лише об'єктивні і суб'єктивні фактори, які є предметом нашого дослідження.

Отже, Г. Вяткін отримав нове репресивне завдання в Києві, ретранслював його своїм підлеглим, визначив коло виконавців, шляхи і способи виконання цього завдання. Технологічно все виглядало дещо покращеною копією того, що робив його попередник Л. Якушев у випадку з «українським військово-повстанським підпіллям». Слід було відновити всі обліки колишніх партизан, виявити, які є на них компрометуючі матеріали, і в залежності від отриманих матеріалів провести арешти. Вяткін вимагав, щоби арешти здійснювали тільки з його відома і санкції. Водночас він наказав переглянути слідчі справи всіх заарештованих у всіх відділах УНКВС, виявити, хто із заарештованих у минулому був партизаном, та їх допитати

«у площині виявлення можливої їхньої причетності до контрреволюційного партизанського підпілля»¹⁷⁹.

Незабаром з районів надійшли доповідні та списки колишніх червоних партизан з «компроматом» на них. М. Леснов і Д. Малука продивлялися ці списки і робили на них позначки щодо арештів для доповіді Г. Вяткіну. Після проведення санкціонованих Вяткіним арештів почала діяти група слідчих. Вона мала доволі «куці», за визначенням М. Леснова, орієнтовки

НКВС УРСР у формі копій доповідних до НКВС СРСР і протоколів допитів «керівників центру». З НКВС УРСР були надіслані також вказівки про арешт деяких осіб з числа колишніх партизан, які проходили за показами «керівників центру». На підставі цих вказівок було заарештовано декілька осіб.

Трагічність ситуації не тільки у даному випадку, але й в цілому, полягала в тому, що від початку чекісти здійснювали безпідставні арешти, які потім розросталися як снігова лавина. Таких «викривлень» припускалися не лише оперативно-слідчій групі, про що казали майже всі допитувані. На запитання «Чи були в 4 відділі такі ж помилки?», М. Леснов відповів:

«Безспірно, були. Так, спочатку за розпорядженням Вяткіна арешти проводили за недостатньо обґрунтованими матеріалами, невеличкими агентурними повідомленнями, старими обліками і т. д. Потім вже арешти проводили за показами заарештованих, які зізналися в участі в цих організаціях. Поруч з арештами у більшості випадків дійсних ворогів, активних ворогів (за викритими нами правотроцькістському підпіллю, есерівському підпіллю, сіоністському, Української військово-повстанської організації та інш[им]), безспірно, були випадки необґрунтованих арештів, що мали місце завдяки некритичному ставленню до показань обвинувачених слідчих, н[ачальни]ків відділень і, у першу чергу, мене. Моя вина, що я особисто не перевіряв покази шляхом передопиту заарештованих, а покладався на слідчих і начальників відділень»¹⁸⁰.

Таким чином, М. Леснов поділяв арешти на дві категорії. Одні, більш ранні, він вважав недостатньо обґрунтованими. Інші, що проводилися пізніше, за свідченнями «осіб, що зізналися в участі в організаціях», – обґрунтованими арештами у більшості випадків «дійсних ворогів». Чи так це? Як ми побачимо далі, далеко не так.

Можливо, у глибині душі це розумів і сам М. Леснов. Він визнавав свою вину, але виправдовувався тим, що намагався уникнути «халтури»:

«Я особисто на нарадах відділу неодноразово попереджав, щоби критично підходили до показань, щоби до арешту перевіряли,

¹⁷⁹ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1740.

¹⁸⁰ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748.

що це за людина, яка підлягає арешту, її роботу, чи є вона ворожою і т. д. На доказ цього, задовго до арешту ворога Вяткіна були мною розіслані райвідділенням приблизно 200 витягів з протоколів допиту на осіб, що проходили як учасники організації, які викликали у мене сумнів. Ці витяги розіслані більшості райвідділень з детальними вказівками, як ці матеріали перевірити, як агентурно розробити осіб, що проходили і підлягали арешту»¹⁸¹.

Більшість чекістів – керівників різного рангу – розуміла, що відбувається. Вони грали за правилами, які не встановлювали, але змушені були неухильно виконувати. Про причини цього відверто сказав 14 грудня 1938 р. учасник закритих партійних зборів парторганізації УДБ УНКВС по Київській області молодший лейтенант держбезпеки Василь Іванович Вараков (1901–1943):

«Установка Успенського – дати організації – за 10 днів нами ж всіма здійснена. Посипалися організації, цілі з'єднання, яких, по суті, не було... Чому це так, чому мовчали? Причиною цьому було – скільки вислали з України чекістських кадрів, адже своїх же товаришів за резолюцією Успенського без підстав заарештовували і “мотали”, так писав Успенський: “Заарештувати і розмотати”, ну, і, побоюючись, як би самого не розмотали, не за дарма ходили та запитували: “Ти ще тут? Тебе не відправили куди-небудь?”»¹⁸².

Така була соціально-психологічна атмосфера у чекістському середовищі до початку компанії з викриття «викривлень».

У цій атмосфері створювали і справу колишніх червоних партизан. За умов відсутності нормального, з точки зору юриспруденції, слідчого матеріалу з центру і наявності сумнівних компрометуючих відомостей з місць у слідчих УНКВС була вимушена, але необмежена свобода для «творчості» під час ведення слідства. М. Леснов запевняв, що він «особисто безпосередньо слідством не займався. Заарештованих допитували Малука, Вольський, Гольцман і зазначений вище особист». Одним з основних порушень під час ведення справи М. Леснов назвав застосування незаконних методів слідства – побиття заарештованих. Він пояснив, що Г. Вяткін

¹⁸¹ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748–1750.

¹⁸² Там само. – С. 1662.

«відносно методів допиту увів такий порядок, що кожен слідчий повинен був йому особисто доповідати слідчі справи, а він давав вказівки, як вести допит, тобто до кого застосовувати незаконні методи допиту... Особливо старався в незаконних методах допиту Гольцман»¹⁸³.

М. Леснов визнав, що слідство в УНКВС проводилося з порушенням норм КПК. На запитання, чому це мало місце, він відповів:

«Тому, що Вяткін весь час вводив усіх, в тому числі і мене, в оману. Він, Вяткін, інструктував у такій формі, що ЦК партії і тов. Єжов для швидкої розправи з ворогами дозволили спрощений метод слідства, тільки щоб було встановлено, що він [заарештований. – Авт.] – ворог».

Таке пояснення було стандартним у ході розслідувань, що тоді провадили. Леснов зробив уточнення:

«Побиття заарештованих при допитах: такі факти були у всьому обласному управлінні, в тому числі і в 4 відділі. Культивував це Вяткін... У масовому і спотвореному вигляді це робилося у третьому відділі».

М. Леснов віддав сумнівну пальму першості колегам з 3-го відділу, але змушений був визнати власну участь у побитті заарештованих. Він виправдовувався тим, що застосовував насильство у поодиноких випадках за вказівками Вяткіна стосовно «явно встановлених ворогів»¹⁸⁴. Ким же були ці «явно встановлені вороги»?

Першим, кого назвав М. Леснов, був Павло Григорович Постоев (1875–1938). До революції він був директором Житомирської учительської семінарії і завідувачим губерньським відділом народної освіти, а на момент арешту (за ордером – 29 листопада 1937 р.) очолював кафедру фізичної та економічної географії України Інституту народної освіти у Житомирі. За відгуками сучасників, був ерудованим фахівцем, талановитим педагогом і краєзнавцем, блискучим лектором, палким пропагандистом української культури. На початку 1920-х рр., коли російському більшовицькому окупаційному режиму необхідно було закріпитися в Україні у формі так званої советської влади, таких авторитетних у народі людей, яких більшовики ще не вважали соціаль-

¹⁸³ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1744.

¹⁸⁴ Там само.

но чужими, вони намагалися використати на власну користь. Тому вони погодилися з обранням П. Постоева делегатом V Всеукраїнського з'їзду рад, і у лютому 1921 р. він отримав депутатський квиток № 729.

Минуло понад 18 років. Необхідності заgravати із суспільством у правлячого режиму вже не було. За цей час в Україні за допомогою репресій і голоду було знищено мільйони людей. П. Постоеву було висунуто обвинувачення в тому, що він є одним із керівників «Української контрреволюційної націоналістичної військово-повстанської організації». На першому ж допиті 30 листопада 1937 р. П. Постоев «зійзнався», що «участь в організованій боротьбі проти радянської влади брав ще з часів громадянської війни». Згодом він «показав» про свою участь у 1922–1923 рр. у контрреволюційній повстанській організації – Волинській повстанській армії. Після її розгрому органами ДПУ, за кілька років, у 1926 р. він начебто був долучений до Української військової організації (УВО), яка проводила роботу за вихід України із СРСР. У 1936 р., за версією слідства, Постоев отримав від одного із керівників Наркомату освіти УСРР Андрія Ананійовича Хвилі (Олінтера) (1898–1938)¹⁸⁵ завдання створити військово-повстанську організацію з метою формування повстанських загонів для здійснення диверсій на залізниці¹⁸⁶.

За словами М. Леснова, він

«застосовував фізичні методи у допиті з обвинуваченням Постоевим, керівником Волинського націоналістичного центру, [...] для того, щоби добитися наявності зброї, про що стверджували інші обвинувачені [...]»¹⁸⁷.

Всього за справою було заарештовано 35 осіб: чотири викладачі вищих навчальних закладів, 13 учителів, п'ять бухгалтерів, чотири працівники лісництва, фельдшер, працівник музею та

¹⁸⁵ А. Хвиля з 1933 р. був першим заступником наркома освіти УСРР, а з 1936 р. – начальником Управління у справах мистецтв при РНК УСРР і одночасно директором Інституту українського фольклору АН УСРР. У 1937 р. заарештований, у 1938 р. розстріляний.

¹⁸⁶ *Костриця М.Ю.* Географ, краєзнавець, педагог (Постоев П.Г.) // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 1. – С. 190–192.

¹⁸⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1750–1752.

інші. 10 травня 1938 р. трійка при УНКВС по Житомирській області ухвалила рішення про розстріл П. Постоева та інших учасників сфабрикованої організації. За місяць рішення було виконане. У 1956 р. вдова П. Постоева звернулася до прокурора Житомирської області із заявою про перегляд справи. У ході додаткового розслідування було встановлено, що обвинувачення П. Постоева було побудовано на неперевірених і суперечливих матеріалах, з порушенням норм КПК. Рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 5 червня 1957 р. справа стосовно П. Постоева була припинена за відсутністю складу злочину¹⁸⁸.

Другою жертвою побиття М. Леснов назвав Віктора Станіславовича Войтеру (1904 р.н.), колишнього другого секретаря Чуднівського райкому КП(б)У, «активного учасника троцькістської і пеовяцької організації». За не названою Лесновим причиною він бив обвинуваченого як «достатньо до того викритого, засудженого Військовою колегією»¹⁸⁹.

Застосовував М. Леснов методи фізичного впливу і до «керівника есерівського підпілля» Володимира Григоровича Юр'єва-Бика (1883–1938), який також вже був «викритий». Вагомою причиною для своїх дій М. Леснов вважав те, що той приховав «факт наявності контрреволюційної літератури, що отримали для есерівського підпілля з Київського центру»¹⁹⁰. В обвинувальному висновку у справі від 10 травня 1938 р., який підписали начальник 3-го відділення 4-го відділу О. Назарко і М. Леснов, зазначено, що

«есерівська організація, яка діяла на Волині в роки громадянської війни під керівництвом губкомітету у складі нині заарештованих Юр'єва-Бик, Гівенталь-Зоріна, Помишаєва, Лібермана, у 1919–[19]20 роки формально відмовилася від есерівських поглядів, перейшла у глибоке підпілля»¹⁹¹.

¹⁸⁸ *Костриця М.Ю.* Географ, краєзнавець, педагог (Постоев П.Г.). – С. 193.

¹⁸⁹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1752.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Із звинувачувального висновку у кримінальній справі ліквідованої в Житомирській області есеро-повстанської організації. 10 травня 1938 р. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 3. – С. 57.

«Керівник» цього «підпілля» до арешту працював завідуючим історичним архівом у Житомирі. Але чекісти знайшли «ворога народу», що окопався в архіві. У протоколі засідання трійки від 10 травня 1938 р. його вину було сформульовано так:

«За завданням ЦК есерів створив декілька есерівських осередків по районах Житомирської обл., які готував до збройного повстання проти радвлади. Був організатором Житомирського комітету лівих есерів, який очолював до арешту. Особисто займався обробкою і вербуванням нових учасників організації, розповсюджував а[нти]-с[оветську] есерівську літературу».

Рішення трійки – розстріл¹⁹². У подальшому його було реабілітовано.

Всі три факти побиття М. Лесновим заарештованих мали місце у березні–квітні 1938 р. Стосовно інших обвинувачених, яких він особисто допитував, фізичні методи впливу, за його запевненням, ним не застосовувалися. Це було необхідним уточненням, оскільки слідство особливо цікавило обставини вбивств тих, кого допитували. М. Леснов згадав, що у 4-му відділі було два випадки вбивств заарештованих. Один мав місце у Д. Малуки із заарештованим В. Скрипником, а інший – у оперуповноваженого А. Камраза¹⁹³. Прізвища другої жертви М. Леснов не пам'ятав. На запитання, як це трапилося, М. Леснов відповів:

«Тільки в результаті тієї системи, яка існувала в обласному управлінні, яку встановив ворог народу Вяткін. Як Малука, так і Камраз, допитували даних заарештованих з дозволу Вяткіна, били даних заарештованих, внаслідок чого останні померли».

М. Леснов намагався дистанціюватися і від своїх підлеглих, скоївших вбивства, і від колишнього начальника УНКВС. Він виправдовувався:

¹⁹² Див.: Витяг із протоколу засідання трійки при УНКВС по Житомирській області про засудження до вищої міри покарання В. Г. Юр'єва-Бик. 10 травня 1938 р. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 3. – С. 60.

¹⁹³ Камраз Володимир Михайлович (1904 р.н.) працював в УНКВС по Житомирській області до 7 травня 1938 р. Станом на квітень 1940 р. лейтенант держбезпеки В. Камраз був начальником 2-го відділення 2-го відділу УНКВС по Київській області. У квітні 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба, М. Люлькова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 233 зв.–235, 240.

«Я особисто в обох випадках не був присутнім. Однак, коли дізнався про ці випадки, викликав Малуку і Камраза, їх з цього питання запитував. Також з'ясував обставини через інших працівників 4-го відділу [...], а потім відразу ж доповів про це Вяткіну – це точно, але, здається, і колиш[ньому] зас[тупнику] начальника управління Лукьянову. Вважав, що Вяткін буде вживати відповідних заходів»¹⁹⁴.

Отже, М. Леснов доповідав Г. Вяткіну про надзвичайну подію у відділі, але не пам'ятав навіть прізвища вбитого в'язня. Припущення з цього можна зробити такі: або вбивство заарештованого під час допиту в дійсності не було чимось надзвичайним в ситуації, коли масові «легітимні» вбивства практично щоденно скоювали в УНКВС, або пам'ять у М. Леснова була вибірковою. На підтвердження свого алібі, М. Леснов пішов на доволі ризикований крок, звернувшись з проханням до помічника прокурора РСЧА:

«[...] Прошу викликати і допитати: тт. Прівіна, Нирко, Желдака¹⁹⁵, Ференса¹⁹⁶, Кузьменкова¹⁹⁷ – вони підтвердять, що я, як в осо-

¹⁹⁴ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1746.

¹⁹⁵ Помічник оперуповноваженого 2-го відділення 2-го відділу УНКВС по Житомирській області сержант держбезпеки Федір Якович Желдак (1914 р.н.) працював в органах НКВС з березня 1938 р., був допитаний слідчим військової прокуратури 25 грудня 1938 р., 2 і 8 січня 1939 р. (Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 316–328 зв.). У квітні 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька та ін., а 27–29 вересня 1940 р. – у справі М. Федорова і М. Леснова. На той момент обіймав посаду оперуповноваженого УНКВС по Волинській області. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 218–220 зв., 227 зв. – 228 зв., 237 зв., 470 зв. – 471.

¹⁹⁶ Т.в.о. начальника 1-го відділення 4-го відділу УНКВС по Житомирській області молодший лейтенант держбезпеки А. Ференс був допитаний слідчим військової прокуратури 25 грудня 1938 р. і 8 січня 1939 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 333–336. До свого звільнення з органів НКВС у червні 1939 р. встиг один місяць побути т.в.о. особливоуповноваженого УНКВС. Потім переїхав на Донбас, працював у плановому відділі заводу № 25 у м. Костянтинівка. 22 липня 1939 р. був допитаний слідчим Слідчої частини УДБ НКВС УРСР за справою Н. Ремова-Поберьозкіна, В. Вольського та ін. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 368–369, 20 квітня 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у

бистих вказівках, так і на оперативних нарадах, забороняв застосовувати фізичні методи при допитах. Я вказував на необхідність наполегливого допиту, але не із застосуванням фізичних методів»¹⁹⁸.

Ось таким сміливим виставляв себе начальник 4-го відділу і не помічав абсурду: начальник УНКВС визначав, до кого застосовувати варварське побиття, а він, мовляв, забороняв.

Старався М. Леснов відхреститися і від діяльності особливої трійки при УНКВС восени 1938 р. Він визнав лише одну свою помилку:

«Я пам'ятаю тільки такий випадок, що перед самими Жовтневими урочистостями Вяткін запропонував терміново протягом доби доповісти справи, що залишилися на Трійку, які були ним позначені [...]. Малука підготував справи і, не показавши їх мені, доповідав їх на Трійці. Мною ці справи не були навіть підписані. Я до того часу знову виїхав до Москви за викликом відділу кадрів і повернувся 20 листопада вже після арешту Вяткіна. Зайшов до мене Малука одного з наступних днів і сказав, що [в] останній партії справ, які він вже доповів на Трійці, не підписані обвинувальні висновки ані мною, ані Вяткіним свого часу. Оскільки ці справи треба здати до 1-го спецвідділу на зберігання, а 1-й спецвідділ не приймає без підписаних обвинувальних висновків, запропонував, щоби я підписав обвинувальні висновки, а потім він понесе підписати Дарагану. Я зробив, звичайно, велику помилку, що ці обвинувальні висновки підписав, навіть не читав справ, виходив з того, що обвинувачені вже засуджені. Таких справ мною було підписано близько 10 або 20»¹⁹⁹.

М. Леснов знову виявляв якись дивний непрофесіоналізм: прізвища вбитого під час допиту заарештованого він не пам'ятав, хоча доповідав про це керівництву; скільки обвинувальних

справі М. Діденка, В. Распутька та ін. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 239–239 зв.

¹⁹⁷ Начальник 4-го відділення 4-го відділу УНКВС по Житомирській області лейтенант держбезпеки Іван Титович Кузьменков (1902 р.н.) був допитаний військовим прокурором Морозовим і слідчим військової прокуратури Дворенком 3 січня 1939 р. Див.: Там само, т. 2, арк. 361–368.

¹⁹⁸ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1752.

¹⁹⁹ Там само. – С. 1754.

висновків підписав заднім числом – також. Якщо це було правдою (те, що він не пам'ятав), це можна пояснити буденністю повсякденного масового терору і підсвідомим бажанням не перевантажувати себе зайвими кривавими дрібницями.

М. Леснов вивів універсальну формулу, що пояснювала все те, що трапилося з ним та іншими чекістами:

«Чому я так сліпо довірився Вяткіну і не зміг раніше викрити ворожу роботу Вяткіна? Тому що Вяткін приїхав працювати до України після викриття попереднього ворожого керівництва в Наркоматі... Я в ньому бачив тоді міцного, стійкого більшовика, якого особисто перевірів тов. Єжов і ЦК партії. Вяткін же казав нам, що ЦК партії і тов. Єжов, як нарком НКВС СРСР, дали пряму вказівку доповнити ту прогалину, що попереднє вороже керівництво – Балицький та Леплевський – випустили з уваги, не викрили підпілля [...], а зараз стоїть завдання доповнити це, і з цією метою ЦК партії дозволив спрощений спосіб розправи з ворогами [...]. Я, як і більшість інших осіб в апараті, це сприйняв і сліпо йому довіряв. Це є основою моїх помилок у роботі»²⁰⁰.

Знайшло слідство відповідь і на запитання, хто був безпосереднім організатором найбрутальніших злодіянь в УНКВС по Житомирській області. Виявилось, що з моменту створення УНКВС ним був начальник 5-го відділу В. Лебедев. Колишній заступник начальника УНКВС Г. Гришин-Шенкман розповів, що коли необхідно було організувати масові розстріли в'язнів, Якушев, на його думку,

«правильно поставив питання. Ні я, ні він, не знали добре цю роботу, і потрібен був фахівець. Призначили керівником Лебедева [...]»²⁰¹.

Мабуть, та обставина, що з січня 1938 р. «фахівця» вже не було у Житомирі, обумовила його другорядність як фігуранта розслідування. У цілому йому було інкриміновано наступне:

«[...] Керував операціями, що проводила комендатура УДБ УНКВС у період 1937–1938 рр., систематично займався побиттям засуджених до ВМП перед виконанням вироку... Одночасно зв'язував по 200–250 осіб, яких вишукував у чергу в очікуванні розстрілу... У січні місяці 1938 р. спільно з колишнім нач[альником]

²⁰⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1754–1756.

²⁰¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 84 зв.

УНКВС Якушевим, колишнім комендантом УДБ УНКВС Тимошенком і [заступником начальника УНКВС] Гришиним замість розстрілу 11 осіб засуджених, затриманих після втечі з тюрпода, останніх піддали тортурам і в результаті спалили... Наприкінці 1937 р. і на початку 1938 р. Лебедев спільно з Тимошенком, колишнім нач[альником] 2-го відділу Гершковичем бив мідною трубою 72-х річну стару жінку в гаражі серед великої кількості трупів розстріляних, вимагаючи від неї видачі місця зберігання золотої валюти царського карбування. Коли добилися місця зберігання грошей, після вилучення їх у сумі від 5–7 тисяч, її розстріляли²⁰². Протягом всієї операції з метою особистої наживи розкрадав і привласнював речі засуджених: шкіряне пальто, фетрові валянки та інше. Впровадив у систему розкрадання і перепродаж речей учасниками бригади. У грудні місяці 1937 р. і січні 1938 р. спільно з Тимошенком[...] продав тюрмі від імені іншої організації 6 вантажівок одягу розстріляних. Отримана сума 37.000 карбованців витрачалась на ремонт квартир і розподілялася поміж членами бригади. Наказав відбирати квитанції у засуджених на гроші і цінності, які вони здали на зберігання, з наступною передачею йому для отримання цих грошей[...]»²⁰³.

Виходячи з того, що В. Лебедев був відряджений у розпорядження НКВС УРСР (фактично він перебував у Красноярському краї), було вирішено матеріали про скоєні ним злочини

²⁰² Згідно із довідкою фінансового відділу УДБ УНКВС по Житомирській області від лютого 1939 р., золота валюта царського карбування на загальну суму 6312 карб. 50 коп., яку буквально вибили з Лизавети Марківни Фельденкрайз-Бронштейн, 31 січня 1938 р. була здана до фінвідділу УНКВС і того ж дня відправлена до фінвідділу УДБ НКВС УРСР. (Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 128). Проте деякі співробітники вважали, що керівництво УНКВС привласнило ці цінності. М. Глузман на допиті 12 грудня 1938 р. заявив: «Я знаю, що у заарештованої Бронштейн (родички Троцького) було вилучено під час обшуку багато золота і цінних речей, які були привласнені Якушевим, Новосельцевим, Лукьяновим, Гришиним та іншими особами». Див.: Там само, арк. 208. Сергій Федорович Новосельцев (1901 р.н.) працював в органах НК–ДПУ–НКВС з 1921 р., в УНКВС був начальником адміністративно-господарського відділу. У квітні 1940 р. – помічник начальника УНКВС, старший лейтенант держбезпеки. У такому статусі виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Лєснова, Д. Малуки, М. Зуба, М. Люлькова. Див.: Там само, спр. 67839, т. 5, арк. 248 зв. – 249.

²⁰³ Там само, спр. 67841, т. 1, арк. 83–84.

виділити зі слідчої справи в окреме провадження і направити наркому внутрішніх справ УРСР. Якою була їх подальша доля, поки що встановити не вдалося.

Справа Григорія Гришина-Шенкмана: долучення до «колекції» (грудень 1938 – травень 1939 рр.)

У ході допитів співробітників УНКВС наприкінці грудня 1938 р., крім Л. Якушева і В. Лебедева, почастишали згадки і прізвища колишнього заступника начальника УНКВС. У справі Г. Гришина-Шенкмана з'явилися протоколи допитів І. Паншина, А. Стругачова, М. Лейфмана, М. Люлькова і колишнього помічника начальника тюрми УНКВС Йосипа Вікторовича Шемпера²⁰⁴.

А. Стругачов підтвердив, що мародерство в УНКВС існувало з відома Л. Якушева і В. Лебедева, зазначивши при цьому і «заслугу» Г. Гришина-Шенкмана:

«Наприкінці листопада 1937 р. за розпорядженням колишнього зас[тупника] нач[альника] УНКВС Гришина всім шоферам було видано одяг і взуття – кожушки, валяні та шкіряні чоботи»²⁰⁵.

Звичайно, за інших обставин це було б виявом турботи керівника про підлеглих, але, не за таких обставин. Тому найвними вилучають свідчення Й. Шемпера про те, що про зловживання він «сигналізував, повідомляв у письмовій формі на ім'я колиш[нього] нач[альника] УНКВС Якушева, Гришина і згодом Вяткіна»²⁰⁶.

За свідченням І. Паншина, участь в «операціях, що проводила комендатура УНКВС», тобто в ексекуціях над людьми, яких було приречено до розстрілу,

²⁰⁴ Й. Шемпер працював помічником начальника тюрми із січня 1937 по червень 1938 рр., потім був заарештований. Слідство у його справі у 4-му відділі УНКВС мало особливо «творчий» характер: «Спершу у мене вимагали показань як учасника української націоналістичної організації, після чого мене стали звинувачувати у троцькізмі, а згодом – у сіонізмі. 19/XII–[19]38 р. мене з під варті звільнили через недоведеність і не підтвердження складу злочину. Всі слідчі вперто вимагали від мене зізнання в тому, що я не єврей, а німець, тому що прізвище моє схоже з німецьким». Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 240. Витяг зі свідчень Й. Шемпера від 27 грудня 1938 р.

²⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 224.

²⁰⁶ Там само, арк. 240.

«брав майже весь оперативний склад, нач[альник] УНКВС Якушев запропонував випробувати на цьому стійкість співробітників. Постійними були дві бригади: одна – з оперскладу, друга – техскладу. Керував цією роботою Лебедев, колиш[ній] нач[альник] 5 відділу, Тимошенко, комендант, Ігнатенко, нач[альник] тюрподу. Крім цього, постійно відвідували начальники відділів: Леснов – нач[альник] 4 відділу, Гершкович – нач[альник] 2 відділу, Коротченко – нач[альник] ВК²⁰⁷, Семенов – інспектор при керівництві, Масловський²⁰⁸ – нач[альник] 3 відділу, нач[альник] УНКВС Якушев, його помічник Гришин».

У чому полягало «випробування на стійкість», частково сказано у цитованій вище постанові про виокремлення матеріалів на В. Лебедева в окреме провадження. І. Паншин додав до цього:

«При виконанні вироку Лебедев систематично бив засуджених, у нього спеціально зберігалась з цією метою мідна труба, якою він бив засуджених до втрати ними свідомості, після цього їх розстрілювали»²⁰⁹.

Спостереження за побиттям і вбивствами в'язнів, а іноді й участь у цьому, мали загартувати психіку присутніх. І вона у них, зокрема, Г. Гришина-Шенкмана, була загартованою. М. Лейфман повідомив слідству:

«Мені відомо, що засуджених, приблизно, у грудні 1937 р. за розпорядженням нач[альника УНКВС] Якушева і його заступника Гришина розстрілювали цілими партіями по 50–100 осіб. Зв'язаних вишикували у чергу і перших розстрілювали на очах у всіх інших. Люди чекали на свою чергу, чули постріли і бачили трупи вбитих. Був випадок, коли один засуджений, що стояв у черзі, щось сказав, тоді Гришин вдарив його по голові палкою, і він впав у всіх на очах»²¹⁰.

Інший фрагмент свідчень І. Паншина також стосувався «закалки» Г. Гришина-Шенкмана. Раніше той визнав свою провину у виділенні недостатньої охорони для нагляду за «смертниками», внаслідок чого вночі з 11 на 12 лютого 1938 р. вони

²⁰⁷ ВК – у даному випадку відділ кадрів, на відміну від загальноприйнятого «Військова колегія».

²⁰⁸ У документі помилково – «Маньковский».

²⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 208.

²¹⁰ Там само, арк. 235.

здійснили втечу²¹¹. І. Паншин доповнив розповідь М. Леснова про цей випадок:

«Весь оперсклад був мобілізований для їхнього розшуку і затримання. Всі були затримані за днів 15 потому, і їх доставили до гаражу для виконання вироку. Цією операцією керували тільки Якушев, Лебедев, Тимошенко і Гришин. У той момент нікого не пускали до гаражу з членів бригади, але мені, як шоферу, дозволялося вивозити трупи за годину або більше після того, як зазначені 4 особи – Лебедев та інші – взялися виконувати вирок, то на цих трупах ніде не було видно слідів куль, тіла були голі, опалені, шиї були обгорілі та обвуглені»²¹².

Групова втеча з тюрми УНКВС мала велику небезпеку для керівництва і працівників Управління. Якби хочь одна людина не була затримана, то полетіла би не одна голова. Цим і пояснюється така лють і жорстокість езекуторів стосовно втікачів.

Підтвердив розповідь І. Паншина і М. Люльков. Обставини часу і місця, які він навіть, не залишили сумнівів в правдивості того, що трапилося:

«Виконання вироку над ними проходило так: вночі, приблизно, о першій годині або другій, ці 11 осіб були виведені з камери № 6 (тюрпод УНКВС), їм зв'язали руки і відвели до гаража, куди зайшли Якушев, його зас[тупник] Гришин, Лебедев і Тимошенко. Як вони виконували вирок, мені і працівникам бригади не було відомо, оскільки нас туди не допустили, але згодом ми бачили, що вони були обгорілі, чи стріляли в них, я не знаю, бо на це не звертали увагу»²¹³.

Чи були постріли, чи ні, на цю деталь увагу не звернули, а ось вигляд жертв запам'ятався І. Паншину і М. Люлькову своєю незвичністю.

Здавалось, у ході слідства відкрилися нові важливі обставини, і необхідно було перекваліфікувати обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана. У січні 1939 р. він почув фразу одного зі слідчих: «Долучимо його до колекції». Під «колекцією» слідчі

²¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 27. Більшість колишніх співробітників УНКВС у свої показах зазначали, що втечу було здійснено у січні 1939 р.

²¹² Там само, арк. 209.

²¹³ Там само, арк. 170.

мали на увазі мародерів з Житомира²¹⁴. Але, перекваліфікації обвинувачення не сталося. У вказівках військової прокуратури начальнику 2-го відділу НКВС УРСР старшому лейтенанту держбезпеки Леоніду Михайловичу Павличеву (1908–1942) йшлося про збір додаткового матеріалу стосовно шкідницької роботи обвинуваченого у контексті його приналежності до антирадянської організації. При цьому справу Г. Гришина-Шенкмана необхідно було закінчити до 10 січня 1939 р.²¹⁵ Цього теж не сталося. Слідство знову загальмувало. За перші три місяці 1939 р. у справі відклаталося лише п'ять нових документів.

В одному з них – протоколі допиту свідка Федора Сергійовича Орловського-Гороховського (1904 р.н.), начальника 5-го відділення 3-го відділу УНКВС по Одеській області, містилась інформація про особисті якості Г. Гришина-Шенкмана, які він виявив під час роботи в Одесі:

«Невід'ємною його рисою є кар'єризм... Якщо Гришин бачив, що йде до НКВС УРСР цінний протокол, він, не бачивши навіть заарештованого, вимагав ставити на протоколі свій підпис...»²¹⁶.

Але слідство більше цікавила його поведінка в УНКВС по Житомирській області. І два інших документи розповідали про цю поведінку. Колишній начальник тюрми УНКВС Ф. Ігнатенко показав:

«Перед виконанням вироків колиш[ній] зас[тупник] нач[альника] УНКВС Гришин, Лебедев і Тимошенко жорстоко били засуджених, завдаючи їм ударів дерев'яною “булавою”, залізним ломом. Особливо активним при цьому був Гришин»²¹⁷.

Колишній комендант УНКВС Г. Тимошенко заперечував власну участь у побиттях, але підтвердив активну роль в цьому Г. Гришина-Шенкмана:

«Згідно з розпорядженням колишнього зас[тупника] нач[альника] УНКВС Гришина і Вяткіна одночасно зв'язували по 200–250 і 300 осіб, засуджених до ВМП, і у такому вигляді, на очах у всіх засуджених, виконували вирок. Гришином було зроблено роз-

порядження при здійсненні операцій багатьом членам бригади озброїлися дерев'яними і залізними палицями і наносили удари ними засудженим у випадку втечі та виникненні галасу і криків. Особисто бачив, як Гришин і Лебедев подібними палицями били засуджених до розстрілу»²¹⁸.

Екзекуцію над 11 втікачами Ф. Ігнатенко охарактеризував як «випадок варварського винищення людей», додавши, що «після затримання їх знищили фізично»:

«... Після затримання цих 11 заарештованих Якушев, Лебедев і Гришин, і багато начальників відділень проводили їхній допит спочатку у приміщенні, потім, привели їх у кімнату, били дерев'яними “булавами”, залізними ломами. В той час я до цього не був допущений, хоча й дуже хотів, бажав познущатися над ними. Знаходився я у коридорі»²¹⁹.

Тортури над втікачами відбувалися ще до їхнього садистського вбивства у гаражі, що тільки поглиблювало вину ексекторів.

Теж саме можна сказати і про знущання над в'язнями на сексуальному ґрунті. За свідченням Ф. Ігнатенка,

«було багато випадків, коли перед розстрілом жінок, особливо молодих, роздягали догола з метою знущань, помилуватися фігурою та інше, робили це начебто для проведення медогляду і купання у “лазні”, більше всього це робили Гришин і Лебедев»²²⁰.

Слово «інше» у документі підкреслено олівцем як натяк на щось більше, ніж «милування» жіночою фігурою²²¹. Колишній комендант УНКВС підтвердив факти роздягання та пригадав й інший випадок:

«... Взимку 1938 р. я – Тимошенко спільно з Лебедевим, Гришином, Ігнатенком, у присутності Люлькова, Вишневського та інших учасників операції, змусили одного старого-інваліда мати статевий акт з розстріляною жінкою, обіцяючи його звільнити, змусивши його лягти на [жінку], яка лежала серед купи розстріляних. У момент виконання цієї вимоги старого було застрелено на трупі цієї жінки»²²².

²¹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 189–190.

²¹⁹ Там само, арк. 177.

²²⁰ Там само, арк. 178.

²²¹ Особи, які брали участь у знущаннях над жінками, «розглядали статеві жіночі органи та ін. частини тіла». Див.: Там само, арк. 187.

²²² Там само, арк. 195.

²¹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 317 зв.

²¹⁵ Там само, т. 3, арк. 351.

²¹⁶ Там само, арк. 268, 275.

²¹⁷ Там само, арк. 177.

Ф. Ігнатенко також стверджував, що

«особисто бачив, як Лебедев, Якушев, Гришин наприкінці грудня 1937 р. одну засуджену жінку 72-х років [...] били палицями, залізними ломами, добиваючись від неї зазначити місце, де знаходилась схована нею золота валюта царського карбування»²²³.

Проте, як було наведено вище, у тортурах над Л. Фельденкрайз-Бронштейн брали участь В. Лебедев, Г. Тимошенко і І. Гершкович, та, за показами М. Люлькова, «про цей випадок Гришину також було відомо»²²⁴. Можливо, свідки у різний час бачили різних учасників тортур. А, можливо, Ф. Ігнатенко з якоїсь причини навмисно підкреслював, що «бачив особисто» серед учасників Г. Гришина-Шенкмана.

Новий поштовх слідству у справі Г. Гришина-Шенкмана дали вказівки помічника військового прокурора П. Лехова від 21 березня 1939 р. В них ані слова не було про участь обвинуваченого в антирадянській організації, увага зверталась на доопрацювання наявних матеріалів і додаткові слідчі дії: допитати свідків, в основному співробітників УНКВС, яких звинувачували у мародерстві, провести очні ставки, долучити до справи інші матеріали²²⁵. Залучення Г. Гришина-Шенкмана до «колекції», по суті, стало фактом.

Допити свідків та очні ставки відбулися з 29 березня по 13 квітня 1939 р., після чого допитали обвинуваченого. Слідство завершилося підготовкою обвинувального висновку від 4 травня і постановою про направлення справи Г. Гришина-Шенкмана до суду від 31 травня 1939 р. Допити свідків були результативними. М. Люльков констатував, що

«Гришин, як зас[тупник] нач[альника] Управління НКВС систематично був присутнім при виконанні вироків і особисто сам бив засуджених до ВМП залізною палицею... Такі знущання над засудженими до ВМП були введені як система»²²⁶.

Ф. Ігнатенко ще більше персоніфікував цей злочин:

²²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 178.

²²⁴ Там само, арк. 173.

²²⁵ Там само, арк. 352.

²²⁶ Там само, арк. 173.

«З прибуттям Гришина до Житомира особливо почастишали випадки нелюдських знущань над заарештованими, які швидко вкорінилися в УНКВС по Житомирській області та увійшли в систему»²²⁷.

Це означало, що Г. Гришин-Шенкман – другий за ієрархією керівник УНКВС – був одним з головних творців злочинної системи варварських тортур та знищення людей в УНКВС по Житомирській області.

Було з'ясовано нові подробиці екзекуції над 11 втікачами.

Ф. Ігнатенко додав:

«До виконання вироку засуджених у гаражі обпалювали паяльною лампою, яку доставив до гаражу працівник телефонної станції УНКВС Агапов [...]. Коли я завантажував трупи разом з Люльковим на автомашину для відправки на цвинтар, я бачив, що всі трупи з числа 11 осіб, які здійснили втечу, були спотворені і спалені»²²⁸.

Знущання на сексуальному ґрунті також не були спонтанними. Ф. Ігнатенко показав, що Г. Гришин-Шенкман

«попереджав комендатуру, щоб за його відсутності не виконували вироки, оскільки він мав зайти разом з Якушевим і подивитися на жінок. Так це і було. Гришин завжди спільно з Якушевим були присутніми під час знущання над жінками [...]»²²⁹.

А. Стругачов повідомив слідству садистські деталі процедури масових розстрілів:

«Мали місце непоодинокі випадки, коли за присутності Гришина з числа заарештованих, засуджених до ВМП, виділяли рахівників. Ці рахівники стояли у кімнаті, де виконували вироки, і рахували кількість розстріляних[...]. Останніми розстрілювали рахівників. Я особисто пам'ятаю, коли було виділено двох таких рахівників з колишніх працівників прикордонної охорони і двох колишніх працівників "Заготхміль" [...]»²³⁰.

Начальник відділу виправно-трудових колоній УНКВС по Житомирській області Микола Васильович Климов (1895 р.н.) розповів, у чому полягало «випробування на стійкість» особисто для нього:

²²⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 180.

²²⁸ Там само, арк. 180–181.

²²⁹ Там само, арк. 183–184.

²³⁰ Там само, арк. 227–228.

«В останніх числах грудня 1937 р., або ж це було на початку січня місяця 1938 р., точно я зараз не пам'ятаю, мене вночі викликав до гаражу Люльков, заявив мені, що цей виклик зроблено за розпорядженням зас[тупника] нач[альника] УНКВС Гришина. Коли я зайшов до гаража, я побачив, що на підлозі сиділо 50–60 осіб, засуджених до ВМП, коли я зайшов до наступної кімнати, там був Гришин, і в цій же кімнаті були зв'язані заарештовані близько 30–40 осіб, які були підготовлені до розстрілу. Мені запропонували роздягнутися, і водночас у наступну кімнату завели 8 осіб. Оперуповноважений Бланк дав мені дрібнокаліберну гвинтівку, якою я і виконав вироки. Коли я йшов після виконання вироку, Бланк сказав, що “я іспит витримав” [...]. Участь у виконанні вироку брав майже увесь оперативний склад, колиш[ній] нач[альник] УНКВС Якушев і його помічник Гришин випробували на цьому стійкість співробітників УНКВС»²³¹.

Є всі підстави вважати, що «випробування на стійкість» відображало намагання керівництва УНКВС пов'язати співробітників кривавою колективною відповідальністю. Керівники УНКВС хотіли бути впевненими в тому, що жоден співробітник не був, в їхньому розумінні, гіршим від інших. Такими були особливості кадрової роботи Л. Якушева і Г. Гришина-Шенкмана.

Очні ставки, що були проведені між Г. Гришином-Шенкманом і особами, які дали на нього свідчення, нагадували гру в пінг-понг. Колишній заступник начальника УНКВС намагався парирувати всі звинувачення на свою адресу колишніх підлеглих Ф. Ігнатенка, І. Паншина, В. Агапова, М. Лейфмана, М. Соснова, М. Климова, А. Стругачова, М. Люлькова²³². Перебування під слідством протягом 10 місяців дозволило Г. Гришину-Шенкману набути досвіду у такій грі. Можливо, у нього з'явилася надія на більш-менш сприятливий фінал в його справі. Далі ми побачимо, що Г. Гришин-Шенкман під час допиту згадав про свої розмови з анонімними керівниками НКВС УРСР. І хоча документальних підтверджень цьому у справі немає, це наводить на думку, що хтось його проконсультував стосовно подальшої лінії поведінки під час слідства: треба було ні в чому не зізнаватися. Формально перед слідством постало питання: кому вірити?

²³¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 200–201.

²³² Там само, арк. 293–300, 301–309, 310–317, 318–321, 322–327, 328–330, 331–338, 339–343, 344–348.

Відповідь на нього мали дати заключні допити обвинуваченого. На першому ж допиті він заявив, що не був учасником антирадянської троцькістської організації «і тому ніякої ворожої роботи ніколи і, зокрема, у Житомирському облуправлінні НКВС, не проводив». Слідчі нагадали йому про власноручні показання, написані у серпні 1938 р., на що отримали відповідь:

«Так, я дійсно писав такі показання власноручно, в яких зазначив, що є учасником антирадянської троцькістської організації з 1932 р. [...], – але, продовжив Г. Гришин-Шенкман, – ці показання є вигаданими, я їх не підтверджую»²³³.

Слідчі робили вигляд, що не вірять, і вимагали пояснень. Обвинувачений пояснив:

«На наступних допитах я продовжував обманювати слідство, підтверджуючи раніше надані мною неправдиві показання, оскільки не бачив виходу зі становища, що склалося. З розмов з низкою керівних працівників НКВС УРСР я бачив, що мені не вірять, і тому продовжував підтверджувати свої показання про участь в антирадянській організації»²³⁴.

Він також спростував показання М. Детинка, М. Смелянського, В. Мартинюка та інших осіб. Але, якщо стосовно названих трьох осіб це було виправданим, то гра в «незізнанку» за свіжим житомирським матеріалом була перебором. Загравшись, обвинувачений заявив, що в антирадянській діяльності ніхто зі свідків його викрити не може. Але на запитання слідчих, чому ж свідки викривають його, він відповісти вже не зміг²³⁵.

Наступний допит, по суті, спростував шпигунську складову обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана. Всі свої попередні показання з цього питання він дезавуював, і слідство взяло це до відома²³⁶. Того ж дня було оформлено протокол пред'явлення матеріалів слідства обвинуваченому, і він повідомив, що

«має чим доповнити слідство, про що напише у спеціальній заяві, де зазначить, що до антирадянської шпигунської діяльності не причетний»²³⁷.

²³³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 109–110, 118–119. У протоколі допиту прізвище обвинуваченого помилково написано з літерою «й» – «Шейкман».

²³⁴ Там само, арк. 111–112, 121.

²³⁵ Там само, арк. 112–117, 122–127.

²³⁶ Там само, арк. 128–130, 131–134. У протоколі допиту – «Шейкман».

У матеріалах справи цієї заяви немає. Версія про причетність Г. Гришина-Шенкмана до антирадянської троцькістської організації також послабла після долучення до справи довідки про те, що колишній начальник 3-го відділу НКВС УРСР Аркадій Маркович Ратинський (Футер) (1902–1939) засуджений у Москві, але показань на Г. Гришина-Шенкмана не дав²³⁸.

26 квітня 1939 р. співробітники, які вели слідство, і начальник 2-го відділу НКВС УРСР капітан держбезпеки Л. Павличев підписали обвинувальний висновок, згідно з яким Г. Гришин-Шенкман

«а) був активним учасником антирадянської троцькістської терористичної організації; б) проводив шпигунську роботу на користь румунської розвідки; в) проводив ворожу підіривну роботу в органах НКВС; г) особисто завербував до організації Мартинюка...»²³⁹.

Зміст висновку, з урахуванням результатів двох останніх допитів обвинуваченого, не можна назвати адекватним. Він не мав судової перспективи і наштотує на думку, що у Г. Гришина-Шенкмана в НКВС УРСР були покровителі, хоча він потім стверджував, що все було навпаки.

3 травня помічник Військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ Київського округу військовий юрист 1-го рангу Хачатурян наклав на обвинувальний висновок резолюцію про передачу справи до Військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ Київського округу. 4 травня 1939 р. обвинувальний висновок затвердив заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор держбезпеки А. Кобулов. До початку першого судового засідання у справі Г. Гришина-Шенкмана залишалось 53 дні.

Справа Михайла Глузмана (16 липня 1938 – 8 лютого 1940 рр.)

У слідчих матеріалах на житомирських чекістів особливе місце займає справа колишнього начальника тюрми, а потім т.в.о. начальника відділу місць ув'язнення (ВМУ) УНКВС М. Глуз-

²³⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 350. У документі – «Шейкман».

²³⁸ Там само, арк. 353.

²³⁹ Там само, арк. 358.

мана. Він був заарештований колегами 16 липня 1938 р. за звинуваченням в участі у троцькістській організації і вербуванні до неї інших осіб, тобто у злочинах, передбачених ст.ст. 54-1 п. «а», 54-8, 54-11 КК УССР²⁴⁰. Справжньою причиною арешту М. Глузмана було те, що він для керівництва УНКВС був дуже незручним співробітником, хоча мав звичайну біографію. Згідно з анкетною заарештованого, він народився 7 травня 1904 р. До революції 1917 р. був на утриманні батька, отримав нижчу освіту. У 1919–1921 рр. служив у РСЧА, у 1922–1926 рр. працював в органах ДПУ і міліції. У 1927–1931 рр. – робітник-слюсар. «Правильний» соціальний статус допоміг йому в 1930 р. стати членом ВКП(б). З 1932 р. знову працював в органах ДПУ–НКВС. Мав дружину, 28-ми років, сина, 14-ти років, і півторарічну доньку. На його утриманні знаходились 72-річний батько, 69-річна мати і сестра²⁴¹.

В УНКВС по Житомирській області М. Глузман відповідав за широке коло питань, пов'язаних із функціонуванням тюрми – від дотримання правил внутрішнього режиму до фінансово-господарського забезпечення її потреб і ремонту адміністративних будівель УНКВС. Це було доволі клопітною справою, що потребувала уваги до безлічі деталей, вимагала певної ініціативи, послідовності, самостійності у прийнятті рішень. Багато керівників НКВС різного рівня були мало обізнані щодо механізму функціонування тюрми, поки самі туди не потрапляли. Не були в цьому плані винятком і керівники УНКВС у Житомирі, тим не менш, багато питань вони хотіли вирішити на свій лад.

М. Глузман швидко зрозумів, що керівництво УНКВС у службовій діяльності здатне не просто порушувати закони і відомчі норми, але й переходити межі здорового глузду. Він не хотів бути співучасником злочинів і порушень, що скоювали в УНКВС із самих різних причин, і намагався убезпечити себе в тих питаннях, де це було можливим. У грудні 1937 р. він не захотів піти на порушення у фінансово-господарській сфері і, коли не

²⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 4, 5, 13.

²⁴¹ Там само, арк. 12–12 зв. Анкету заарештованого М. Глузмана оформив у січні 1939 р. оперуповноважений ОВ в/з № 4817 Яркін, який поставив дату «10 липня 1938 р.».

знайшов розуміння у начальника УНКВС Л. Якушева, звернувся з ідентичними за змістом рапортами до наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського і начальника Управління місць ув'язнення (УМУ) НКВС УРСР Н. Новаковського²⁴².

Н. Новаковський викликав М. Глузмана до Києва, де той дав додаткові пояснення і написав заяву на ім'я начальника 3-го відділу УМУ НКВС УРСР Сергія Сергійовича Чистова (1902–1938)²⁴³. Але М. Глузман «отримав вказівку продовжувати виконувати вказівки начальника управління Якушева»²⁴⁴. Минув короткий проміжок часу, і його викликав начальник секретаріату НКВС УРСР капітан держбезпеки Еммануїл Олександрович Інсаров (Пояк) (1902–1938), який повідомив М. Глузману, що його заяву направлено особливоуповноваженому НКВС УРСР²⁴⁵, обов'язки якого тоді виконував майбутній житомирський чекіст М. Федоров. Пізніше М. Глузман цей випадок описав так:

«... Секретарем УМУ мій рапорт був переданий секретарю Леплевського Інсарову, який мене викликав і повідомив, що нарком захворів, і тому рапорт з резолюцією наркома направлений особливоуповноваженому НКВС УРСР Федорову, останній мене не викликав. Все ж незабаром після цього прибула у тюрму фінансова ревізія, яка обстежила фінансовий стан тюрми і у своєму акті ніяких вказівок не дала. Щодо відправленого до фінвідділу УМУ річного звіту за 1937 р., в якому були зазначені фінансові операції, які були проведено із закупівлі за готівку одягу розстріляних, також ніяких зауважень не надійшло»²⁴⁶.

М. Глузман зрозумів, що марно очікувати реакції київського керівництва на його звернення, і після чергової конфліктної ситуації подав рапорти начальнику УНКВС Л. Якушеву і керівництву УМУ НКВС УРСР про свою незгоду працювати на посаді

²⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 191. Н. Новаковський до 22 липня 1937 р. очолював Коростенський окрвідділ НКВС, потім перебував у діючому резерві НКВС УРСР, а з 9 листопада 1937 р. став начальником УМУ НКВС УРСР. Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 125, 151.

²⁴³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 199.

²⁴⁴ Там само, арк. 195.

²⁴⁵ Там само, арк. 199.

²⁴⁶ Там само, арк. 278–279.

начальника ВМУ УНКВС. За версією М. Глузмана, саме тому НКВС УРСР не затвердив його на цій посаді²⁴⁷, і він залишився лише виконуючим обов'язки. Вірогідно, тоді його побоялися чіпати, тому що наступним його кроком могло стати звернення до НКВС СРСР. У цьому випадку передбачити, якою буде реакція нагорі, було складно.

Після зміни керівництва УНКВС М. Глузман став свідком, а подекуди і більше ніж свідком нових злочинів своїх колег. Коли, у зв'язку з цим, він розпочинав «мудрувати», то його швидко ставив на місце Г. Вяткін. Тим не менш, М. Глузман не здавався і, коли відчував, що може довести свою правоту, продовжував наполягати на своєму, застосовуючи крайні заходи. У квітні 1938 р., коли він був у відраженні в Києві, він подав рапорт на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, в якому писав «про ліміти для тюрми, про приміщення для ВМУ і про те, що тюрму ущільнили, забравши два поверхи у 2-х корпусах під слідство, і що методи слідства порушують режим тюрми». Що він мав на увазі під словами «методи слідства» і «з боку кого є порушення і які», він не написав.

М. Глузман не злякався того, що його дії можуть розцінити як шантаж керівництва, і подав також рапорт наркому і його копію начальнику УНКВС з проханням звільнити його²⁴⁸. Зворотня реакція на перший рапорт була, вочевидь, посилена фактором другого. За словами М. Глузмана,

«за 5–6 днів після подачі згаданого рапорту мене викликав Вяткін і надав приміщення для ВМУ і додав 3-х співробітників до штату ВМУ»²⁴⁹.

Проте, рапорт з проханням про звільнення не був спробою шантажу. М. Глузман сигналізував наркому, серед іншого, і про методи слідства. Тим самим він перейшов певну межу дозволеного і хотів піти, не викликаючи «великих хвиль». Під час слідства він так пояснив ситуацію:

«[...] Я бачив всі ненормальності і те, що мене змушують скоїти злочин, я задовольнявся тим, що подав рапорт з проханням

²⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 199.

²⁴⁸ Там само, арк. 280.

²⁴⁹ Там само, арк. 279.

мене звільнити. Природну причину, що спонукала мене подати рапорт про звільнення, я не писав, а зазначив, що не впораюсь з роботою»²⁵⁰.

Г. Вяткіну була не до вподоби впертість підлеглого. Вірогідно, останньою краплею, що переповнила чашу терпіння начальника УНКВС, став інцидент з тюрмою НКВС у Бердичеві. Під час відвідування тюрми М. Глузман отримав скарги від заарештованих про те, що у них відбирали гроші, а квитанції на відібрані гроші не видавали. Він перевірів цю інформацію і дізнався, що гроші відбирав згаданий нами оперуповноважений тюрми Олександр Фадєєв, який, як потім виявилось, мав на М. Глузмана свій компромат. Комісія, яку викликав М. Глузман з Києва, встановила, що О. Фадєєв привласнив 6 тисяч рублів.

М. Глузману також стало відомо від заарештованих, що О. Фадєєв привласнював цінні золоті речі – годинники, монети і т. п. М. Глузман доповів про це Г. Вяткіну, але, за словами Глузмана, «останній мене облаяв і сказав не втручатися у не свої справи». І тоді Глузман зробив вчинок, що тоді був повсякденним явищем, але у чекістському середовищі дуже небезпечним:

«Мною була написана і надіслана анонімка на ім'я наркома внутрішніх справ України з викладом вище наведеного. За кілька днів я зустрівся у кабінеті особливоуповноваженого [з] Голубєвим, який мені показав понад двадцять пар золотих годинників, відібраних у Фадєєва, а за деякий час я був заарештований, і на мене Фадєєв давав свідчення як свідок у моїй справі»²⁵¹.

М. Глузман неодноразово порушував корпоративну псевдоетику і був за це покараний. Вочевидь, що йому не просто хотіли «заткнути рота», але й позбутися його. Для цього краще за все підходили які-небудь «шпигунські справи» або політичні статті КК. Слабким його місцем завзяті чекісти-партійці вважали те, що він не цурався підтримувати стосунки із заарештованими. Він навіть клопотав перед Київським обласним судом про звільнення одного з них, німця, якого було засуджено за «шпигунство і диверсії» до 10 років позбавлення волі і який захворів у тюрмі на туберкульоз. Ріва Давидівна Любарська (1902 р.н.),

колишня колежанка М. Глузмана, яка старанно давала показання на нього, потрактувала його зусилля як непартійні дії²⁵².

М. Глузман був непростою людиною і мав свої вади, про які розповідали на слідстві його колишні колеги, багато з них його побоювалися. Але він був одним з небагатьох, хто не боявся піти проти течії.

Між тим, слідство завершилося нічим. Не допоміг і компромат О. Фадєєва, який зображував М. Глузмана пособником «значної польської шпигунки», що була ув'язнена у Вінницькій промколонії (так тоді називалася місцева тюрма), помічником начальника якої свого часу був М. Глузман²⁵³. Лейтенант держбезпеки Н. Ремов-Поберьозкін, який вів справу М. Глузмана, 15 серпня 1938 р. був відраджений у розпорядження НКВС СРСР, а повернувся до Житомира у лютому 1939 р. вже у статусі заарештованого.

За датами допитів колишніх співробітників УНКВС, яких звинувачували в участі у троцькістській організації, зокрема М. Глузмана, можна визначити, що останній сплеск активності слідства у цьому напрямі був у жовтні 1938 р. Слідство здобуло чергові зізнання обвинувачених, однак не зрушило з мертвої точки. Слідство у справі Г. Гришина-Шенкмана велося в НКВС УРСР, а у справі М. Глузмана – в УНКВС по Житомирській області. Але у Києві не відпрацьовували версію про вербування до організації колишнім заступником начальника УНКВС свого підлеглого. Деякий час колишні колеги М. Глузмана були розгублені, вирішуючи, що ж робити далі, аж поки у грудні 1938 р. не з'явилися нові компрометуючі матеріали на співробітників УНКВС.

Виходячи з цього, начальник 6-го відділу Є. Анфілов і в.о. начальника УНКВС І. Дараган підписали 8 січня 1939 р. постанову, яка констатувала, що слідче провадження стосовно Глузмана М.З. за звинуваченням його за ст.ст. 54-1 п. «а», 54-8, 54-11 КК УРСР у приналежності до антирадянської троцькістської організації «у порядку ст. 197 ч. 2 КПК УРСР припинено». Але виникли нові обставини:

²⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 282.

²⁵¹ Там само, арк. 209.

²⁵² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 213–214.

²⁵³ Там само, арк. 218–220.

«... У справі є матеріали, що свідчать про факти посадових злочинів Глузмана, коли він був начальником тюрми м. Житомира, і що Глузман викривається у посадових злочинах матеріалами слідчої справи УНКВС № 143955»²⁵⁴.

Було вирішено матеріали з першої слідчої справи № 143636 виокремити і передати для подальшого розслідування слідчому І. Кутеру, як такі, що «мають пряме відношення до слідчої справи № 143955»²⁵⁵. Таким чином, матеріали на М. Глузмана було долучено до слідчої справи на мародерів Ф. Ігнатенка і В. Гирича. 20 січня 1939 р. новий начальник УНКВС С. Машков затвердив постанову, згідно з якою М. Глузмана було звинувачено у злочинах, передбачених ст. 206-17 п. «а» КК УРСР²⁵⁶.

Склад фігурантів справи № 143955 у січні 1939 р. змінився. Вище було сказано про В. Лебедева, матеріали на якого було направлено наркомун внутрішніх справ УРСР. Так саме того ж дня вирішили вчинити і з матеріалами на Л. Якушева²⁵⁷. Пізніше аналогічні рішення прийняли щодо матеріалів на Г. Вяткіна, Г. Гришина-Шенкмана, Г. Тимошенка, М. Бланка, А. Лукьянова, Д. Малуки, М. Леснова, М. Люлькава. Різниця полягала у тому, що матеріали на Г. Тимошенка і А. Лукьянова також направили наркомун внутрішніх справ УРСР, на М. Бланка – до УНКВС по Полтавській області, а на інших фігурантів – до НКВС УРСР для долучення до слідчих справ, які там провадили²⁵⁸. Від 9 січня 1939 р. М. Глузман давав свідчення, виходячи зі специфіки справи, за якою він тепер проходив, – про відомі йому «факти маро-

²⁵⁴ Тут і далі у документі помилково пропущено цифру «3».

²⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 14.

²⁵⁶ Там само, арк. 17.

²⁵⁷ Там само, арк. 85–86.

²⁵⁸ Там само, арк. 87, 91–92. На обох документах відсутній підпис начальника УНКВС С. Машкова про затвердження постанов і не зазначено дату. Вірогідно, ці примірники документів були робочими. У слідчій справі на М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова та ін. відклався перший примірник другої постанови з підписом С. Машкова і датою – 26 січня 1939 р. Див.: Там само, спр. 67839, т. 2, арк. 478–479. 13 лютого 1939 р. оперуповноважений ОВ в/з № 4817 Яркін виніс постанову, згідно з якою слідчу справу № 147532 за обвинуваченням Г. Тимошенка «розглядати в окремому слідчому провадженні і судовому порядку неможливо» і тому необхідно було долучити до групової слідчої справи № 143955. Див.: Там само, спр. 67841, т. 2, арк. 301.

дерства з боку окремих співробітників УНКВС»²⁵⁹, а також про фінансові зловживання. Але іноді слідчі поверталися і до інших питань.

До лютого 1939 р. слідство зібрало велику кількість матеріалів про злочини і зловживання, скоєні співробітниками УНКВС. У постанові про обрання запобіжного заходу стосовно начальника фінансової частини ВМУ УНКВС Шимона Веніаміновича Винокурова (1890 р.н.) зазначалося:

«У період операцій, що проводила комендатура УДБ УНКВС по Житомирській області, спільно з колишнім начальником ВМУ [М. Глузманом] відбирав у засуджених до ВМП розписки про отримання особистих грошей і цінностей, їх фактично не видавав; гроші і цінності здавали колишньому коменданту УНКВС Тимошенку і начальнику УНКВС Якушеву, які ці гроші розподіляли серед членів бригади і витрачали на побутові потреби керівного складу Облуправління...»²⁶⁰.

В іншому документі повідомлялось, що завідувач гаражем УНКВС І. Паншин

«від колишнього керівництва Облуправління – Якушева і Вяткіна – сім разів отримував гроші по 350–500 рублів за участь в операціях. Ці гроші, в основному, поступали із сум в'язнів, незаконно відібраних під час операцій, і за продані у тюрмі речі і одяг розстріляних»²⁶¹.

У такій спосіб обидва керівники УНКВС заохочували підлеглих за участь у «роботі» розстрільної бригади. Інші співробітники, такі як М. Глузман, за версією слідства, були їхніми пособниками.

В обвинувальному акті Військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 19 червня 1939 р., про обставини появи якого буде сказано далі, зазначено, що розслідування стосовно М. Глузмана встановило, зокрема, наступне:

²⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 252–258, 259–276, 277–285.

²⁶⁰ Там само, арк. 76.

²⁶¹ Там само, арк. 80. Висновок УНКВС по Житомирській області про виділення матеріалів стосовно В. Вишневського, А. Стругачова, І. Островського, І. Паншина, М. Лазоркіна, М. Лейфмана, Р. Портнова, В. Агапова, А. Терещука і Р. Сенкевича в окреме провадження і накладання на перерахованих осіб адміністративних стягнень від 1 лютого 1939 р. Нове обличчя в цьому списку – наглядач внутрішньої тюрми УНКВС Роман Степанович Сенкевич (1909 р.н.).

«Глузман з відома нач[альника] фінчастини тюрми Винокурова у травні міс[яці] 1938 р. з метою зловживань приймав до тюрми етапи в'язнів у кількості 700–800 осіб (які прибули з тюрми), відбирав у останніх верхній одяг і особисті речі, не видав квитанції в'язням на відібране, і весь відібраний одяг змішував [...]. На відібрані у в'язнів валізи з речами у більшості випадків квитанції не видавалися, або ж видавалися квитанції без зазначення змісту у валізах, внаслідок чого речі розкрадали [...]. Глузман, Винокуров у січні 1938 р. неодноразово складали фіктивні відомості, відбирали підписи у в'язнів, засуджених до в.м.п. про отримання начебто ними особистих грошей і цінностей без фактичної видачі як таких. Поруч з цим, Глузман практикував видачу особистих грошей і цінностей засудженим до в.м.п., які згодом відбирали Люльков, Ігнатенко, Тимошенко... Гроші за продані речі тюрмі в сумі 27.594 к[арбованців] готівкою були особисто вручені кол[ишньому] коменданту Тимошенку. За згодою Глузмана Винокуров незаконно перевів 341.274 к[арбованців] із сум в'язнів з рахунку тюрми на рахунок ВМУ... Глузман, Ігнатенко, наглядач тюрми Левченко спільно з лікарями тюрми Мордушенком, Фельдман²⁶² складали фіктивні акти на померлих [...]. За розпорядженням Глузмана медичний персонал тюрми Мордушенко, Фельдман та інші не фіксували в історіях хвороби в'язнів, які знаходилися на лікуванні у лікарні тюрми, травматичні пошкодження. Глузман також забороняв розтин трупів померлих в'язнів, які перебували під слідством»²⁶³.

Таким чином, спектр звинувачень на адресу М. Глузмана був доволі широким.

27 червня 1939 р., у перший день закритого засідання виїзної сесії Військового трибуналу військ НКВС Київського округу, після оголошення обвинувального акту і визначення підготовчого засідання Військового трибуналу, М. Глузман заявив, що визнає себе винним у тому, що «сліпо виконував вказівки Гришина, Якушева і Вяткіна»²⁶⁴. Хоча з наведених вище прикладів його службової діяльності і поведінки назвати його сліпим, слухняним виконавцем чужої волі не можна.

²⁶² Фельдман Софія Захарівна (1905 р.н.) – заступник головного лікаря Житомирської тюрми.

²⁶³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 2–3.

²⁶⁴ Там само, арк. 77.

Про це свідчить і його розповідь про обставини виконання службових обов'язків:

«Я прибув до Житомира у лютому 1937 р. і до жовтня працював нач[альником] тюрми. У листопаді 1937 р. мені запропонували посаду нач[альника] ВМУ, але я відмовився, оскільки боявся не впоратися, крім цього, мені доручили ще ремонт і облаштування будівель УНКВС. Не дивлячись на те, що я відмовлявся, мені доручили організацію ВМУ, одночасно мене залишили начальником тюрми... У грудні [1937 р.] я заявив: або допоможіть в організації ВМУ, або звільніть мене. Тоді з мене зняли ремонт, але в той час у мене виник конфлікт з Гришиним і Якушевим. Ремонт робили засуджені, треба було їхню роботу оплатити, але Якушев відмовився платити. 2 січня 1938 р. Якушев викликав мене і сказав, що я можу купити у них одяг розстріляних. Я цьому зрадів, оскільки повинен був 10.000 тис. осіб засуджених відправити на північ, а одягу у них не було. У нас була директива, яка дозволяла купівлю речей на ринку, тоді я подав рапорт до УМУ [НКВС УРСР] і повідомив, що купую речі в УНКВС. Створив я комісію, яка оцінювала речі, потім ці речі ми пофарбували і відправили в них засуджених. Так я купив тут кілька машин речей. Якушев вимагав оплати готівкою, я відмовився... Я 27.000 карб. перевів через Держбанк... Речі засуджених купували всі тюрми, про що казали і на нараді у Москві. Я все ж вважав, що якщо УНКВС не платить нам за роботу, а ми їм платимо 27.000 карб. за речі, це несправедливо, і я подав рапорт, попросив дозволити покрити з цієї суми їхню нам заборгованість за ремонт»²⁶⁵.

Такими були причини, що спонукали М. Глузмана шукати підтримки у Києві першого разу. Тюрма УДБ УНКВС була майже самостійним суб'єктом фінансово-господарської діяльності, і нехтувати відомчими нормами М. Глузман не хотів. Про це свідчать і його подальші дії:

«Тюрма розрахована на 800 осіб, а кількість в'язнів сягала 20 тис. Коли я здавав тюрму там було 18 тис. осіб через масові операції. Одного разу мене Якушев викликав і запитав, як ми відправляємо етапи, я йому розповів. Тоді він наказав при відправці етапів до облуправління відправляти їх за відомостями з особовими справами і грошима».

²⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 85 зв. – 86.

Оскільки ніяких директив з Москви і Києва з питання, як бути з грошима в'язнів при відправці етапів, не було, М. Глузман і Ш. Винокуров спробували два різних варіанти вирішення цього питання, але це нічого, крім зловживань з боку їхніх колег, не дало. За словами М. Глузмана, він

«тоді відмовився так діяти і, крім цих двох етапів, я так людей не видавав. Відправив я відразу Винокурова до УМУ дізнатися, як поступати з цими грошима, він повернувся і каже, що немає ніяких вказівок [...]»²⁶⁶.

Не побоювався виявити впертість М. Глузман і перед вищою інстанцією:

«За пару днів у мене взяли відразу 400 осіб до НКВС УРСР, і я їх відправив всіх до Києва без грошей. Забрав їх Наркомат, а пару днів потому мені надсилають 400 квитанцій, і комендант НКВС УРСР вимагає за ними гроші. Я вирішив гроші не видавати, а взяв і переказав їх через банк на рахунок УДБ НКВС УРСР. Минув тиждень, а потім мене викликав Якушев і почав лаяти, навіть гроші переказував, а не видав готівкою. До мого арешту так і не було вказівок, що робити з грошима засуджених до розстрілу»²⁶⁷.

М. Глузман показав об'єктивні передумови для різних службових зловживань, у тому числі й мародерства, що склалася за обставин «Великого терору». Організатори терору продумали багато деталей проведення масових репресивних акцій, проте не всі, що створило сприятливе підґрунтя для скоєння додаткових злочинів провідниками і виконавцями репресій.

Пояснив М. Глузман і причини написання ним у квітні 1938 р. рапорта наркомуну внутрішніх справ УРСР О. Успенському, в якому повідомляв про те, що «методи слідства порушують режим тюрми»:

«[...] Я доповів Вяткіну, що заарештовані в камерах не сплять, оскільки слідчі в кабінетах б'ють тих, кого допитують, і крики чути в камерах. Вяткін відповів: "Ну, їх до біса, нехай не сплять". Я подав рапорт про це в Київ на ім'я Успенського. Кілька днів потому мене викликає Вяткін і каже, що треба вигнати з тюрми лікаря – дружину прокурора Черкеза²⁶⁸, тому що йому не пот-

²⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 86.

²⁶⁷ Там само, арк. 86.

²⁶⁸ У документі помилково – «Черкеса».

рібні інформатори прокурора. За його наказом я і повинен був звільнити чудового лікаря»²⁶⁹.

Г. Вяткін не знав, хто став джерелом витоку інформації, і підозра пала на лікаря лікарні тюрми – дружину заступника обласного прокурора у спецсправах Я. Черкеза, а М. Глузман вирішив не вказувати себе і приніс у жертву «чудового лікаря»²⁷⁰.

Навів М. Глузман на власний захист і аргументи з приводу того, що примушував головного лікаря тюрми Н. Мордушенка до підписання фіктивних актів про смерть заарештованих:

«[...] Він [Вяткін] заявив, щоб я примусив лікаря Мордушенка дати довідку про смерть померлих заарештованих, і в числі їх назвав Скрипника, Крука²⁷¹ та ін. Я йому сказав, що лікар цих людей не дивився і довідку не дасть. Він мене відправив, а пару днів потому прийшов Ігнатенко і каже: "Ось акт, Вяткін велів Мордушенку підписати про смерть Крука від розриву серця". Я Мордушенка викликав, сказав йому про це, він акт підписувати не хотів, і я йому сказав: "Я Вас не примушую". Після цього я акт повернув Лукьянову [...]. Далі я дав Мордушенку розпорядження не робити розтин трупів слідчих в'язнів. Чому я це зробив? Тому що і Якушев, і Гришин дали мені такий наказ. Мало цього,

²⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 86 зв.

²⁷⁰ У протоколі допиту М. Глузмана від 9 січня 1939 р. цей випадок описаний так: «У лікарні тюрми працювала лікарем дружина прокурора – Ланцберг протягом 8–10 років, вона не мала жодного стягнення по роботі. Вяткін вважав незручним, що дружина прокурора оглядає в'язнів, які надходять до лікарні побитими після допиту, то він мені запропонував її звільнити. Я, в свою чергу, запропонував Шемперу підшукати спеціальну причину до її звільнення. Він за запізнення її на 10 хвилин наклав на неї стягнення – сувору догану з попередженням. Я в той час працював вже нач[альником] ВМУ. Вона звернулася до мене зі скаргою на дії нач[альника] тюрми Шемпера. Я скористався нагодою і заявив, що, якщо їй не подобаються наши порядки, то можу її звільнити, запропонував подати їй заяву про звільнення». (Там само, спр. 67839, т. 2, арк. 482–483).

²⁷¹ Крук Михайло Семенович (1891 р.н.) заарештований 5 квітня 1938 р. за звинуваченням у приналежності до «української к-р націоналістичної повстанської організації». Як встановило слідство у січні 1939 р., після його вбивства співробітниками УНКВС слідчу справу на нього № 105245 заднім числом було оформлено як таку, що розглянута 17 квітня 1938 р. трійкою при УНКВС (протокол № 47), але, за актами про приведення рішень трійки до виконання він не проходив. Див.: Там само, т. 3, арк. 313; див. про нього також: Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 4. – С. 151.

мені не дозволили навіть цих заарештованих класти до лікарні, і я змушений був у самому спецкорпусі організувати кілька палат, в яких і тримав хворих»²⁷².

Вірогідно, не тільки виконання службових обов'язків, але й спостереження за стражданнями в'язнів викликали у М. Глузмана бажання якось полегшити їхню долю. За нелюдських умов ведення слідства в УНКВС зусиль однієї людини було звичайно замало, однак і безплідними їх не можна назвати. Можливо, у М. Глузмана було якесь передчуття, адже ведення слідства за його справою не відрізнялося від тисяч інших:

«З 14 по 28 липня [1938 р.] я ніяких показань не надав. Потім Ремов завів мене до Лукьянова і каже: "Давайте показання, а то ми з Вами будемо розмовляти відомим Вам методом". Після цього мене вивели, побачив мене Вяткін, запитав, чи дав я показання, і Ремов відповів, що ні. Тут Вяткін вдарив мене по обличчю. Я впав, тоді він вдарив мене ногою у живіт і каже: "За півгодини показання щоби були у мене". Вяткін пішов, зайшов Люльков і почав бити мене нагайкою, а в цей час із сусідньої кімнати дивилися на мене Голубев, Бережной²⁷³, його дружина, і всі вони регочуть. Побив мене Люльков, потім підняв і каже: "Пиши"»²⁷⁴.

Особливий колорит цієї розповіді надає реакція колег на побиття колишнього начальника тюрми. Через свою посаду і особливості характеру він не викликав раніше в них особливої симпатії, а тут такий подарунок долі – колишній головний тюремник УНКВС потрапив до їхніх рук, як тут не зловтішатися.

«Методи слідства», що не давали свого часу спокою М. Глузману, зробили свою справу, і він почав давати показання, які від нього вимагали:

«Я потім вже терпіти не міг і підписав, дав показання і на Шемпера, і на Мордушенка, який є найчеснішою людиною. Так я на 6 осіб надав свідчення».

²⁷² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 86 зв. – 87.

²⁷³ Бережной Михайло Тимофійович (1906 р.н.) – колишній начальник 1-го спецвідділення УНКВС, у березні 1938 р. – оперсекретар УНКВС по Житомирській області. Згодом відряджений до НКВС УРСР. Див.: Там само, спр. 67839, т. 2, арк. 61, 490. Станом на 11 червня 1939 р. – начальник відділення 3-го відділу Транспортного управління НКВС УРСР. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 311.

²⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 87 зв.

Коли М. Глузман знову почав опиратися, справа дійшла до інсценування розстрілу та нових фізичних і моральних тортур:

«Анфілов завів мене до себе, туди ж зайшов Ігнатенко. Ігнатенко мені велів встати, схопив за руку і повів на двір. На дворі він став тягнути мене до гаражу, де розстрілюють, я почав кричати, просити відвести мене до Вяткіна, і тоді мене відвели туди. Я зайшов, а від спазму у горлі нічого сказати не можу. Потім я став плакати, казати, що я не ворог, а Вяткін кричить: "Розстріляти його". Анфілов повів мене до себе, звідти завів до кабінки, в якій можна тільки стояти, і 10 діб я простояв на ногах. Потім я почув голоси, двері відкрили, Люльков став казати мені, що завтра мене розстріляють, а сьогодні він був у моєї дружини і жив з нею. Після цього він двері знову зачинив [...]. Такий самий випадок був з Ремовим. Він мені став казати, що викличе дружину мою, і за моєї присутності її будуть гвалтувати»²⁷⁵.

Мабуть, М. Глузман і до того не переоцінював своїх колег, але дізнався багато нового про ступінь їхньої моральної деградації. У другій половині 1937 р. – 1938 р., коли життєві обставини різко змінювалися не на користь тих чи інших чекістів, з боку частини колишніх колег навіть стосовно них були втрачені останні ознаки людяності. Моральний розклад провідників і виконавців репресій досяг глибин людської свідомості. Гірке усвідомлення цього для багатьох чекістів було занадто запізнілим. Між тим, слідство у справі М. Глузмана тривало:

«За деякий час мені оголосили обвинувачення за ст. 54-1, 54-6, 54-11. Я відмовився підписати, одразу ж написав заяву Єжову, Вяткіну і прокурору Морозову, що оголошую голодування. Голодував я, нічого не їв, і тоді мене викликав новий нач[альник]к [У]НКВС [І. Дараган]. Він мені сказав, що к[онтр]-р[еволюцію] з мене знімуть, але за інше я повинен буду відповідати. Я погодився і відмовився від голодування. Тоді мені оголосили ст. 206-17, приїхав і прокурор Рогинець²⁷⁶, допитав мене, і я все йому розповів. Після від'їзду Рогинця мене викликали на допит і почали говорити, начебто я обмовив Вяткіна тим, що дав про нього показання, що він бив залізничника і вбив його»²⁷⁷.

²⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 87 зв. – 88.

²⁷⁶ М. Глузмана допитував військовий прокурор Військової прокуратури прикордонних і внутрішніх військ по Київській області військовий юрист 1-го рангу Рогинець.

²⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 88.

М. Глузман залишився вірним собі, коли оголосив голодування. Однак вирішальним фактором у зміні ситуації стало не це, а арешт Г. Вяткіна і початок слідства у його справі. Звертають на себе увагу претензії до М. Глузмана прихильників Вяткіна, які ще не уявляли, наскільки серйозні наслідки для співробітників УНКВС матиме подальший розвиток подій. Незабаром уникнення арешту і звільнення з органів НКВС стало для багатьох неабиякою вдачею. Станом на 20 квітня 1939 р. лише за матеріалами слідчої справи на М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова та ін. потрапили під підозру у скоєнні злочинів 34 співробітники УНКВС²⁷⁸.

За результатами судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 27 червня – 4 липня 1939 р. М. Глузман був визнаний винним у тому, що,

«[...] під тиском злочинного керівництва УНКВС зловживав своїм службовим становищем і допустив незаконну видачу грошей для АГУ УНКВС у сумі 25 тис. руб. із сум, що підлягали здачі у дохід держави, хоча і без особистої корисної зацікавленості, спонукав до незаконної видачі грошей нач[альника] фінчастини Винокурова і, крім цього, добивався на вимогу Вяткіна підпису лікаря тюрми Мордушенка на фіктивних актах про смерть в'язнів, тобто у злочинах, передбачен[их] ст. 206-17 п. "а" КК УРСР»²⁷⁹.

Таким чином, спектр «гріхів» М. Глузмана зменшився у порівнянні з тими, що були перераховані в обвинувальному акті. Обставинами, що пом'якшили його вину, були тиск злочинного керівництва УНКВС і доведена у ході судового засідання відсутність особистої зацікавленості у фінансових порушеннях. Звідси був і досить м'який вирок:

«8. Глузмана Михайла Захаровича за ст. 206-17 п. "а" КК УРСР позбавити волі на два роки у загальних місцях ув'язнення без поразки у правах. Враховуючи, однак, ступінь соціальної небезпеки [...] Глузмана, який не потребує обов'язкової ізоляції від суспільства, на підставі 48 ст. КК УРСР покарання [...] Глузману вважати умовним з випробувальним терміном на три роки [...]. При цьому, якщо [...] у подальшій своїй роботі і громадському житті виявить ознаки виправлення, і до закінчення зазначеного

²⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 4, арк. 108–109.

²⁷⁹ Там само, спр. 67841, т. 5, арк. 202, 209–210.

випробувального терміну він може розраховувати на дострокове звільнення й від умовного покарання»²⁸⁰.

Відразу після оголошення вироку М. Глузман був звільнений з під варті, підписав підписку про невиїзд до набуття вироком законної чинності²⁸¹. У наступні дні він отримав вилучені у нього паспорт, військовий і профспілковий квитки і подав заяву до УНКВС про поновлення його у Компартії. Керівництво УМУ НКВС УРСР не забуло про свого активного співробітника і направило його на медичну комісію, яка визнала його хворим і направила на лікування до м. Кисловодськ. 25 липня 1939 р. він мав отримати путівку і у зв'язку з цим звернувся до голови Військового трибуналу з проханням дозволити виїзд.

9 жовтня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР залишила вирок у силі стосовно М. Глузмана²⁸². На той момент М. Глузман вже виїхав з Житомира. З 21 жовтня 1939 р. він працював заступником начальника відділу кадрів на одному із заводів Миколаєва. У листопаді 1939 р. він взяв участь як свідок у другому судовому засіданні у справі Г. Гришина-Шенкмана, а у квітні 1940 р. – у судовому засіданні у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба і М. Люлькова. Він активно добивався своєї повної реабілітації, і досить швидко йому вдалося це зробити. За визначенням Військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 8 лютого 1940 р. умовний вирок стосовно нього став вважатися таким, що втратив силу достроково, і судимість з нього було знято²⁸³.

Справа Г. Гришина-Шенкмана: фінал (червень 1939 – квітень 1940 рр.)

Коли у Військовому трибуналі військ НКВС Київського округу отримали слідчі справи на Г. Гришина-Шенкмана та мародерів, там зробили те, чого не зробили в НКВС УРСР. Справи об'єднали в одну, і 19 червня 1939 р. був переписаний обвинув-

²⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 202 зв. – 203, 211.

²⁸¹ Там само, арк. 222.

²⁸² Там само, арк. 279 зв.

²⁸³ Там само, арк. 384–384 зв.

вальний висновок. До нього були внесені усі дев'ять членів «колекції» на чолі з колишнім заступником начальника УНКВС. Обвинувачення на адресу Г. Гришина-Шенкмана розширили, виходячи зі специфіки «колекції»:

«[...] з к-р метою культивував серед працівників УНКВС мародерство і знущання із засуджених, сам брав участь в цих знущаннях[...]»²⁸⁴.

Незабаром Г. Гришина-Шенкмана доставили із Лукьянівської тюрми (м. Київ) до Житомира і помістили до внутрішньої тюрми УНКВС. У нього з'явилась можливість краще вивчити її вже зсередини. Недалеке майбутнє показало, що часу для цього у нього буде достатньо. 27 червня 1939 р. у приміщенні УНКВС по Житомирській області розпочалося закрите засідання виїзної сесії Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі Г. Гришина-Шенкмана, Г. Тимошенка, Ф. Ігнатенка, М. Глузмана, Л. Кондрацького, М. Соснова, В. Гирича, Д. Левченка і Ш. Винокурова.

Г. Гришин-Шенкман розповів суду, передусім про свою бурхливу службову діяльність. Він описав себе як кмітливого, ділового, політично розвинутого та досвідченого професіонала на тлі безладу, що коївся навколо. Зокрема, він намалював дуже непривабливий портрет О. Успенського²⁸⁵:

«Я написав доповідну записку до ЦК, її показали наркому, а він сказав, що так лише ворог міг написати. Я її переписав, її знову віднесли Успенському, а він тоді порвав її. Я зрозумів, що тут я загину, оскільки знав, що від наркома тхне антисемітизмом»²⁸⁶.

Інший подібний випадок був таким:

«Я склав її [довідну записку до НКВС СРСР – *Авт.*] і заніс наркому, а він, прочитавши, сказав, що, судячи з доповідної записки, у Наркоматі [внутрішніх справ УРСР] знизу догори – вороги. Наказав мені здати всі матеріали зас[тупнику] наркома, я їх здав,

²⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 4.

²⁸⁵ Своє переведення на роботу до центрального апарату НКВС УРСР Г. Гришин-Шенкман на суді пояснив тим, що, зі слів Г. Вяткіна, О. Успенський хотів висунути його «на велику роботу» у Києві. Хоча, скоріше за все, це трапилося за ініціативи Г. Вяткіна, який намагався позбутися висуванця І. Леплевського. Див.: Там само, арк. 78, 315 зв.

²⁸⁶ Там само, арк. 78.

і той написав доповідну записку, а я потім читав і дивувався, оскільки він писав те, чого у справах не було»²⁸⁷.

Обвинувачений малював чорною фарбою образ наркома-самодура, однак, не бажаючи того, виказав і власні слабкі риси – як боягузливий клерк, що намагався всіляко догодити начальнику:

«Я Успенського уникав, не ходив до нього з доповідями, але, на свою біду, я його зустрів на сходах. Він зі злістю подивився на мене і запитав, чому я не поїхав до Валок, а я і не знав, що це таке за Валки [...]. Писарев²⁸⁸ сказав, що це будинок відпочинку, куди нарком їздить, і він не любить, якщо начсклад туди не приїжджає. Найближчого вихідного дня я, будучи наляканим, поїхав до Валок, але Успенського там не було. Був я такий наляканий, що просив потім товаришів передати йому, що я там був»²⁸⁹.

Після такого пасажу спроби Г. Гришина-Шенкмана виставити себе ідейним борцем за чистоту чекістської справи виглядали вже несерйозними. Ситуацію в УНКВС після свого приїзду до Житомира він описав у такому ж тоні:

«У 4-му відділі робота не йшла. Я побачив, що нач[альник] відділу Лукьянов роботу погано знає, що він збирається вербувати агентів в обкомі партії, і я його вилаяв за це»; «вважав я його просто недалекою людиною»²⁹⁰.

Підтекст цих розповідей був таким: бачите, як і з ким (від наркома-самодура до недалеких місцевих керівників) доводилося працювати такій тямущій людині, як я.

У показаннях Г. Гришина-Шенкмана міститься і розповідь про те, як проводилося попереднє слідство за його справою. Вона пояснює обставини, за яких у справі з'явилися документи з його «зізнаннями». Нічого незвичного для обвинуваченого в цьому не було, хоча він і намагався зобразити саму невинність. Прикрийкість полягала у тому, що, на відміну від попередніх років його невтомної боротьби з «ворогами народу», нині під слідством перебував він сам з усіма наслідками, що з цього впливали:

²⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 78 зв.

²⁸⁸ Капітан держбезпеки Писарев (Фукс) Володимир Львович (1900–1938), з 29 березня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу НКВС УРСР. 22 квітня 1938 р. заарештований, 22 вересня 1938 р. засуджений до ВМП, розстріляний.

²⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 78 зв.

²⁹⁰ Там само, арк. 79.

«Слідчий Казін²⁹¹ мене і пальцем не торкався, і мене тоді передали слідчому Резніку-старому. Я йому казав, щоб він мене в тюрмі не допитував, бо я не можу переносити крики тих, кого б'ють, а він відповів, що Назаренко наказав у тюрмі мене допитувати. Назаренко мене кілька разів бив, але я не хотів обмовляти²⁹². Передали мене Волошину, і він вже став бити мене за “великим планом”, як вони казали. Я не витримав. Мені дали тези і наказали за ними писати...»²⁹³.

Інші показання ілюстрували поведінку Г. Гришина-Шенкмана, яка давала йому можливість доволі довго триматися:

«... Зі мною Волошину важко було, оскільки, якщо мене не били, я відмовлявся від показань, б'ють – знову даю показання... Тим паче, що мені передали слова Успенського про те, що мене треба вбити, і все одно мене вб'ють. Я тоді знав, що вбитий на допиті зав[ідувач] житлвідділом АГУ²⁹⁴, ... і я писав те, що від мене вимагали»²⁹⁵.

Стойкою була позиція Г. Гришина-Шенкмана під час судового засідання у питанні щодо перевірки матеріалів справи згаданого «троцькіста» Юхима Ткачука із Коростеня. Він справед-

²⁹¹ Казін Микола Олексійович (1910–?) – начальник відділення 4-го відділу НКВС УРСР, у 1940 р. – заступник начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки.

²⁹² А. Назаренко був заарештований 26 лютого 1939 р. і тривалий час перебував під слідством. У заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова від 26 січня 1940 р. він просив наркома викликати його: «...Я хочу повідомити про те, як мене, чесного працівника, зробили ворогом, як помилки і недоліки у роботі слідство зводить на страхітливі злочини». Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 163, арк. 179. Три дні потому нарком затвердив обвинувальний висновок, де, зокрема, було сказано: «Назаренко керував слідством у справах співробітників, припускав застосування незаконних методів слідства, внаслідок чого окремі обвинувачені обмовляли себе та інших...». Див.: Там само, арк. 198.

²⁹³ Там само, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 79 зв.

²⁹⁴ Керуючий будинками (у службовому обігу – начальник квартирного відділу) АГУ НКВС УРСР Михайло Веніамінович Френкель (1888–1938), заарештований 28 лютого 1938 р. за підозрою у шпигунстві. Внаслідок жорстокого побиття під час допиту 8 березня 1938 р., після повернення до тюремної камери помер. Див.: Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 48, 49, 52, 443–444. Докладніше див. статтю В. Золотарьова у даному виданні.

²⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 80.

ливо вказував на провину за розстріл цієї людини, передусім, Д. Малуки і заявив: «Я стверджую, що розстріляли зовсім невинну людину»²⁹⁶.

За всіма іншими епізодами обвинувачення Г. Гришин-Шенкман заперечував або свою участь у скоєнні злочинів, або сам факт їх скоєння.

Засідання виїзної сесії завершилося 4 липня 1939 р. винесенням вироку, згідно якого було встановлено, що

«в Житомирському Облуправлінні НКВС у період діяльності і керівництва к[олишнього] нач[альника] Упр[авління] НКВС Якушева і його заступника Гришина-Шенкмана, а потім к[олишнього] нач[альника] УНКВС Вяткіна і його заступника Лукьянова, в 1937–1938 рр. мали місце систематичні зловживання, пов'язані з перевищенням влади при виконанні покладених на Обл[управління] завдань по боротьбі з контр-революц[ійними] елементами»²⁹⁷.

Стосовно Г. Гришина-Шенкмана були повністю спростовані пункти обвинувачення щодо його участі в антирадянській троцькістській організації і вербування до неї В. Мартинюка, про проведення шкідницької діяльності в органах НКВС і шпигунської роботи. Абсурдність сюжету про участь в «організації» була нами показана вище і міркування Військового трибуналу тут зайві, а ось аргументація відносно інших пунктів потребує уваги.

Отже, обвинувачений свої попередні показання і зізнання у контрреволюційній діяльності

«пояснив обстановкою, створеною проти нього на слідстві ворожим керівництвом НКВС в особі Успенського, і фіктивною довідкою, яку надав за справою Гришина Лукьянов до НКВС УРСР».

Військовий трибунал вважав, що обвинувачення було побудовано

«на підставі брехливих показань проти Гришина нині заарештованих к[олишніх] співробітників Житомирського УНКВС Манька і Леснова. Брехливість і суперечливість показань останніх викрита на судовому слідстві при допиті самого Лукьянова і свідка Стукановського».

Обвинувачений

«відмовився від показань, які дав раніше про свою приналежність до к-р організації і відкидає також шпигунську діяльність [...],

²⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 81.

²⁹⁷ Там само, арк. 198, 205.

шкідницька діяльність Гришина в органах НКВС ніякими документальними даними не підтверджена, обвинувачення Гришина в цій частині не доведено»²⁹⁸.

Висновки з вищенаведеного фактажу можна зробити наступні. *Перше*. Невдала втеча О. Успенського зіграла на руку чекістам, які спочатку були відносно близькі до нього, а потім заарештовані. У них з'явилася можливість вказувати на гоніння на них з боку колишнього «ворожого керівництва НКВС». *Друге*. Показання Д. Манька і довідка А. Лукьянова в частині арештів дружин репресованих повністю відповідали дійсності, як і показання М. Леснова про вказівки Г. Гришина-Шенкмана якнайшвидше закінчувати слідчі справи, аби не гальмувати темпи репресій²⁹⁹. Але факт арешту свідків за скоєні власні злочини переважав над викладеними ними фактами злочинної діяльності колишнього начальника. Показання, які вони дали під час попереднього слідства, трактували не просто як суперечливі, на що ми також звертали увагу, але й як брехливі: мовляв, вони навмисно дискредитували іншу людину. *Третє*. Шпигунський аспект вимагав належної контррозвідувальної перевірки. Під час попереднього слідства цього не було зроблено, і члени Військового трибуналу опинилися у глухому куті – визнання чи невизнання обвинуваченим своєї причетності до шпигунства стало вирішальним, але, на нашу думку, непереконаливим аргументом. Це стало ілюстрацією повного занепаду контррозвідувальної роботи в НКВС УРСР під час «Великого терору». До речі, у ході судового засідання це по суті підтвердив і сам обвинувачений.

Військовий трибунал визнав Г. Гришина-Шенкмана винним лише у тому, що він

«брав участь у тортурах над засудженими до ВМП, а також допустив систему зловживань працівниками УНКВС при виконанні оперативних завдань при комендатурі, а саме мародерство і знущання над засудженими до ВМП, тобто у злочинах, передбач[ених] ст. 206-17 п. "а" КК УРСР»³⁰⁰.

²⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 199 зв. – 200, 207.

²⁹⁹ Під час судового засідання, 1 липня 1939 р., А. Лукьянов був взятий під варту. Там само, арк. 131 зв.

³⁰⁰ Там само, арк. 201, 208.

Військовий трибунал проігнорував дані попереднього слідства про те, що керівники УНКВС Л. Якушев і Г. Гришин-Шенкман не лише допустили, а створили злочинну систему зловживань, яка виходила далеко за межі «виконання оперативних завдань при комендатурі», – від безпідставних арештів людей і тортур під час так званого слідства й до наруги над трупами по-звірячому закатованих жертв.

Таке визнання вини обумовило і винесення Військовим трибуналом відповідного вироку:

«1. Гришина-Шенкмана Григорія Йосиповича на підставі ст. 206-17 п. "а" КК УРСР позбавити волі на 10 (десять) років ВТТ без паразки у правах, але з позбавленням його звання капітана держбезпеки. За ст.ст. 54-1 п. "б" і 54-11 КК УРСР за недоведеністю обвинувачення виправдати. Термін покарання вважати з 30 травня 1938 р.»³⁰¹.

Таким чином, з урахуванням перебування під вартою під час попереднього слідства в НКВС УРСР, Г. Гришину-Шенкману залишалось «відмотати» вже менше 9 років. Але вирок ще мав набути законної сили, і ще можна було подати касаційну скаргу, чим він і скористався. 22 липня 1939 р. Військовий трибунал направив справу і касаційні скарги засуджених до Військової колегії Верховного суду СРСР на розгляд³⁰².

9 жовтня 1939 р. Військова колегія розглянула касаційні скарги і протест заступника голови Верховного суду СРСР армійськюриста Василя Васильовича Ульріха (1889–1951) на вирок Військового трибуналу і в частині, що стосувалася Г. Гришина-Шенкмана, визначила:

«Погоджуючись з протестом зас[тупника] голови Верховного суду СРСР і враховуючи, що показання, які є у справі стосовно Гришина-Шенкмана, ніякими матеріалами не спростовані, а з матеріалів судового слідства встановлюється, що [...] мародерство, побиття арештантів і засуджених відбувалось з його відома і санкції, що з його відома і санкції відбувалися знущання над засудженими жінками, і, що навіть з відома і санкції Гришина-Шенкмана підпалювали засуджених, вирок про нього – Гриши-

³⁰¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 202–202 зв., 210.

³⁰² Там само, арк. 251.

на-Шенкмана – відмінити і справу передати на новий судовий розгляд до того ж Трибуналу, але в іншому складі суддів»³⁰³.

Безумовно, на В. Ульріха і членів Військової колегії справили враження найбрутальніші епізоди справи, але позначене ними «побиття арештантів» підтверджує наш висновок про фактичне ігнорування Військовим трибуналом матеріалів про чисельні грубі порушення процесуальних норм під час ведення слідства в УНКВС.

19 жовтня 1939 р. Г. Гришин-Шенкман ознайомився з визначенням Військової колегії і почав готуватися до нового судового засідання, спеціально присвяченого його справі. Підготовка містила написання ним 22 жовтня заяви на ім'я голови Військового трибуналу. Г. Гришин-Шенкман правильно зрозумів головну небезпеку у визначенні Військової колегії і з перших рядків заяви почав розставляти потрібні для себе акценти:

«Оскільки у визначенні ВК зазначено, що з мого відома і санкції у комендатурі Житомирського УНКВС відбувалися мародерство і знущання над засудженими і навіть над заарештованими, ... я звертаюсь до Трибуналу з наступним клопотанням...».

Далі він не написав жодного слова про знущання над арештантами, а виклав свою версію про мародерство, що базувалася на розмовах з Ф. Ігнатенком, Г. Тимошенком і Д. Левченком, з якими після суду він перебував в одній камері. Він просив викликати їх до суду. Він також клопотав про виклик фінансових і господарських працівників УНКВС, чим створював видимість важливості їхніх показань для об'єктивного розгляду справи. Намагався він і далі розігрувати карту наркома-втікача Успенського:

«Півтора роки я невимовно страждаю від того, що носив маску ворога, яку начепив на мене фашист Успенський... Я перебуваю на межі божевілля від думки, що я знову мушу одягнути таку маску»³⁰⁴.

Все у нього виходило дуже просто: він ні в чому не винний, це фашист одягнув на нього маску ворога. Як показав подальший хід подій, Г. Гришин-Шенкман знав, що робив.

³⁰³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 279–279 зв.

³⁰⁴ Там само, арк. 305–305 зв.

16–18 листопада 1939 р. у приміщенні УНКВС по Житомирській області відбулося друге закрите судове засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у новому складі. Але й новий склад суддів виніс той самий вирок³⁰⁵. 2 грудня 1939 р. справу, касаційний протест військового прокурора Морозова і касаційну скаргу засудженого знову відправили до Москви. Цього разу вивчення там матеріалів тривало довше і закінчилось 22 квітня 1940 р. підтвердженням правильності вироку і відхиленням прокурорського протесту і касаційної скарги засудженого³⁰⁶.

Поки Г. Гришин-Шенкман очікував на рішення Військової колегії за своєю справою, він взяв участь у ще одному закритому судовому засіданні Військового трибуналу – у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба і М. Люлькова. 17–19 квітня він дав показання як свідок за двома епізодами обвинувачення на адресу Д. Малуки і М. Леснова – щодо вбитого на допиті В. Скрипника і розстріляного за рішенням трійки Ю. Ткачука³⁰⁷, а також за деякими іншими епізодами. Вірогідно, коли він дізнався про вирок, який виніс трибунал у цій справі, у нього виникло двояке почуття: з одного боку – два розстрільних рішення (стосовно Д. Манька і Д. Малуки) і два – про десятирічні терміни позбавлення волі, як і у випадку з ним. З іншого боку – надм'який вердикт стосовно коменданта УНКВС М. Люлькова (3 роки ВТТ), в той час як його попередник на цій посаді Г. Тимошенко, який проходив за однією з Г. Гришиним-Шенкманом справою, отримав 8 років ВТТ. Виходило, що маятник правосуддя міг коливатися у будь-який бік.

4 травня 1940 р. Г. Гришину-Шенкману оголосили рішення Військової колегії Верховного суду СРСР за його справою, а згодом направили відповідне повідомлення і його дружині, яка мешкала у м. Запоріжжя. Потім засуджений поклопотався про те, щоб було видано його зарплатню за травень 1938 р., яку він не отримав. Із врахуванням того, що він був засуджений без конфіскації майна, фінвідділ НКВС УРСР надіслав гроші у сумі

³⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 336–337 зв., 338–340.

³⁰⁶ Там само, арк. 390–390 зв.

³⁰⁷ Там само, арк. 193–194, 217 зв.

1275 крб. до фінвідділу УНКВС по Запорізькій області для вручення його дружині. 9 липня 1940 р. ув'язнений Г. Гришин-Шенкман відбув з Житомира для відбуття покарання до Північного залізничного ВТТ (Севжелдорлаг) НКВС СРСР³⁰⁸.

Епілог

Динаміка видів кримінальних покарань стосовно чотирьох колишніх керівників УНКВС по Житомирській області мала тенденцію до пом'якшення. Так, Григорій Вяткін 22 лютого 1939 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР був засуджений до ВМП і розстріляний. Чотири місяці потому, 20 червня 1939 р., Лаврентій Якушев тією ж Військовою колегією був засуджений до 20 років позбавлення волі у ВТТ³⁰⁹. Колишній його заступник Григорій Гришин-Шенкман 4 липня і 18 листопада 1939 р. був засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу до 10 років позбавлення волі. Заступника Г. Вяткіна Андрія Лукьянова заарештували останнім з цієї четвірки, і 1 лю-

³⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 485.

³⁰⁹ Після зняття з посади начальника УНКВС Л. Якушев перебував у резерві відділу кадрів НКВС СРСР. 3 травня 1938 р. призначений заступником наркома, а 4 серпня того ж року – наркомом внутрішніх справ Кримської АРСР. 18 грудня 1938 р. заарештований, знаходився під слідством у НКВС СРСР. 20 червня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його за ст. 58-7 КК РРФСР до 20 років ВТТ. Покарання відбував у Північно-Східному ВТТ до жовтня 1941 р., коли його достроково звільнили. У жовтні 1941 – червні 1942 рр. пройшов спецпідготовку у мотострілецькій бригаді НКВС, у подальшому обіймав керівні посади у складі оперативних груп НКВС–НКДБ. У березні 1944 – січні 1945 рр. був заступником командира спеціального партизанського загону Іванова по розвідці, що діяв на території Західної України. З лютого 1945 р. продовжив службу у Москві начальником 2-го відділення 10-го відділу господарського управління НКО СРСР, у подальшому – на інших відповідальних посадах. За вироком від 20 червня 1939 р. він не був реабілітований, проте мав звання підполковника держбезпеки (присвоєне 11 лютого 1943 р.), а згодом – полковника Радянської армії. Він прожив 83 роки і помер у березні 1986 р. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 462–463. Є всі підстави стверджувати, що тяжкі злочини, скоєні Л. Якушевим на посаді начальника УНКВС по Житомирській області у період з жовтня 1937 по лютий 1938 рр., так і залишилися без належного покарання.

того 1940 р. Військовий трибунал КОВО засудив його до 10 років позбавлення волі у ВТТ. Отже, правосуддя почало з розстрілу одного з керівників, потім «пустило планку» до 20 років ув'язнення для іншого і, нарешті, зупинилося на 10 роках позбавлення волі для двох їхніх заступників.

Інша картина серед колишніх керівників УНКВС середньої ланки. 1 липня 1939 р. начальник внутрішньої тюрми УНКВС Фелікс Ігнатенко був засуджений до 10 років позбавлення волі у ВТТ, комендант УНКВС Григорій Тимошенко – до 8 років, а ще один колишній начальник тюрми Михайло Глузман став цілком логічним виключенням з цієї групи. За результатами засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 19–22 серпня 1939 р. колишній начальник 5-го відділу Наум Ремов-Поберьозкін³¹⁰ першим серед керівників середньої ланки був засуджений до ВМП і 29 листопада 1939 р. розстріляний³¹¹. Особи, що проходили разом з ним за справою, були засуджені менш суворо: Володимир Вольський (Кіцис)³¹² – до 8 років, Антон Гостінцев – до 10 років позбавлення волі у ВТТ, а Григорій Артемьев – до 3 років позбавлення волі умовно³¹³. За визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 29 жовтня 1939 р. термін позбавлення волі для В. Вольського було знижено до 5 років³¹⁴.

³¹⁰ Після Житомира, Н. Ремов-Поберьозкін продовжив службу в Ашхабаді заступником начальника 3-го відділу УДБ НКВС Туркменської РСР. 16 січня 1939 р. заарештований і у лютому 1939 р. разом зі слідчою справою № 14982 етапований до Києва, в НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 2, арк. 75, 85.

³¹¹ Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 646.

³¹² Парторганізація УНКВС 20 грудня 1938 р. виключила В. Вольського з партії, але, він ще деякий час залишався т.в.о. особливоуповноваженого УНКВС. 23 грудня 1938 р. військовий слідчий Дворенко допитував його ще раз як свідка. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 400–401.

³¹³ Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 551–551 зв. Суперечлива інформація про вирок стосовно цих осіб міститься у матеріалах архівних кримінальних справ на інших співробітників НКВС. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 64890, т. 2, арк. 312; ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 204.

³¹⁴ Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 645 зв.

1 лютого 1940 р. колишній в.о. начальника 6-го відділу УНКВС Євген Анфілов Військовим трибуналом КОВО був засуджений до 7 років, а т.в.о. начальника 4-го відділу УНКВС Василь Резніченко – до 5 років позбавлення волі у ВТТ.

23 квітня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Київського округу засудив Данила Манька і Данила Малуку до розстрілу³¹⁵, Михайла Федорова і Матвія Леснова – до 10 років, Миколу Зуба – до 5 років, а Митрофана Люлька – до 3 років позбавлення волі у ВТТ³¹⁶. Однак, стосовно М. Федорова і М. Леснова Військова колегія Верховного суду СРСР вирок скасувала через недооцінку Військовим трибуналом тяжкості скоєних ними злочинів³¹⁷. За результатами повторного судового засідання Військового трибуналу 27–29 вересня 1940 р. їх було засуджено до розстрілу³¹⁸. 18 жовтня 1940 р. Військова колегія залишила новий вирок у силі, і 4 листопада 1940 р. вони були розстріляні³¹⁹.

Отже, Військова колегія та Військовий трибунал військ НКВС Київського округу (з обмовками) у лютому 1939 – вересні 1940 рр. у випадках з Г. Вяткіним, Н. Ремовим-Поберьозкіним, Д. Маньком, Д. Малукою, М. Федоровим і М. Лесновим-Ізраїлевим виявили безкомпромісність. Водночас стосовно деяких інших керівників і співробітників УНКВС цього не сталося, що не було свідченням об'єктивного судового розгляду, скоріше, навпаки. Відіграли роль якісь інші фактори, які історикам ще необхідно виявити. Можливо, різниця у долі двох начальників УНКВС відображала приховану боротьбу двох тенденцій та їх носіїв у всіх владних структурах – за приборкання органів НКВС і відчайдушний спротив цьому. Ймовірно, мав місце і вплив головного суб'єктивного фактора – волі «вождя» – Й. Сталіна, який був ознайомлений не тільки з матеріалами на Г. Вяткіна, але й на УНКВС по Житомирській області у цілому³²⁰.

³¹⁵ 28 серпня 1940 р. Д. Манька і Д. Малуку було розстріляно. Див: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 429а, 429б.

³¹⁶ Там само, арк. 329–330, 337–338.

³¹⁷ Там само, арк. 427–428.

³¹⁸ Там само, арк. 512–516, 518–521.

³¹⁹ Там само, арк. 537–537 зв.

³²⁰ Прокурор СРСР А. Вишинський інформував генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна і голову РНК СРСР В. Молотова про результати розслі-

Останнє припущення навряд чи стосується двох заступників начальника УНКВС. Тут простежується протистояння по лінії «республіка – союзний центр» між Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу і Військовою колегією Верховного суду СРСР. Можна припустити, що результат цього протистояння у справі Г. Гришина-Шенкмана, яке закінчилося на користь трибуналу, мав певний вплив на розгляд інших справ. Зокрема, якби не було такого м'якого вироку стосовно Г. Гришина-Шенкмана, ще не відомо, чим би закінчилося судове засідання Військового трибуналу КОВО для А. Лукьянова. Адже, він не тільки працював під керівництвом Л. Якушева і Г. Гришина-Шенкмана, засуджених відповідно до 20 і 10 років позбавлення волі, але потім був ще й заступником розстріляного Г. Вяткіна. Отже, за такого керівництва, яке, нагадаємо, суд кваліфікував злочинним, він за сукупністю напрацював, як мінімум, на 20 років таборів.

Зазначене протистояння виявилось й у справі М. Федорова і М. Леснова з тією лише різницею, що Військовий трибунал ще раз заперечувати думку членів Військової колегії не став. Цим обумовлений той факт, що найбільший удар правосуддя було завдано по керівниках УНКВС середньої ланки – п'ять розстріляних вироків за справами керівників трьох основних відділів УДБ УНКВС (3-го, 4-го і 5-го). Вийшло так, що саме вони найбільшою мірою уособлювали карателів-катів, оскільки виступали в ролі і провідників, і організаторів на обласному рівні, і виконавців масових репресій.

Але так ми оцінюємо їх як суб'єктів репресивної діяльності органів НКВС з висоти сьогодення. Проте, у 1939–1941 рр., у ході кампанії з викриття «порушень соціалістичної законності», ще ніхто не порушував питання про репресивні операції 1937–1938 рр. як складові одного з найтяжчих злочинів ХХ ст. – масового політичного терору в СРСР. Тому керівники УНКВС середньої ланки, такі як М. Леснов, до кінця були переконані в тому, що у більшості випадків вони піддавали репресіям «дійсних ворогів».

дування злочинів, що скоїли співробітники УНКВС. Див., зокрема: ГАРФ, ф. Р-8131, оп. 37, д. 118, л. 19–20. Доповідна записка прокурора СРСР А. Вишинського Й. Сталіну і В. Молотову про масові розстріли і вбивства підслідних працівниками УНКВС по Житомирській області від 16 грудня 1938 р.

Доведення протилежного не входило до завдань службових розслідувань і радянського правосуддя кінця 1938–1941 рр. Непослідовність і безсистемність у викритті злочинів, скоєних у 1937–1938 рр. співробітниками НКВС, і не тільки ними, звели фундаментальну проблему відмови від застосування сталінським режимом масового терору як засобу державного управління до ситуативної кампанії викриття окремих «ворогів, що пролізли до лав партії і органів НКВС»³²¹.

У зв'язку з цим красномовним фактом є те, що одним із тих співробітників УНКВС по Житомирській області, хто отримав досить м'який вирок, був колишній комендант УНКВС М. Люльков. У лютому 1941 р. він був етапований до Карагандинського ВТТ НКВС СРСР (Казахстан), де відбув «незаслужений», на його думку, термін покарання. 20 січня 1942 р. він був звільнений. У червні 1942 р. його мобілізували до Червоної армії. Війна дала йому шанс, який він використав. 25 листопада 1942 р. Президія Верховної ради СРСР задовольнила чергове його клопотання і судимість з нього було знято. У грудні 1942 р. у складі 21-ї механізованої бригади М. Люльков опинився у діючій армії на радянсько-німецькому фронті. Там незабаром був поновлений і в Компартії. Пройшов всю війну і був нагороджений кількома медалями³²². У серпні 1945 р. демобілізований з армії. Війна перетворила його на заслуженого ветерана. Життя можна було починати, так би мовити, заново.

Але він навіть не змінив місця проживання, як це зробили більшість його колишніх колег, і повернувся до Житомира. До 25 червня 1956 р. працював юрисконсульту у Житомирському відділенні змішаної торгівлі (рос. – «Смешторг»), звідки був звільнений за появу на роботі у нетверезому стані. Коли у 1960 р. Управління КДБ по Житомирській області запросило у відділі кадрів Житомирського міськхарчторгу (одного зі спад-

³²¹ Матеріали слідства достатньою мірою виявили технологію масового терору і стали у нагоді пізніше, коли у 1954–1956 рр. керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим назвало те, що відбувалося у 1937–1938 рр., «наслідками культу особистості Й. Сталіна» і дало старт масовій реабілітації жертв сталінського терору.

³²² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 9, арк. 30.

коємців реорганізованого «Смешторгу») характеристику на М. Люлькова, воно отримало відповідь, що «немає жодного керівника торгу, який спільно з ним працював би»³²³. Враховуючи, що минуло лише чотири роки після його звільнення, складається враження, що ніхто із посадових осіб міськхарчторгу не захотів ставити свій підпис на документі, де йшлося про М. Люлькова.

Директору Житомирського вантажного автопарку № 1 нікуди було подітися і він підписав характеристику М. Люлькова, де повідомлялось, що він працює

«експедитором з вивозу хлібопродуктів до торговельної мережі міста Житомир з 7-го липня 1956 р. і на цій роботі виявив себе принциповим, дисциплінованим працівником [...]. У 1959 р. обраний членом комісії партійного контролю за діями адміністрації»³²⁴.

Нові часи – на дворі «хрущовська відлига»... Але ностальгія за минулим не давала спокою колишньому коменданту УНКВС. У серпні 1957 р. експедитор звернувся із заявою до голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Івана Олександровича Серова (1905–1990) з проханням повернути конфіскований у нього «Знак почесного чекіста» № 3198, який йому був вручений 9 листопада 1938 р., або видати замість нього інший³²⁵. Правда, він не написав, що отримав цей знак за «успішне виконання операцій по лінії комендатури УНКВС». Наскільки вони були «успішними», ми розповіли³²⁶. Йому відмовили, посилаючись на давність часу

³²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 9, арк. 29.

³²⁴ Там само, арк. 31.

³²⁵ Там само, т. 5, арк. 584–585.

³²⁶ М. Люльков був нагороджений відомчою нагородою – знаком «Почесний працівник ВНК–ДПУ» відповідно до наказу НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р. Див.: Там само, арк. 588. Для додаткового висвітлення особистого внеску М. Люлькова в «успішність операцій» наведемо ще одну цитату: «Стосовно побиття заарештованих перед виконанням над засудженими вироку від самого початку і до останніх днів особливо брав участь кол[ишній] комендант Люльков, який бив заарештованих без будь-якого приводу, іноді поставивши те чи інше запитання і доводячи це побиття до прямого вбивства. Так, коли подавав заарештованих до кімнати для виконання вироку, Люльков сильно бив палицею по голові, і той, кого подавали, падав до нас у кімнату без будь-яких ознак життя, якого ми потім тут же стріляли, не були впевненими, що цю людину Люльков вбив. Особливо такий характер побиття Люльковим засуджених мав місце, коли Люльков був

і на те, що таких знаків більше не виготовляли. Але М. Люльков не заспокоївся. У вересні 1958 р. колишній робітник московського заводу «Серп і молот», як він фактично себе представив, звернувся до Президії Верховної ради СРСР з проханням прийняти додаткове рішення про його реабілітацію і відновлення звання лейтенанта держбезпеки, якого його було позбавлено за вироком Військового трибуналу³²⁷. В цьому йому також відмовили, як і при другій спробі восени 1959 р. отримати згаданий знак.

Цими зверненнями він привернув до себе увагу представників нового покоління чекістів, які спочатку не уявляли, з ким мають справу. Але слідчим КДБ вдалося знайти свідка, який дав вичерпну характеристику «ветерану». Цим свідком став Михайло Глузман, який на допиті 5 липня 1960 р. відчеканив:

«Люлькова я можу охарактеризувати як п'яничку, садиста і мародера [...]. Свої показання стосовно Люлькова, які я дав на допиті у січні 1939 р. і в судовому засіданні у квітні 1940 р., я підтверджую повністю»³²⁸.

У суспільстві звучала тема «подолання культу особи та його наслідків», повернення з небуття жертв сталінського терору і поновлення у правах тих з них, хто вижив. Колишні кати не соромилися скористатися ситуацією і намагалися підвищити свій соціальний статус. Треба віддати належне людям, які займалися тоді питаннями реабілітації жертв репресій. Практично всім садистам-катам, а також їхнім вдовам, що писали про своїх «обмовлених» чоловіків, та іншим громадянам, небайдужим до долі даної категорії осіб, у проханнях про реабілітацію було відмовлено. Але влада загалом не просунулася уперед у переосмисленні історії і самої себе. Не трапилося цього і у часи перебудови з її «гласністю», хоча період сталінського терору фактично був розширений від кінця 1920-х до початку 1950-х рр. і було вжито додаткових заходів з відновлення історичної і правової справедливості стосовно жертв репресій.

Від початку 1990-х рр., з відкриттям недосяжних раніше архівів і початком широкої міжнародної гуманітарної співпра-

п'яний, що бувало майже завжди, і, особливо, у тих випадках, коли засуджений кричав». Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, арк. 116.

³²⁷ Там само, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 573–573 зв.

³²⁸ Там само, т. 9, арк. 203 зв. – 204.

ці, у істориків з'явилася можливість для рестарту у вивченні справжньої історії СРСР. Досягнення міжнародної наукової спільноти у цій царині сьогодні вагомі. Одним з них є те, що активно і різнопланово формується напрям з вивчення реальної історії радянських органів держбезпеки. Однак, водночас з появою глибоких досліджень з'явилися і почали вкорінюватися нові міфологеми, спрямовані на всіляке виправдання теорії і практики російського більшовизму, а звідси – і Й. Сталіна, і чекістів, і навіть масового терору. Агресивність і підступність, з якою продовжується насадження цих міфологем, здатні відтіснити на периферію суспільної свідомості об'єктивне наукове розуміння історичної дійсності.

В цьому полягає згубна інерція тоталітарного минулого, носії якої протягом десятиліть внутрішньо не змінилися і несуть небезпеку для нових поколінь. В основі цієї небезпеки – тяжкі злочини проти людяності, що були скоєні у минулому і залишилися без належної правової оцінки, кримінального покарання і морально-етичного засудження. Більшість посттоталітарних суспільств на пострадянському просторі своєчасно не отримали вакцинації від тяжкої хвороби – теорії і практики організованого державою масового терору, не закріпили засудження їх у відповідних юридичних, соціально-правових, морально-етичних нормах. Це стало не тільки перепоною на шляху соціального прогресу, але й у критичний момент політичного розвитку України відіграло негативну роль у соціальній поведінці частини населення окремих її регіонів, що втратила систему історичних координат і стала іграшкою в руках колишніх чекістів-реваншистів.

Кокін С. Судьба сотрудников УНКВД по Житомирской области – организаторов и исполнителей «Большого террора» (по материалам архивно-уголовных дел 1938–1940 гг.)

На основе архивно-уголовных дел, материалов служебного и судебного расследования исследован механизм совершения преступления – массового убийства населения Житомирской области в 1937–1938 гг. Раскрыты дальнейшие судьбы сотрудников органов государственной безопасности – исполнителей приказов высшего политического руководства СССР.

Ключевые слова: УНКВД, Житомир, политические репрессии.

Kokin S. Destinies of the Officers (Executives and Organizations of the Grate Terror) of Zhytomyr NKVD Regional Office (Following the Materials of Archive Criminal Cases 1938–1940)

Based on archive criminal cases, materials of internal and court investigations author research the mechanism of the creating mass killings in Zhytomyr region in 1937–1938. Pointed out the future life of NKVD officers.

Key words: Regional NKVD Offices, Zhytomyr, political repressions.

УДК 351.746.1-051(477.54)«193»(045)

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

«Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр.

У статті досліджені організаційна структура та керівний склад УНКВС по Харківській області у роки «Великого терору», проаналізовані кримінальні справи на харківських чекістів, засуджених за порушення «соціалістичної законності».

Ключові слова: «Великий терор», УНКВС по Харківській області, державна безпека.

У заголовку статті автор використав назву глави «Використані та викинуті» з книги збіглого на захід чекіста Олександра Орлова «Таємна історія сталінських злочинів»¹. Орлов, а точніше майор державної безпеки Лев Лазарович Нікольський-Фельдбін (1895–1973), дуже влучно охарактеризував долі сотень своїх товаришів по службі, які вірою та правдою служили комуністичному режиму, а потім стали чи не єдиними «цапами відбувайлами» за його злочини.

Репресії серед співробітників органів комуністичної держбезпеки в Україні наприкінці 1930-х рр. і досі залишаються ма-

* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

¹ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М.: Всемирное слово, 1991. – С. 204.

лодослідженими. Якщо про «чистку» керівництва НКВС УРСР та обласних УНКВС у загальних рисах більш-менш відомо², то про арешти рядових чекістів у часи «Великого терору» бракує спеціальних досліджень. Тому, як слушно відзначає відомий український історик проф. Ю. І. Шаповал

«зараз потрібні подальші наукові розвідки про механізм функціонування органів держбезпеки, їх місце та роль в системі комуністичної державності, про тих, хто працював у цих органах, хто спрямовував їхню діяльність, визначав її характер. Хоча навряд чи варто довго пояснювати, якими необхідними є такого роду розвідки для об'єктивного розуміння багатьох сторінок радянської історії»³.

Одним із напрямків цих досліджень є спроби окремо дослідити долі співробітників НКВС УРСР, засуджених саме «за порушення соціалістичної законності». Втім виокремлювати кримінальні справи саме цих чекістів від їхніх колег, засуджених за «шкідницьку, зрадницьку, шпигунську, націоналістичну та троцькістську діяльність» не можна. В іншому випадку може скластися враження, що «шпигуни і зрадники» нищили свій народ виключно за нормами радянського права. Тим паче, що доцільність самих політичних наказів про знищення «троцькістів, націоналістів, шпигунів», проведення масових операцій, в тому числі етнічних чисток, ні в кого з керівництва Радянського Союзу не викликала сумнівів.

Перш ніж розглянути кримінальні справи проти харківських чекістів, слід окремо зупинитися на організаційній структурі та керівному складі УНКВС по Харківській області у 1936–1938 рр.

² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; Його ж. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «єжовщини» // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – К., Либідь, 2009. – С. 38–59; Золотарьов В.А., Стєпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбасі: люди и документи. 1919–1941. – Донецьк, Алекс, 2010. – 512 с.

³ Шаповал Ю.І. Історія спецслужби в особах // Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 3.

**Організаційна структура Управління
державної безпеки УНКВС по Харківській області
під час «Великого терору»**

Восени 1936 р. УНКВС по Харківській області мало стандартну структуру: Управління державної безпеки (УДБ); Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ); відділ кадрів; адміністративно-господарський відділ; фінансовий відділ, відділ пожежної охорони; відділ актів громадянського стану, інспекція резервів, апарат особливоуповноваженого (займався адміністративними і кримінальними порушеннями співробітників НКВС). До складу УДБ УНКВС по Харківській області входило 6 відділів.

Оперативний відділ проводив роботу по п'яти основних напрямках. *1-й напрям* – «розвідка зовнішнього спостереження» (негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки). *2-й напрям* – «контроль» (виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства). *3-й напрям* – «політичний нагляд» (арешти та обшуки за ордерами; виїзди на особливо важливі інциденти; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справах політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок; обслуговування населення по домах і проведення попередніх агентурних розробок по узгодженню із іншими відділами; розшук «політичних злочинців»; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, що зберігається незаконно у населення; виявлення куркульського елементу у Харкові; керівництво системою прописки та адресними столами; облік елементу, що проходить за установками та зовнішньому спостереженню (у загальній картотеці секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів по особливо важливих інцидентах у місті; оформлення тимчасово затриманих). *4-й напрям* – «спеціальна охорона» (охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів). *5-й*

напрямок – «технічний»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів по контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку.

Економічний відділ здійснював оперативно-чекістське обслуговування галузей промисловості, сільськогосподарських і радянських установ; проводив боротьбу «з контрреволюцією та шкідництвом, економічним шпигунством» та посадовими злочинами; валютниками, спекулянтами та фальшивомонетниками; займався використанням «за фахом» засуджених фахівців.

Секретно-політичний проводив роботу по чотирьох основних напрямках. *1-й напрям* – «антирадянські партії»: викриття, пророблення та облік антирадянського елементу на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх навчальних закладів і установ, які забезпечують функціонування промисловості; розробка антирадянських політичних партій та антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундовці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки). *2-й напрям* – «українська контрреволюція»: розробка антирадянських українських партій (УПСР, УСДРП, УСФ, УКП, соціалісти, самостійники, хлібороби, колишні члени галицьких політичних партій); розробка української контрреволюційної громадськості та емігрантів із Галичини; розробка наукових інститутів та наукових об'єднань; розробка закладів освіти та театральних об'єднань; розробка літературних об'єднань, видавництва, преси; розробка артистичних і музичних кіл, кінооб'єднань, музеїв і бібліотек; розробка загально-громадських вузів, української професури, українського міського вчительства, українського Червоного Хреста. *3-й напрям* – «сільська контрреволюція»: викриття та ліквідація куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених і засланих куркулів; викриття та розробка контрреволюційних організацій та груп, що орієнтуються на правоопортуністичний елемент на селі; розробка «третьої сили на селі» – колишніх червоних партизанів; викрит-

тя контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал); викриття терористичних організацій серед куркульської молоді; облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки); висвітлювання політичних настроїв серед всіх прошарків селянства; висвітлювання та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями – периферійних органів союзних та українських сільськогосподарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, моторно-тракторних станцій, низового радянського апарату; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів; розробка антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село. *4-й напрям роботи – «церковний»:* розробка легально існуючих церковних об'єднань (оновленці, старо-слов'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква); розробка та викриття підпільних церковно-монархічних контрреволюційних організацій та груп (ультра-православні підгорківці, різні братства, мандрівні монахи); викриття антирадянського елементу у церковних радах; агентурно-оперативна робота серед віруючих та викриття контрреволюційних елементів, що групуються навколо церкви; інформаційне висвітлювання та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці); розробка єврейських релігійних об'єднань⁴.

Особливий відділ, який водночас був і особливим відділом ГУДБ НКВС Харківського військового округу (ХВО), займався контррозвідальною роботою та боротьбою «з ворожими діями в армії». У 1935–1937 рр. на теренах тодішньої Харківської

⁴ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 39–41.

області діяли особливі відділи ГУДБ НКВС: 23-ї стрілецької дивізії у Харкові; 25-ї стрілецької дивізії у Полтаві; 75-ї стрілецької дивізії у Лубнах; 16-ї бригади важкої авіації; 43-ї авіаційної бригади; змішаної авіаційної бригади у Люботині; 5-ї окремої танкової бригади.

Транспортний відділ проводив оперативно-чекістську роботу на залізничному, автомобільному та водному транспорті. Цей відділ проводив роботу по всіх напрямках роботи УДБ УНКВС у межах транспортних комунікацій, тому у своєму складі він мав економічний, секретно-політичний, особливий, обліково-статистичний відділи. На липень 1936 р. до складу ТВ УДБ УНКВС Харківської області входило 14 так званих оперативних пунктів на станціях: Харків; Харків-товарний; станції Харків-Основа; Ізюм; Лозова; Люботин, Мерєфа, Білопілля; Кременчук; Полтава; Смородино; Красноград.

Обліково-реєстраційний відділ проводив: централізований облік справ-формулярів, агентурних розробок та слідчих справ управління та периферії; довідкову роботу по управлінню (центральною картотекою); централізований і підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами оперативного діловодства; статистичне узагальнення матеріалів обліку; облік конфіскованого майна та зберігання речей заарештованих; виконання рішень Особливої наради НКВС СРСР і контроль за обліком засланих і засуджених; облік неблагонадійних громадян; здійснення розшуку за вказівками НКВС СРСР і УСРР; зберігання архівів⁵. Співробітники відділу були присутніми під час виконання смертних вироків та при прийомі заарештованих у тюрмах.

Спеціальний відділ займався шифрувальною роботою та забезпеченням режиму таємності в радянських установах і відомствах.

Із призначенням наркомом внутрішніх справ СРСР Миколи Івановича Єжова (1895–1940)⁶ структура ГУДБ НКВС СРСР була істотно реорганізована. Наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р. були проведені такі заходи: економічний від-

⁵ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 510.

⁶ Див: Павлюков А. Ежов. Биография. – М.: Захаров, 2007. – 576 с.; Петров Н., Яцен М. «Сталинский питомец». Николай Ежов. – М.: РОССПЭН, 2008. – 447 с.

діл був розформований; оперативний відділ був поділений на 2 відділи: відділ з охорони членів уряду та дипломатичних корпусів та оперативний відділ; був утворений контррозвідальний відділ (на базі частини особливого відділу та розформованого апарату економічного відділу); був створений тюремний відділ; транспортний відділ реорганізували у відділ транспорту та зв'язку⁷.

В НКВС УРСР єжовська реорганізація мала певні особливості. По-перше, був розформований іноземний відділ, а його особовий склад був переведений до новоствореного контррозвідального відділу. По-друге, функції тюремного відділу продовжувало виконувати Управління місць ув'язнення (в обласних УНКВС – відділи місць ув'язнення). По-третє, відділ охорони був створений лише в республіканському апараті, а в обласних УНКВС охорону партійної та радянської еліти продовжували здійснювати оперативні відділи.

25 грудня 1936 р. наказом НКВС СРСР № 00411 відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації були надані номери: 1-й відділ – відділ охорони; 2-й відділ – оперативний відділ; 3-й відділ – контррозвідальний відділ; 4-й відділ – секретно-політичний відділ; 5-й відділ – особливий відділ; 6-й відділ – відділ транспорту та зв'язку; 7-й відділ – іноземний відділ; 8-й відділ – обліково-реєстраційний відділ; 9-й відділ – спеціальний відділ; 10-й відділ – тюремний відділ⁸.

У наркоматі внутрішніх справ УРСР відповідна нумерація була введена наказом НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р.⁹ Сьомих та десятих відділів, як уже згадувалося, у республіканському наркоматі та обласних УНКВС не існувало. Восьмий відділ УДБ, який раніше називався в НКВС УСРР обліково-статистичним, за «союзним зразком» став «обліково-реєстраційним». Таким чином до складу УДБ УНКВС ХО у січні-серпні 1937 р. входили: 2-й, 3-й; 4-й; 5-й (він же особливий відділ ГУДБ НКВС ХВО); 6-й; 8-й та 9-й відділи. На сьогодні вдалося встановити

⁷ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. – С. 63.

⁸ Там же. – С. 63–64.

організаційну структуру станом на липень 1937 р. лише 3-го та 5-го відділів УДБ УНКВС Харківської області.

До складу 3-го відділу входило одинадцять відділків: 1-й – західний; 2-й – польський; 3-й – середньоевропейський і східний; 4-й – український; 5-й – біла контрреволюція; 6-й – оборонна промисловість; 7-й – важка промисловість; 8-й – легка промисловість; 9-й – сільськогосподарський; 10-й – (інформаційний); 11-й – оперативно-обліковий.

5-й відділ налічував сім відділків: 1-й – штаб і розвідальне управління; 2-й – мотомеханізовані та спеціальні частини; 3-й – кавалерія, піхота, вузи; 4-й – авіація та склади; 5-й – ТОСАВІАХІМ та начальницький склад запасу; 6-й – війська НКВС і робітничо-селянська міліція; 7-й – організаційна та мобілізаційна робота.

Наказами НКВС СРСР за № 00409 від 14 липня 1937 р. та наказу НКВС УРСР за № 00155 від 28 липня 1937 р. 6-й відділ УДБ УНКВС ХО (до якого входили оперативні пункти станцій Харків-пасажи́рський, Харків-товарна, Основа, Куп'янськ, Полтава, Ізюм, Лозова, Люботин, Кременчук, Ромодан, Мерефа, Білопілля, Красноград, Смородино) з 1 серпня 1937 р. був розформований. Особовий склад 6-го відділу УДБ і оперативних пунктів, розташованих на території Південної залізниці, був виключений із складу обласного управління НКВС та переданий у щойно сформований Дорожньо-транспортний відділ (ДТВ) ГУДБ НКВС Південної залізниці. Особовий склад оперативного пункту УДБ станції Гребінка відійшов до ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці, а особовий склад оперативних пунктів УДБ станцій Ізюм і Куп'янськ відійшли до ДТВ ГУДБ Північно-Донецької залізниці¹⁰.

Наказом НКВС УРСР № 00165 від 22 серпня 1937 р. були об'явлені тимчасові штати щойно створеного 11-го (водного) відділу, зайнятого оперативним обслуговуванням об'єктів наркомату водного транспорту; органів шосейно-дорожнього господарства та наркомату господарства. 11-й відділ УДБ НКВС

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2, арк. 2–3.

¹⁰ Архів Головного Управління внутрішніх справ України в Харківській області, колекція документів (далі – А ГУВС ХО, к. д.), наказ УНКВС по Харківській області № 660 від 1 вересня 1937 р.

УРСР складався з таких відділків: 1-й – водний; 2-й – морський; 3-й – зв'язок; 4-й – шосейний; 5-й – обліково-реєстраційний¹¹.

Наприкінці 1937 р. у складі УДБ УНКВС Харківської області з'явився 12-й відділ (оперативної техніки).

Станом на 21 травня 1938 р. структура 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС Харківської області була наступною: 1-й відділок – німецький; 2-й – польський; 3-й – середньоєвропейський; 4-й – український; 5-й – біла контрреволюція; 6-й – оборонна промисловість; 7-й – важка промисловість; 8-й – легка промисловість; оперативно-обліковий відділок. У порівнянні з липнем 1937 р. зменшилася кількість відділків. Тепер їх стало дев'ять замість одинадцяти – зникли сільськогосподарський та інформаційний відділки. До того ж 1-й відділок став німецьким замість західного, а 3-й відділок з середньоєвропейського та східного став просто середньоєвропейським.

На той же день маємо структуру і 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС ХО: 1-й відділок – правотроцькістський; 2-й відділок – антирадянські політичні партії; 3-й відділок – українська контрреволюція; 4-й відділок – радгоспний; 5-й відділок – сільський; 6-й відділок – вузівський; 7-й відділок – церковно-сектантський; 8-й – оперативний облік.

9 червня 1938 р. наказом НКВС СРСР за № 00362 була оголошена нова структура оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР, яка відтепер складалася з трьох управлінь: Управління державної безпеки (1-е управління); Управління особливих відділів (2-е управління); Управління транспорту та зв'язку (3-е управління).

Структура 1-го Управління НКВС СРСР була наступною: 1-й відділ – охорона уряду; 2-й відділ – оперативний; 3-й відділ – контррозвідальний; 4-й відділ – секретно-політичний; 5-й відділ – іноземний; 6-й відділ – нагляд за міліцією; пожежною охороною, військкоматами; 7-й відділ – оборонна промисловість; 9-й відділ (сільське господарство, торгівля, заготівлі).

Цим же наказом НКВС СРСР у складі центрального апарату НКВС СРСР були організовані такі самостійні оперативно-

¹¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8, арк. 2–4.

чекістські відділи: 1-й спецвідділ – обліково-реєстраційний; 2-й спецвідділ – відділ оперативної техніки; 3-й спецвідділ – шифрувальний; тюремний відділ¹².

В НКВС УРСР ця реорганізація відбулася наступним чином. *По-перше*, 2-го Управління в його складі не організовувалося. 5-й відділ УДБ НКВС УРСР (він же особливий відділ ГУДБ НКВС Київського військового округу) став тепер «лише» особливим відділом НКВС Київського військового округу. 5-й відділ УДБ УНКВС ХО (він же Особливий відділ ГУДБ НКВС ХВО) став називатися Особливим відділом НКВС ХВО. В інших обласних управліннях НКВС УРСР 5-ті відділи були ліквідовані. Наказом УНКВС по Харківській області від 13 липня 1938 р. весь особовий склад 5-го відділу перейшов до особливого відділу НКВС Харківського військового округу. На рівні ж НКВС УРСР цей перехід оформили відповідним наказом лише 3-го вересня 1938 р.¹³ *По-друге*, в 1-му Управлінні НКВС УРСР був відновлений 5-й (іноземний) відділ, але в обласних управліннях НКВС цей підрозділ не утворювався.

**Начальники УНКВС
по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

За добу «ежовщини» обласне управління НКВС очолювали 8 осіб, четверо з яких було репресовано, один – покінчив життя самогубством.

15 червня 1934 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У начальником Харківського обласного відділу ДПУ був призначений Карл Мартинович Карлсон (1888–1938)¹⁴, який 25 травня 1934 р. постановою ЦК ВКП(б) за грубі недолики у фінансово-господарському стані Робітничо-селянської міліції УСРР був усунутий з посади заступника голови ДПУ УСРР¹⁵. 14 жовтня 1936 р. ЦВК УСРР затвердив комісара державної безпеки 2-го рангу К. М. Карлсона заступником народного комісара внутрішніх

¹² Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. – С. 66–67.

¹³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 583 від 3 вересня 1938 р.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 339, арк. 176.

¹⁵ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 501, арк. 10.

справ республіки, звільнивши його від обов'язків начальника УНКВС по Харківській області¹⁶, а ще через три дні М. І. Єжов затвердив це призначення відповідним наказом¹⁷. 11 січня 1938 р. Карлсон¹⁸ був звільнений з посади начальника Томськ-Асинського табору і загальною із органів НКВС¹⁹, а ще через одинадцять днів заарештований та етапований до Москви. Вже 4 лютого 1938 р. в заяві Карл Мартінович «зізнався», що був завербований Всеволодом Аполлоновичем Балицьким (1892–1937) до «антирадянської організації правих». Потім з'явилися «зізнання» про роботу на «царську охоранку», шпигунство на користь Латвії, Німеччини та Польщі. 22 квітня 1938 р. Карлсон в особливому порядку був засуджений на смерть і того ж дня розстріляний у Москві²⁰.

17 жовтня 1936 р. начальником УНКВС по Харківській області був призначений комісар державної безпеки 3-го рангу Соломон Самійлович Мазо (1900–1937) (з посади начальника ЕКВ УДБ НКВС УСРР)²¹. 4-го липня 1937 р., дізнавшись про своє виключення з числа кандидатів у члени ЦК КП(б)У, застрелився у своєму службовому кабінеті. Передсмертна записка Мазо не збереглася, але за спогадами сучасників там було написано щось на кшталт:

«Товариші, опам'ятайтесь! Куди веде така лінія арештів чесних більшовиків та вибивання з них свідчень?»²².

¹⁶ Про затвердження т. Карлсона К.М. заступником наркома внутрішніх справ УСРР. Постанова ЦВК УСРР // Вісти. – 1936. – 15 жовтня.

¹⁷ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по особовому складу (о/с) № 988 від 17 жовтня 1936 р.

¹⁸ Див.: Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УСРР) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 91–105; Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – К.: Абрис, 1997. – С. 117–142; Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2002. – С.159–208.

¹⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 82 від 11 січня 1936 р.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43787-фп, арк. 116–118.

²¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 988 від 17 жовтня 1936 р.

²² Див.: Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2/4. – 2000. – С. 374–389; Його жс. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 208–235.

5 липня 1937 р. для розслідування причин самогубства Мазо до Харкова прилетів заступник наркома внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Василь Тимофійович Іванов (1894–1938), який призначив виконуючим обов'язки начальника УНКВС ХО полковника Ігоря Борисовича Шумського (1898–1974) (з посади заступника начальника УНКВС та за сумісництвом начальника особливого відділу ГУДБ НКВС ХВО і начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області)²³. Шумський керував до 5 серпня 1937 р., після чого був відряджений до Києва. 8 серпня 1937 р. наказом НКВС УСРР він був звільнений з посади «начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області» та залишений в розпорядженні наркомату²⁴. У серпні 1937 р. – березні 1938 р. очолював Запорізький міськвідділ НКВС Дніпропетровської області. До кримінальної відповідальності не притягувався²⁵.

Після від'їзду І. Б. Шумського призначеного начальника УНКВС по Харківській області не було 7 місяців. Проте тимчасово УНКВС очолював капітан державної безпеки Лев Йосифович Рейхман (1902–1940), який перед цим працював заступником начальника УНКВС Київської області. До Харкова він прибув на початку серпня 1937 р. 7 серпня підписав свій перший наказ як «заступник начальника УНКВС», хоча наказом НКВС СРСР він був затверджений лише 16 серпня 1937 р.²⁶, а НКВС УСРР продублювало це призначення аж 5 вересня 1937 р.²⁷ Більшість оперативних документів Рейхман²⁸ підписував як «заступник

²³ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 66.

²⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

²⁵ Біографічні нариси про І. Б. Шумського див: Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 250–282; Потильчак О. Ігор Борисович Шумський (1898–1974): сходинками службової кар'єри керівника УПВІ НКВС Української СРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1. – 2011. – С. 243–259.

²⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1442 від 16 серпня 1937 р.

²⁷ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 345 від 5 вересня 1937 р.

²⁸ Біографічні нариси про Л. Й. Рейхмана див: Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 250–282; Бажан О., Золотарьов В. Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської влади в 1920–1930-ті роки // Південний Захід. Одесика – 2014. – Вип. 17. – С. 220–238.

начальника УНКВС», значно рідше зустрічаються його підписи як «т.в.о. начальника УНКВС». 6 березня 1938 р. майор державної безпеки Рейхман від'їхав до Києва і вже наступного дня був призначений т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР²⁹. 28 жовтня 1938 р. начальник 1-го відділу (оборонна промисловість) Головного економічного управління НКВС СРСР Л. Й. Рейхман був заарештований. Судову справу по звинувачуванню Л. Й. Рейхмана у злочинах, передбачених ст.ст. 58-1-а та 58-11 КК РРФСР, 25 січня 1940 р. розглядала на закритому засіданні Військова колегія Верховного суду СРСР у складі: голова – армійськюрисст В. В. Ульріх; члени – бригвійськюриссти Л. Д. Дмитрієв і О. Г. Сусліні; секретар – військюрисст 2-го рангу М. В. Козлов. Суд встановив:

«Рейхман, працюючи начальником відділку ЕКУ (економічного управління. – Авт.) НКВС УСРР, у 1933 р. був завербований до антирадянської терористичної змовницької організації, що існувала в органах НКВС УСРР, одним із керівників цієї організації Мазо. У наступні роки Рейхман, працюючи на відповідальних посадах в органах НКВС УРСР, а потім начальником ГУДБ НКВС, у своїй чекістській діяльності проводив ворожу роботу, яка була спрямована на знищення партійно-радянських кадрів і збереження від розгрому контрреволюційних формувань». Його засудили «до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає».

На судовому засіданні Рейхман визнав себе винним у всіх обвинуваченнях, окрім шпигунства. Вирок було виконано наступного дня у Москві³⁰.

Після від'їзду Рейхмана роботою УНКВС по Харківській області з 6 по 16 березня 1938 р. керував начальник 4-го відділу УДБ капітан державної безпеки Абрам Михайлович Симхович (1902–1940)³¹. Останній був заарештований 6 березня 1939 р., на посаді начальника 3-го відділу ГУТАБ НКВС СРСР. Під час слідства він був визнаний винним у тому, що у 1935 р. був завербо-

²⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 61 від 7 березня 1938 р.

³⁰ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 281–282.

³¹ Біографічні нариси про А. М. Симховича див: Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 282–292.

ваний заступником начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Пейсахом Меєровичем Рахлісом (1897–1938) до антирадянської шпигунсько-терористичної змовницької організації в системі органів внутрішніх справ України і проводив підривно роботу, спрямовану на зберігання від викриття правотроцькістського підпілля в республіці та фальсифікацію слідчих матеріалів. Як учасник антирадянської організації, Симхович, начебто, у 1937 р. встановив зв'язок із розвідувальними органами Польщі. Під час попереднього слідства він спочатку визнав вину і заявив, що до Харкова прибув за завданням наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1894–1938), який наказав йому зв'язатися із Рейхманом та діяти під його керівництвом. Зв'язок цей він встановив і продовжував свою ворожу роботу до виїзду у Москву. У Харкові завербував оперуповноваженого 4-го відділу молодшого лейтенанта державної безпеки Зіновія Володимировича Бабушкіна (1907–?) та начальника 2-го відділку 5-го відділу старшого лейтенанта державної безпеки Зіновія Ісайовича Щеголевського (1901–?). Симхович від своїх свідчень відмовився і 26 лютого 1940 р. під час засідання Військової колегії Верховного суду СРСР винним себе не визнав. Втім, це його не врятувало. За ст.ст. 58-1 п. «а», 58-7; 58-11 КК РРФСР він був засуджений на смерть та розстріляний наступного дня у Москві³².

3 березня 1938 р. наказом НКВС СРСР начальником УНКВС по Харківській області був призначений капітан державної безпеки Григорій Галактіонович Телешев (1902–1978) (з посади начальника УНКВС по Тамбовській області)³³. Він приступив до виконання своїх обов'язків лише 16 березня 1938 р. Вже 30 квітня 1938 р. Телешев виїхав до Києва і до Харкова вже не повертався. Невдовзі він був призначений першим секретарем Одеського обкому КП(б)У³⁴. До кримінальної відповідальності не притягався.

Після від'їзду Телешева роботою УНКВС з 30 квітня по 2 червня 1938 р. керував заступник начальника УНКВС ХО старший

³² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 84.

³³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 501 від 3 березня 1938 р.

³⁴ Біографічні нариси про Г. Г. Телешева див: Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 292–304.

лейтенант державної безпеки Давид Аронович Перцов (1909–1946)³⁵, мова про кримінальну справу якого буде йти в нашому нарисі.

20 травня 1938 р. наказом НКВС СРСР начальником Харківського УНКВС був призначений капітан державної безпеки Григорій Михайлович Кобизев (1902–1941), який очолював відділ кадрів НКВС УРСР³⁶. До виконання своїх обов'язків він приступив 2 червня 1938 р. та керував роботою управління до 13 січня 1939 р. – дня свого арешту. 15 серпня 1939 р. у Москві Військова колегія Верховного суду СРСР на закритому засіданні розглянула справу по звинуваченню Г. М. Кобизева в злочинах, що передбачені ст.ст. 54-1 п. «б», 54-8, 54-11 КК УРСР. За суддівським столом сиділи – бригаєнюрис Г. О. Алексєєв (головуючий), члени – бригаєнюрис Л. Д. Дмитрієв, військовий юрист 2-го рангу О. О. Чепцов, секретар – військовий юрист 3-го рангу Бичков. Суд визначив:

«Кобизев з лютого 1938 р. був активним учасником антирадянської змовницької організації, що діяла в органах НКВС України. Знаходячись в організаційних зв'язках із одним з керівних учасників названої організації на Україні Успенським та іншими, за завданням яких він, працюючи спочатку начальником відділу кадрів НКВС УРСР, а потім з червня 1938 р. начальником Управління НКВС Харківської області, проводив підривну ворожу роботу, спрямовану на розгін чесних, відданих Радянській владі працівників НКВС, проявляючи при цьому антисемітські тенденції та витівки. В оперативно-слідчій роботі по Харківській області Кобизев проводив підривну діяльність, спрямовану на дискредитацію органів НКВС, шляхом здійснення незаконних арештів громадян, застосовуючи до арештованих ворожі методи слідства, потурав підлеглому йому апарату у застосуванні незаконних методів слідства та допитів».

Військова колегія засудила

«Кобизева Григорія Михайловича до позбавлення волі у виправно-трудових таборах терміном на п'ятнадцять років, з уражен-

³⁵ Біографічні нариси про Д. А. Перцова див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 312–329; *Золотарьов В., Бажан О.* Мясник: сторінки біографії ст. лейтенанта держбезпеки Давида Перцова // Південний захід. Одесика. – 2011. – Вип. 12. – С. 199–248.

³⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1188 від 20 травня 1938 р.

ням у політичних правах на п'ять років і позбавленням спеціального звання “капітан державної безпеки”»³⁷.

Покарання Кобизев відбував у Північно-Східному таборі НКВС поблизу Магадану, де і помер³⁸.

Заступники начальника УНКВС Харківської області у 1936–1938 рр. На відміну від інших обласних управлінь в УРСР, які у своїх штатах мали лише одного заступника начальника УНКВС, у Харкові у травні 1935 р. – червні 1937 р. таких було два. Другий заступник начальника УНКВС за сумісництвом обіймав посади начальника особливих відділів ГУДБ НКВС ХВО та начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У вересні 1936 р. – січні 1939 р. заступниками начальника УНКВС працювали 5 осіб (не рахуючи Рейхмана), 4 з яких були засуджені.

Із 28 серпня 1934 р. по 17 березня 1937 р. заступником начальника УНКВС по Харківській області працював майор державної безпеки Яків Зельманович Камінський (1891–?). 17 березня 1937 р. він був призначений заступником начальника УРСМ НКВС УРСР, а 9 березня 1938 р. заарештований «як учасник контрреволюційної змови в НКВС УРСР» та 23 листопада 1939 р. особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі³⁹.

17 травня 1936 р. заступником начальника УНКВС та за сумісництвом начальником особливих відділів ГУДБ НКВС ХВО і УДБ УНКВС по Харківській області був призначений полковник Ігор Борисович Шумський (з посади начальника оперативного відділу та заступника начальника Управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УСРР)⁴⁰, який приступив до роботи 2 червня 1936 р.⁴¹ На цій посаді він пропрацював до 5 липня 1937 р., коли був призначений т.в.о. начальника УНКВС.

³⁷ *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 328–329.

³⁸ Біографічні нариси про Г. М. Кобизева див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 312–329.

³⁹ Біографічний нарис про Я. З. Камінського див: *Золотарьов В.* Заручник системи – Я. Камінський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2.– 1998. – С. 286–304.

⁴⁰ *Потильчак О.* Ігор Борисович Шумський... – С. 250.

⁴¹ *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 238.

27 березня 1937 р. заступником начальника УНКВС по Харківській області був призначений капітан державної безпеки Григорій Аркадійович Ключвант-Гришин (1903–1939) (з посади заступника начальника УНКВС по Київській області)⁴². У Харкові працював до середини червня 1937 р., потім очолював УНКВС по Одеській та Вінницькій областях. Заарештований 20 серпня 1937 р., обвинувачувався в тому, що у 1927 р. увійшов до троцькістського угруповання та поширював антирадянську літературу; був учасником антирадянської правотроцькістської терористичної змовницької організації; проводив підривну роботу в органах НКВС⁴³. 2 червня 1939 р. Військовий трибунал військ НКВС Московського військового округу (бриг-військюрисст Сергій Никанорович Ждан (1892–1946) (голова), члени – військюрисст 1-рангу Борзов та батальйонний комісар Маслов при секретарі Суслові) засудив Г. А. Ключвант-Гришина за ст.ст. 58-1 «а», 58-8, 58-11 КК РРФСР на смерть⁴⁴.

Як вже було зазначено вище, заступником начальника УНКВС по Харківській області з 7 серпня 1937 р. по 6 березня 1938 р. був Лев Йосифович Рейхман, який практично керував роботою обласного управління.

4 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР т.в.о. заступника начальника Харківського УНКВС призначили старшого лейтенанта державної безпеки Давида Ароновича Перцова (з посади т.в.о. заступника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР)⁴⁵, який прибув до Харкова вже наступного дня. У липні 1938 р. відбув до Києва і невдовзі був призначений начальником Чорноморського водного відділу НКВС УРСР в Одесі, хоча офіційно наказами НКВС СРСР і УРСР з посади в Харкові не звільнявся. Після від'їзду Перцова посада заступника начальника УНКВС півроку була вакантною.

Помічники начальника УНКВС по Харківській області у 1936–1938 рр. На посаді помічника начальника УНКВС, які в основному керували роботою відділів, які не входили до УДБ

⁴² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 419 від 27 березня 1937 р.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-фп, арк. 198.

⁴⁴ Там само, арк. 209–210.

⁴⁵ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 117 від 4 квітня 1938 р.

(їх ще називали «неоперативні відділи»), в добу «Великого терору» працювали два чекісти, які до кримінальної відповідальності не притягалися.

Із 1936 р. помічником начальника УНКВС по Харківській області працював капітан державної безпеки Яків Аронович Пан (1895–1939) (призначений з посади заступника начальника адміністративно-господарського управління НКВС УСРР). Із 15 до 22 липня 1937 р. – на час службового відрядження Шумського до Москви Пан керував роботою УНКВС. 10 грудня 1937 р. Пан призначений помічником начальника УНКВС Курської області⁴⁶. Після його від'їзду посада помічника начальника УНКВС була вакантною до травня 1938 р.

26 травня 1938 р. т.в.о. помічника начальника УНКВС по Харківській області був призначений лейтенант державної безпеки Володимир Олексійович Дьомін (1899–1941) (з посади начальника Вовчанського райвідділу НКВС Харківської області)⁴⁷. На цій посаді старший лейтенант державної безпеки (з 15 червня 1938 р.) пропрацював до 29 травня 1939 р. – дня свого призначення заступником начальника УНКВС по Чернігівській області⁴⁸.

Начальниками 2-го (оперативного) відділу у зазначений період були троє чекістів, двоє з яких були страчені. 22 липня 1936 р. начальником оперативного відділу УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Семен Абрамович Ольшанський (1899–1937), який перед цим очолював відділ зв'язку НКВС УСРР. Роботою відділу старший лейтенант державної безпеки Ольшанський керував до дня свого арешту – 4 серпня 1937 р. В обвинувальному висновку по його справі зазначалося:

«УДБ НКВС УРСР викрита та ліквідована антирадянська змова, яка існувала в НКВС УРСР, до якої входив ряд відповідальних робітників УДБ, міліції і яка ставила перед собою завдання – повалення керівництва партії та уряду. Одним з учасників цієї

⁴⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 2392 від 10 березня 1938 р.

⁴⁷ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 306 від 28 квітня 1938 р.

⁴⁸ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. Справочник. – М.: Об-во «Мемориал», «Звенья», 2010. – С. 329–330.

змови був обвинувачений по цій справі Ольшанський, втягнутий Елькіним Юхимом⁴⁹ (заарештований ГУДБ НКВС СРСР) [...] Ольшанський визнав себе винним у тому, що є учасником антирадянської змови [...] Визнав себе винним також у тому, що виконував злочинні доручення змовників Елькіна та Євгенєва⁵⁰ по придбанню та збуту автомашин, по будівлі моторних човнів, що покривав відомі йому при цих злочинних дорученнях випадки розкрадання державних коштів. Що він, Ольшанський, також розкрадав державні кошти, будучи на роботі в НКВС УСРР і у м. Харкові в оперативному відділі УНКВС»⁵¹.

На суді 7 вересня 1937 р. Ольшанський винним себе у розкраданні майна не визнав⁵², але це його не врятувало. Він був засуджений на смерть та розстріляний у Києві.

8 серпня 1937 р. начальником 2-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області призначили старшого лейтенанта державної безпеки Леонтія Онисимовича Чернова (1897–1938), який перед цим працював заступником начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УСРР⁵³. До роботи він приступив 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до дня свого арешту – 31 липня 1938 р. Останній розповів про свою «ворожу роботу»:

«Працюючи у Харкові, я найбільш цінні матеріали, отримані від агентури, знищував: матеріали про контрреволюційні троцькістські прояви відповідального робітника одного з Харківських заводів Гольдштейна; матеріали про активні троцькістські прояви завідувача друкарнею будинку піонерів Білопольського. Тим самим залишав ворогів Радянської влади безкарно продовжувати ворожу роботу. Перетримував завдання на арешти, що надходили з інших міст. Навмисно не установлював ряд осіб, які підлягали арешту, але прізвища їхні зараз не пам'ятаю. У січні або лютому місяці 1938 р. знищив матеріали на поляка-диверсанта, що пробрався на ХТЗ на прізвище, здається, Пловський. Мав матеріали про велику засміченість Харківського Інтуриста

⁴⁹ Елькін Юхим Давидович (1895–1937), капітан державної безпеки. У 1935–1937 рр. – начальник відділу пожежної охорони НКВС УСРР. Розстріляний.

⁵⁰ Євгенєв (Левін) Олександр Ігнатович (1899–1937), капітан державної безпеки. У 1935–1937 рр. – секретар НКВС УСРР. Розстріляний.

⁵¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 957771, арк. 74–75.

⁵² Там само, арк. 112

⁵³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

особами, підозрілими по шпигунству: перекладачка Славитинська, полька, виходець з Польщі; перекладачка Шамраєвська, яка перебувала у тісному зв'язку з рядом іноземних підданих з числа інтуристів. Мав і інші матеріали, але заходів до очищення цього вогнища ворогів не приймав до тих пір, поки не було змінено керівництво Харківського обласного управління і я не став відчувати на собі тиск з боку дійсних більшовиків, які прийшли до керівництва. Після цього я все ж частину агентурного матеріалу, що був у мене, знищив»⁵⁴.

1 жовтня 1938 р. справу Чернова в Києві розглянула виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР (голова – диввійськюрис О. Орлов, члени – бригвійськюрис І. Галінков, військовий юрист 1-го рангу Ф. Климін, секретар – Л. Кудрявцев) та за ст.ст. 54-1 «б», 54-7, 54-8 та 54-11 ККУРСР засудила його на смерть як учасника антирадянської правотроцькістської організації, що «проводив в органах НКВС зрадницьку роботу, спрямовану на знищення агентурних матеріалів на учасників контрреволюційної організації та польських розвідників з метою збереження їх від викриття».

У вироку також відзначалося, що Чернов

«був прибічником застосування терору стосовно керівників ВКП(б) і Радянського уряду»⁵⁵.

Після арешту Чернова роботою 2-го відділу УДБ УНКВС ХО до 1939 р. керував лейтенант державної безпеки Віталій Михайлович Коропов (1903–?), який офіційно значився заступником начальника цього ж підрозділу. До кримінальної відповідальності не притягався.

Начальники 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області у 1936–1938 рр. Співробітники 3-го (контррозвідального) відділу були основними виконавцями масових національних операцій. В добу «Великого терору» цей підрозділ очолювали 5 осіб, один з яких був розстріляний, а один засуджений до 10 років позбавлення волі.

5 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР колишній начальник економічного відділу УДБ УНКВС ХО капітан державної безпеки Лазар Соломонович Арров був призначений начальником 3-го

⁵⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 035876, арк. 30–32.

⁵⁵ Там само, арк. 64.

відділу УДБ цього ж облуправління⁵⁶. Вірогідно, цей підрозділ почав функціонувати 19 січня 1937 р. – саме цього дня наказом Харківського УНКВС «начальник економічного відділу» Арров став начальником 3-го відділу УДБ, а заступник начальника економічного відділу капітан державної безпеки Йосиф Самсонович Найдман (1906–?) – заступником начальника цього ж відділу. 27 липня 1937 р. Арров був призначений начальником ДТВ ГУДБ НКВС Амурської залізниці⁵⁷. Пізніше він буде страчений за порушення соціалістичної законності.

Із 3 червня 1937 р. до 25 лютого 1938 р. заступником начальника 3-го відділу працював капітан державної безпеки Дмитро Іванович Торнуєв (призначений з посади заступника начальника 1-го відділку 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР). Торнуєв керував роботою 3-го відділу з липня до 15 серпня 1937 р. та з кінця вересня до 14 січня 1938 р. 17 лютого 1938 р. звільнений в запас⁵⁸. У 1941 р. він буде засуджений за порушення соціалістичної законності, про що ми окремо розповімо в нашому нарисі.

8 серпня 1937 р. наказом НКВС УРСР начальником 3-го відділу був призначений старший лейтенант державної безпеки Йосиф Борисович Фішер (1896–?), який перед цим очолював 3-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області⁵⁹. До роботи він приступив 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до кінця вересня 1937 р. 1 жовтня 1937 р. призначений начальником УНКВС по Миколаївській області⁶⁰. До кримінальної відповідальності не притягувався.

23 грудня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 502 начальником 3-го відділу призначений старший лейтенант державної безпеки Ісак Ананійович Шапіро (1896–?), який перед цим очолював Ворошиловградський міський відділ НКВС⁶¹ та приступив до виконання своїх службових обов'язків лише 14 січня 1938 р. 7 березня 1938 р. наказом НКВС УРСР він був призначений т.в.о.

⁵⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 5 від 5 січня 1937 р.

⁵⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1257 від 27 липня 1937 р.

⁵⁸ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 398 від 17 лютого 1938 р.

⁵⁹ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁶⁰ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 369 від 1 жовтня 1937 р.

⁶¹ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 502 від 23 грудня 1937 р.

помічника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР⁶². До кримінальної відповідальності Шапіро не притягувався, але у 1958 р. був виключений з партії «за огульний підхід до розглядання справ на судовій трійці»⁶³.

Із 7 березня 1938 р. роботою відділу керував старший лейтенант державної безпеки Петро Йосифович Барбаров, який офіційно числився начальником 2-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. 22 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР він був призначений т.в.о. начальника відділу⁶⁴, а 28 травня того ж року наказом НКВС СРСР затверджений начальником відділу⁶⁵. 19 квітня 1939 р. звільнений з посади.

У вересні 1936 р. – грудні 1938 р. 4-м відділом по черзі керували 6 осіб, двох з яких було розстріляно, двоє засуджені до різних термінів позбавлення волі, один був заарештований, але потім звільнений, а ще один – до кримінальної відповідальності не притягувався.

Із 11 серпня 1934 р. по 3 січня 1937 р. начальником секретно-політичного відділу працював капітан державної безпеки Марк Ісайович Говлич (1902–1938). Був переведений на посаду заступника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР⁶⁶. 25 вересня 1937 р. Говлич був призначений начальником УНКВС по Амурській області⁶⁷. 29 липня 1938 р. був заарештований, а 20 вересня того ж року засуджений на смерть і невдовзі страчений⁶⁸.

3 січня 1937 р. до 8 серпня 1937 р. (дня свого відрядження до НКВС УРСР), начальником 4-го відділу працював капітан державної безпеки Лаврентій Трохимович Якушев, який перед цим

⁶² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 61 від 7 березня 1938 р.

⁶³ Біографічний нарис про І. А. Шапіро див.: *Бажан О., Золотарьов В.* «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС», або Історія покарання ексекutora «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» // *Краєзнавство.* – 2013. – № 3. – С. 165–175.

⁶⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 185 від 22 квітня 1938 р.

⁶⁵ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1302 від 28 травня 1938 р.

⁶⁶ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 05 від 3 січня 1937 р.

⁶⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1769 від 25 вересня 1937 р.

⁶⁸ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 147.

був заступником начальника цього ж відділу, засуджений у 1939 р. до 20 років позбавлення про що мова піде нижче.

Після від'їзду Якушева роботою 4-го відділу фактично керував помічник начальника відділу та за сумісництвом начальник 1-го відділку старший лейтенант державної безпеки Лазар Наумович Ширін (1901–?). 18 листопада 1937 р. відряджений до НКВС УРСР. У 1940 р. був арештований за «порушення соціалістичної законності» під час роботи у 1938 р. заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області. 17 вересня 1941 р. був звільнений «через недоведеність злочину»⁶⁹.

8 серпня 1937 р. начальником 4-го відділу був призначений старший лейтенант державної безпеки Аврам Михайлович Симхович, який перед цим очолював 4-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області⁷⁰. Симхович приступив до виконання своїх обов'язків 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до 20 квітня 1938 р. – дня свого відкликання до НКВС СРСР.

Із 20 квітня по 9 червня 1938 р. роботою 4-го відділу керував старший лейтенант державної безпеки Борис Костянтинович Фрей, який офіційно вважався начальником відділку цього ж відділу і лише 28 травня 1938 р. був призначений заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС ХО⁷¹. Фрей був засуджений за «порушення соціалістичної законності».

25 травня 1938 р. начальником 4-го відділу був призначений старший лейтенант державної безпеки Самуїл Абрамович Гінесін (1904–?), який перед цим очолював 4-й відділ УДБ УНКВС по Кам'янець-Подільській області⁷². У Харкові працював з 9 червня 1938 р. по 5 червня 1939 р. До кримінальної відповідальності не притягувався.

**Начальники 5-го відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області
у 1936–1938 рр.**

В добу «Великого терору» відділ очолювали 6 осіб, із них одного розстріляли, ще одного засудили до позбавлення волі.

⁶⁹ Золотарев В.А., Стєпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – С. 345.

⁷⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁷¹ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1301 від 28 травня 1938 р.

⁷² Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 291 від 25 травня 1938 р.

Із 2 червня 1936 р. по 5 липня 1937 р. начальником особливого відділу (ОВ) УДБ УНКВС по Харківській області та за сумісництвом заступником начальника УНКВС та начальником ОВ ГУДБ НКВС ХВО працював полковник І. Б. Шумський.

Після призначення Шумського начальником УНКВС по Харківській області роботою особливих відділів з 5 липня до 4 серпня 1937 р. керував капітан державної безпеки Олександр Якович Санін-Затурянський (1903–?), який з 1 квітня по 4 серпня 1937 р. працював заступником начальника цих підрозділів⁷³. Пізніше він свідчив:

«4 серпня 1937 р. я був викликаний до кабінету в.о. начальника УНКВС полковника Шумського Ігоря Борисовича, де у присутності працівників комендатури, явно хвилюючись і тримаючи телеграму тремтячими руками Шумський оголосив мені, що за розпорядженням наркома НКВС УРСР Леплевського я арештований. Після чого був відправлений у тюрму до одиночної камери. Увечері того ж дня під посиленою вартою в окремому вагоні я був відправлений до Києва»⁷⁴.

Санін зробили учасником змови в НКВС УРСР і 9 жовтня 1937 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР засудили до 8 років позбавлення волі⁷⁵.

8 серпня 1937 р. наказом НКВС УРСР начальником 5-го відділу УДБ УНКВС та ОВ ГУДБ НКВС ХВО був призначений старший лейтенант державної безпеки Володимир Львович Писарев-Фукс (1900–1938), який перед цим очолював 3-й відділ УДБ УНКВС по Одеській області⁷⁶. Слід зазначити, що на відміну від попередників – посаду заступника начальника УНКВС «за сумісництвом» він не отримав. До роботи приступив 15 серпня 1937 р. і перебував на цій посаді до 1 листопада 1937 р. – дня свого призначення заступником начальника УНКВС по Полтавській області⁷⁷. Виконуючий обов'язки заступника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки Писарев-

⁷³ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8457, арк. 17.

⁷⁴ Золотарев В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... – С. 246–247.

⁷⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 011474, арк. 72.

⁷⁶ А ГУВСУ ХО, к.д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁷⁷ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 431 від 1 листопада 1937 р.

Фукс був заарештований 22 квітня 1938 р. Під час попереднього слідства та на суді він назвав себе учасником контрреволюційної змови в НКВС УРСР, до якої його завербував у жовтні 1937 р. начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Віктор Михайлович Блюман (1899–1938), який і наказав йому гальмувати боротьбу із троцькізмом. Із дозволу Писарева-Фукса полтавські чекісти склали довідки по альбомних справах на підставі свідчень, зібраних по телефону. У результаті траплялося перекручування прізвищ і до альбому інколи потрапляли двічі ті ж самі особи. За спогадами колишнього співробітника НКВС УРСР Михайла Лукича Тимошенка (1902–?), влітку 1938 р. він зайшов до кабінету у Лук'янівській в'язниці, де допитували Писарева. Останній бідкався, що ні в чому не винен, але через застосування до нього фізичного впливу він підписує все, що пише слідчий Дегтярьов. Писарева засудили на смерть і розстріляли 22 вересня 1938 р.⁷⁸

Із 4 по 15 серпня 1937 р. та із 11 листопада 1937 р. до 28 травня 1938 р. роботою 5-го відділу й ОВ ГУДБ НКВС ХВО керував старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський (1898–?), який офіційно рахувався заступником начальника цих підрозділів з 8 серпня 1937 р. (призначений з посади начальника 1-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області)⁷⁹. 28 травня 1938 р. призначений начальником відділу місць ув'язнення УНКВС ХО⁸⁰. До кримінальної відповідальності не притягувався⁸¹.

28 травня 1938 р. т.в.о. заступника начальника 5-го відділу призначений старший лейтенант державної безпеки Григорій Олександрович Хатьомкин (1902–?), який перед цим очолював ОВ УДБ НКВС 43-ї змішаної авіаційної бригади у Харкові⁸². Він і керував роботою 5-го відділу до його перетворення виключно в ОВ НКВС ХВО 13 липня 1938 р. Заступник начальника ОВ НКВС

ХВО Хатьомкин фактично керував роботою підрозділу до вересня 1938 р., оскільки посада начальника відділу була вакантною. Був переведений до центрального апарату НКВС УРСР, до кримінальної відповідальності не притягувався.

3 вересня 1938 р. начальником ОВ НКВС ХВО був призначений лейтенант державної безпеки Олександр Іванович Лупан (1902–?), який перед цим очолював 3-й відділ 3-го Управління НКВС УРСР⁸³. Керував роботою відділу до січня 1939 р., до кримінальної відповідальності не притягувався.

**Начальники 6-го відділу
УДБ УНКВС
по Харківській області –
ДТВ відділу ГУДБ
Південної залізниці
у 1936–1938 рр.**

Відділ очолювали 3 особи, із них одну розстріляли, одну арештовували за порушення «соціалістичної законності», але згодом виправдали.

Із 16 червня 1935 р. начальником транспортного відділу працював Олексій Семенович Глуховцев (1897–?), який перед цим очолював кооперативний відділ НКВС УСРР. 27 липня 1937 р. був призначений начальником ДТВ ГУДБ НКВС Орджонікідзевської залізниці в Ставрополі⁸⁴. Із Харкова капітан державної безпеки О. С. Глуховцев виїхав 4 серпня 1937 р., до кримінальної відповідальності не притягувався.

27 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР начальником щойно створеного ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці призначили капітана державної безпеки Данила Самійловича Леопольд-Ройтмана (1901–1939), який перед цим працював помічником начальника УНКВС по Донецькій області⁸⁵. Це призначення було продубльовано наказом НКВС УРСР лише 19 серпня 1937 р.⁸⁶ Утім, в Харкові Леопольд-Ройтман з'явився відразу після від'їзду Глуховцева і в оперативних документах спочатку фігурує як «начальник 6-го відділу». Заарештований 1 липня 1938 р. Засуджений на смерть і розстріляний 19 квітня 1939 р. З'ясувати висунуті йому обвинувачення поки що не вдалося.

⁷⁸ ГДА СБ України, спр. 701117-фп, т. 3, арк. 53–60.

⁷⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁸⁰ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁸¹ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁸² Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁸³ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 583 від 3 вересня 1938 р.

⁸⁴ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1257 від 27 липня 1937 р.

⁸⁵ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1257 від 27 липня 1937 р.

⁸⁶ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 321 від 19 серпня 1937 р.

Із 1 липня 1938 р. до літа 1939 р. роботою ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці керував старший лейтенант державної безпеки Костянтин Степанович Курпас (1900–?), який офіційно був заступником начальника цього підрозділу. НКВС СРСР не дав санкцію на притягнення його до кримінальної відповідальності. Письменник Іван Багряний, який у 1938 р. сидів у харківській в'язниці і мав інформацію з перших рук, згадував про нього у творі «Сад Гетсиманський»:

«Знаменитий Курпас. Від одного імені цього Курпаса в залізничників ішов завжди мороз по шкірі. Рафінований садист, безжалісний і кровожерний, здоровенний, з необмеженою владою... він власноручно мордував в'язнів, і хто в нього побував – ніколи того не забуде, якщо вийшов живий»⁸⁷.

Звичайно, до свідчень письменника-емігранта може бути скептичне ставлення, тому дамо слово представникам іншої сторони. Так, співробітник ДТВ Південної залізниці сержант державної безпеки О. С. Мостовий⁸⁸ рапортував Л. П. Берії, що під керівництвом К. С. Курпаса на ст. Лозова було заарештовано 80 залізничників, 70 з яких розстріляли:

«[...] останні давали свідчення завдяки засобам фізичного впливу (биття та іншого знущання) і камерній обробці, тобто підставці осіб, які їм навіювали давати свідчення про свою причетність до організації та давати нових членів»⁸⁹,

а дільничний прокурор Південної залізниці М. Г. Шестаков свідчив:

«[...] на одній з нарад у 1939 р. Курпас заявив: “Ми били й битимемо! І у ці справи прокурору Шестакову нічого втручатися!”»⁹⁰.

Начальники 8-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області У вересні 1936 р. – липні 1937 р. відділ очолювали 4 особи, жодна з яких не притягалася до кримінальної відповідальності. Із 22 березня 1934 р. до 12 жовтня 1937 р. начальником відділу працював лейтенант державної безпеки

⁸⁷ Багряний І. Сад Гетсиманський. – К.: «Час», 1991. – С. 463–464.

⁸⁸ Мостовий Олександр Степанович (1901–?). Слідчий ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. 11 березня 1941 р. ВТ НКВС КВО засуджений на смерть за ст. 206-17 п. «б». Розстріл замінений на 10 років таборів.

⁸⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023133, арк. 69.

⁹⁰ Там само, арк. 68.

Андрій Степанович Шилін (1900–?). 12 жовтня 1937 р. призначений начальником 8-го відділку УДБ УНКВС по Полтавській області⁹¹. 20 жовтня 1937 р. відряджений до Полтави, до кримінальної відповідальності не притягався.

Після від'їзду Шиліна до останнього дня 1937 р. роботою цього підрозділу керував помічник начальника 8-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області технік-інтендант Михайло Дмитрович Шошин (1904–?). У 1938 р. звільнений з НКВС за станом здоров'я.

31 грудня 1937 р. 8-й відділ очолив лейтенант державної безпеки Григорій Васильович Шепеленко (1894–?), який перед цим очолював 8-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області. 21 травня 1938 р. очолив 9-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області.

Із 25 травня по серпень 1938 р. 8-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області очолював молодший лейтенант державної безпеки Георгій Михайлович Ніколашкін (1898–?), який перед цим керував 9-м (спеціальним) відділом УДБ Харківського УНКВС. Роботою відділу керував до його реформування в 1-й спецвідділ УНКВС по Харківській області.

Начальники 9-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області

У вересні 1936 р. – серпні 1938 р. відділ очолювали 2 чекісти, які репресіям не піддавалися. Із 1934 р. до 21 травня 1938 р. начальником відділу був Георгій Михайлович Ніколашкін, якого змінив Григорій Васильович Шепеленко. Останній очолював цей підрозділ до реформування у 3-й спецвідділ УНКВС по Харківській області.

Начальник 11-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області

1 вересня 1937 р. начальником щойно створеного водного відділу, згідно з наказом місцевого облуправління, був призначений лейтенант державної безпеки Олексій Кузьмич Шубін (1900–?), який очолював спочатку транспортний відділок УДБ станції Харків-Пасажирський. Знайти відповідний наказ НКВС СРСР або НКВС УРСР про це призначення поки що не вдалося. Втім, 15 вересня 1938 р. «т.в.о. начальни-

⁹¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 391 від 12 жовтня 1937 р.

ка 11-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області» Шубін був призначений т.в.о. начальника 3-го відділу 3-го (транспортного) Управління НКВС УРСР⁹². Таким чином, Шубін був єдиним начальником водного відділу в історії УНКВС ХО, який до кримінальної відповідальності не притягався.

Начальник 12-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Наприкінці грудня 1937 р. був створений відділ оперативної техніки. 30 грудня 1937 р. помічником начальника 12-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Марк Рафаїлович Штаркман (1902–1996), який працював інспектором при начальнику УНКВС по Дніпропетровській області. Оскільки посада начальника відділу була вакантною, Штаркман і керував роботою цього підрозділу. 15 квітня 1938 р. Штаркман був затверджений начальником 12-го відділу, а у серпні 1938 р., після розформування відділу, очолив 2-й спецвідділ УНКВС по Харківській області.

Начальники відділів УНКВС по Харківській області, створених у 1938 р. 2 серпня 1938 р. начальником 6-го відділу (нагляд за воєнізованими організаціями) УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Олександр Варсанофійович Решетнев (1901–?), який перед цим очолював 4-й відділок 3-го відділу УДБ Харківського УНКВС по Харківській області. На цій посаді пропрацював до 1939 р. і до кримінальної відповідальності не притягався.

7 жовтня 1938 р. начальником 7-го відділу (оборонна промисловість) УДБ УНКВС по Харківській області був призначений молодший лейтенант державної безпеки Григорій Дмитрович Переволочанський (1908–?), який очолював 6-й відділок 3-го відділу УДБ Харківського УНКВС. На цій посаді пропрацював до 1939 р., до кримінальної відповідальності не притягався, хоча мав партійні стягнення. 2 квітня 1939 р. загальні збори партійної організації винесли йому сувору догану із занесенням в особову справу за інтимний зв'язок з

«соціально чужою та політично неблагонадійною громадянкою Білецькою (дочка дворянина, була в близьких стосунках з рези-

⁹² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 603 від 15 вересня 1938 р.

дентом іноземної розвідки Дзенісом і шпигуном Ветровим, про що йому було відомо), влаштував її на спецроботу на підприємство оборонної промисловості, а потім в процесі службового зв'язку вступив в інтимний зв'язок з нею»⁹³.

8-й (промисловий) відділ УДБ УНКВС по Харківській області був організований в серпні 1938 р. Його першим керівником став старший лейтенант державної безпеки Іван Іванович Крюков (призначений з посади заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області). 23 жовтня 1938 р. відряджений у розпорядження Одеського обкому КП(б)У та невдовзі призначений прокурором Одеської області. Був засуджений за порушення соціалістичної законності.

10 жовтня 1938 р. т.в.о. начальника 8-го (промислового) відділу УДБ Харківського УНКВС призначили лейтенанта державної безпеки Олексія Івановича Кудринського (з посади начальника Сумського міськвідділу НКВС), який очолював відділ до його реформування у 1939 р. Був заарештований за «порушення соцзаконності», але звільнений.

31 липня 1938 р. начальником 9-го (сільськогосподарсько-го) відділу УДБ Харківського УНКВС був призначений молодший лейтенант державної безпеки Мефодій Миколайович Петров (1904–?), який перед цим очолював 5-й відділок 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. На цій посаді він пропрацював до 1939 р. У серпні 1940 р. заступник начальника УНКВС по Дрогобицькій області лейтенант державної безпеки М. М. Петров був заарештований та звільнений з НКВС⁹⁴. В чому його обвинувачували, поки що з'ясувати не вдалося, але у червні 1941 р. Петрова звільнили з-під варті.

У серпні 1938 р. 1-й спецвідділ очолив Г. М. Ніколашкін; 2-й спецвідділ – М. Р. Штаркман; 3-й спецвідділ УНКВС по Харківській області – Г. В. Шепеленко.

Начальники відділу міськ ув'язнення УНКВС по Харківській області Як вже зазначалося, в обласних УНКВС УРСР був відсутній тюремний відділ – його функції виконував відділ міськ ув'язнення

⁹³ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 30, арк. 54.

⁹⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1234 від 4 вересня 1940 р.

(ВМУ). У Харкові його послідовно очолювало три співробітники, жодний з яких до кримінальної відповідальності не притягався.

У лютому 1936 р. ВМУ УНКВС по Харківській області очолив Мирон Ісайович Воєвода (1894–?)⁹⁵, який перед цим був начальником відділу трудових колоній НКВС УСРР для неповнолітніх. 28 квітня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР і згодом був призначений заступником начальника Сороцького виправно-трудоного залізничного табору НКВС.

Після його від'їзду ВМУ очолював Борис Романович Нечаєвський, а з 28 травня 1938 р. – відділ очолив старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський, який перед цим працював начальником 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області⁹⁶.

**Начальники
УРСМ УНКВС
по Харківській області** До масових політичних репресій під час «Великого терору» були причетні співробітники Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) УНКВС по Харківській області. Міліціонери брали участь у проведенні масових операцій, арештах і допитах. Ними керували 5 осіб, одна з яких була репресована.

У жовтні 1934 р. – травні 1937 р. УРСМ очолював майор міліції Леонід Михайлович Беркович (1898–?), який був переведений заступником начальника УРСМ УНКВС по Горьківській області. 7 липня 1937 р. він був заарештований та 9 квітня 1938 р. особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 8 років позбавлення волі⁹⁷.

7 травня 1937 р. начальником УРСМ був призначений капітан державної безпеки Давид Мойсейович Давидов (Малишкевич) (1889–?), який перед цим очолював 7-й відділ УДБ НКВС Білоруської РСР⁹⁸. 29 липня 1937 р. був відправлений у відставку⁹⁹, але вже невдовзі повернувся на роботу в органи держбез-

⁹⁵ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 25.

⁹⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 317 від 28 травня 1938 р.

⁹⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1640 від 9 вересня 1937 р.

⁹⁸ Цю дату зазначив в анкеті делегата 13-го з'їзду КП(б)У, наказом НКВС СРСР № 812 був затверджений лише 28 травня 1937 р.

⁹⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 304 від 29 липня 1937 р.

пеки і став працювати помічником начальника УНКВС по Саратовській області¹⁰⁰. До кримінальної відповідальності не притягався. У березні 1953 р. був виключений з партії за приписування революційних заслуг, участь в репресіях, приховування ворожої діяльності начальника УНКВС по Саратовській області майора державної безпеки Альберта Робертовича Строміна (1902–1939), самопостачання, брутальність з підлеглими¹⁰¹.

29 липня 1937 р. начальником УРСМ був призначений майор міліції Віктор Олександрович Дроздов (1902–1966), який перед цим очолював УРСМ УНКВС по Донецькій області¹⁰². 19 березня 1938 р. очолив УРСМ УНКВС по Сталінградській області. До кримінальної відповідальності не притягався.

Після від'їзду Дроздова обласну міліцію очолював заступник начальника УРСМ УНКВС по Харківській області старший лейтенант міліції Дмитро Дмитрович Балбасенко. До кримінальної відповідальності не притягався.

4 травня 1938 р. УРСМ очолив старший лейтенант державної безпеки Леонід Семенович Морозов (1897–1984), який перед цим очолював УРСМ УНКВС по Кам'янець-Подільській області. На цій посаді перебував до листопада 1940 р. До кримінальної відповідальності не притягався¹⁰³.

Таким чином, у вересні 1936 – листопаді 1938 рр. на керівних посадах в Харківському УНКВС працювало 68 чекістів, 18 (26,47%) з яких було репресовано (10 розстріляно, 8 засуджено до позбавлення волі. Якщо ж брати звинувачення суто за «порушення соціалістичної законності», відкинувши участь у всіляких змовах, то таких засуджених виявиться лише п'ять (7,35%) (один [Арров] – до розстрілу, чотири [Перцов, Торнуєв, Фрей, Крюков] – до різних термінів позбавлення волі).

¹⁰⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1440 від 15 серпня 1937 р.

¹⁰¹ Тумишис М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – С. 462.

¹⁰² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УСРР по о/с № 304 від 29 липня 1937 р.

¹⁰³ Тумишис М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – С. 268–269.

«Справа Сухова»

За часи «ежовщини» співробітники УНКВС по Харківській області стали першими у СРСР, на кого були накладені дисциплінарні стягнення «за порушення соціалістичної законності». Сталося це так.

25 жовтня 1935 р. під час перевірки партійних документів в Харківському авіаційному інституті за неправдивим обвинуваченням був виключений з числа членів ВКП(б) Григорій Степанович Сухов. Відібрав у нього партійний квиток і склав формулювання член Дзержинського райкому КП(б)У м. Харкова, начальник СПВ УДБ УНКВС по Харківській області М. І. Говлич. Але протести та скарги Г. С. Сухова залишилися без відповіді, і він назвав керівників Дзержинського райкому партії бюрократами, їхні методи перевірки партійців – «троцькістськими», а в своїм знайомим казав, що «таких бюрократів слід стріляти». Про це стало відомо НКВС. 14 травня 1936 р. за постановою, підписаною М. І. Говличем і заступником начальника УНКВС по Харківській області Я. З. Камінським, Г. С. Сухов був заарештований за обвинуваченням у висловлюванні терористичних намірів. Начальники відділків СПВ УДБ УНКВС по Харківській області Л. Н. Ширін та Б. Я. Лисицький напередодні судового засідання викликали до себе свідків, натиснули на них і отримали новий компромат на арештованого. До того, ж Б. Я. Лисицький представив від свого агента заяву, у якій, у доповнення до попереднього зведення, він повторив обставини своєї зустрічі з Г. С. Суховим і додав, що той «терористично говорив ще й про третіх осіб», чого у першому зведенні не було. Незважаючи на всі старання чекістів, Сухов судом 27 грудня 1936 р. був виправданий¹⁰⁴.

5 лютого 1937 р. першим секретарем Харківського обкому та міськкому КП(б)У став Микола Федорович Гікало (1897–1938)¹⁰⁵. Переведення до Харкова з посади першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії було пониженням для кандидата у члени ЦК

ВКП(б), і він вирішив довести свою відданість партії. М. Ф. Гікало, який окрім орденів Леніна і Червоного Прапора, був нагороджений ще і знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (V), звернув увагу на те, що одним із натхненників створення «справи Сухова» був колишній другий секретар Харківського міськкому КП(б)У, «викритий троцькіст» Бобровников, і звернувся безпосередньо до М. І. Єжова з проханням розібратися в тому, як провадилося слідство.

Розбиратися до Харкова у березні 1937 р. приїхав особливоуповноважений НКВС СРСР старший майор державної безпеки Володимир Дмитрович Фельдман (1893–1938) у супроводі особливоуповноваженого НКВС УРСР капітана державної безпеки Наума Львовича Рубінштейна (1897–1937). Останній отримав від заступника наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу Зіновія Борисовича Кацнельсона (1892–1938) «вказівку знизити принципове значення цієї справи»¹⁰⁶.

В. Д. Фельдман провів власне розслідування та наказав припинити переслідування Г. С. Сухова¹⁰⁷. Задоволений М. Ф. Гікало передав високому московському гостю анонімний лист, в якому начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР майор державної безпеки Яків Вульфівич Письменний (1902–1937) обвинувачувався в захисті свого родича – троцькіста Бориса Йосифовича Шульмана (1892–1937)¹⁰⁸. Втім, розбиратися з цим «сигналом» В. Д. Фельдман не захотів, оскільки в Москві на нього чекали більш важливі справи – допити заарештованих заступника начальника УНКВС по Саратовській області комісара державної безпеки 3-го рангу Ігнатія Ігнатійовича Сосновського (1897–1937) та наркома внутрішніх справ Білоруської РСР комісара державної безпеки 2-го рангу Георгія Андрійовича Молчанова (1897–1937). Останнього він особисто нещадно катував, вимагаючи компромат на Генріха Григоровича Ягоду (1891–1938). В. Д. Фельдман відправить на смерть десятки своїх

¹⁰⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 248 від 21 червня 1937 р.

¹⁰⁵ О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного 17 съездом партии // Известия ЦК КПСС.– 1989. – № 12. – С. 104

¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 29.

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50045-фп, арк. 138.

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 27.

колишніх колег, доки сам не потрапить за ґрати за участь в антирадянській змові в органах НКВС і роботу на французьку та німецьку розвідки¹⁰⁹. Перевірку Я. В. Письменного, за вказівкою В. А. Балицького, провів «у потрібному ключі» Н. Л. Рубінштейн. Водночас він «прикрив» і таємного співробітника НКВС Б. Й. Шульмана¹¹⁰.

Невдовзі за ініціативою М. Ф. Гікала провели перевірку діяльності УРСМ УНКВС по Харківській області, у ході якої було викрито низку зловживань його керівника Л. М. Берковича. Крім того, до НКВС УРСР із Одеси надійшли матеріали про троцькістське минуле очільника харківської міліції. Розбором цих документів зайнявся К. М. Карлсон. Справа дійшла до політбюро ЦК КП(б)У, що 23 квітня 1937 р. опитуванням ухвалило:

«Доручити комісії в складі тт. Косіора, Балицького і Гікала розглянути матеріали по справі т. Берковича і свої висновки подати Політбюро»¹¹¹.

Після ретельної перевірки В. А. Балицькому довелося усунути Л. М. Берковича із посади та відрядити до Горького заступником начальника обласної міліції.

Такі дії першого секретаря Харківського обкому КП(б)У викликали обурення у наркома внутрішніх справ УРСР, який розцінив це як «похід Гікала проти НКВС УРСР і проти себе персонально». Він висловив припущення, що Гікало – «правий» і потребує ретельної перевірки. Н. Л. Рубінштейн виїхав до Одеси перевіряти чутки про те, що рідний брат Гікала був розстріляний місцевою ЧК, а начальник УНКВС по Київській області старший майор державної безпеки Микола Давидович Шаров (1897–1939), який тривалий час працював у Мінську, почав «згадувати» підозрілі вчинки колишнього першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії. Але, всупереч усім старанням чекістів, ніякого компромату на Гікала знайдено не було¹¹². Тоді начальник УРСМ НКВС

УРСР директор міліції Микола Станіславович Бачинський (1894–1937) запропонував призначити начальником УРСМ УНКВС по Харківській області капітана державної безпеки Д. М. Давидова (Малишкевича), який багато років працював у ДПУ УСРР і міг бути використаний як проти М. Ф. Гікала, так і проти начальника 5-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР І. М. Леплевського¹¹³, з яким у наркома внутрішніх справ УРСР була ворожнеча.

Крім того, В. Балицький спробував нацькувати на Гікала голову РНК УРСР Панаса Петровича Любченка (1897–1937), який пізніше свідчив:

«Балицький, напевно, бажаючи мене посварити з тов. Гікало, або мобілізувати мене проти Гікала, після мого приїзду з Харкова говорить мені: “А знаєш, чому Гікало не зустрів тебе? Тому, що він вважає тебе нікчемною людиною”»¹¹⁴.

Прибувши до Харкова на партійну конференцію, Панас Петрович переказав ці слова першому секретарю Харківського обкому.

Тим часом, «справа Сухова» почала набирати оберти. 1 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло на засіданні «Питання НКВС УРСР» та ухвалило:

«1. Погодитися з пропозицією НКВС СРСР про покарання працівників Харківського обласного апарату НКВС т.т. Говліча М., Камінського, Ширіна та Лисицького, які брали участь у гонінні та невірному обвинуваченні т. Сухова.

2. Призначити першим заступником Наркомвнутрсправ УРСР т. Іванова, звільнивши його від роботи начальника УНКВС Донецької області.

3. Звільнити з посади заступника Наркомвнутрсправ УРСР т. Кацнельсона, відкликавши його у розпорядження НКВС СРСР. Використовувати т. Кацнельсона на господарській роботі в НКВС»¹¹⁵.

Таким чином, першим в УРСР чекістом, який після падіння Г. Г. Ягоди був наказаний за порушення соціалістичної законності, став З. Б. Кацнельсон. (Вже 7 квітня 1937 р. він був відкли-

¹⁰⁹ Спецслужбы и человеческие судьбы / Сост. В. Ставицкий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 107.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 27.

¹¹¹ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 63.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50045-фп, арк. 138–139.

¹¹³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50045-фп, арк. 139.

¹¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 127.

¹¹⁵ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 125–126.

каний у розпорядження НКВС СРСР¹¹⁶, 13 квітня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У, «відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 1 квітня 1937 р.», увільнило його «від посади заступника Народного Комісара Внутрішніх Справ УРСР в зв'язку з відкликанням його в розпорядження НКВС СРСР»¹¹⁷. Гучні проводи йому влаштували на квартирі у Карлсона¹¹⁸. Невдовзі Зиновій Борисович від'їхав до Москви, де 29 квітня був призначений відразу на три посади – заступника начальника Головного Управління Таборів НКВС СРСР та заступника начальника будівництва каналу Волга-Москва, а також начальника Дмитрівського табору НКВС¹¹⁹.

Стосовно ж наказу про покарання харківських чекістів, то він з'явився лише 21 червня 1937 р. Перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР комкор Михайло Петрович Фриновський (1900–1940), виклавши суть справи, констатував, що

«Сухов Г.С. утримувався під вартою 8 місяців і 13 днів... Всі ці невірні і незаконні дії були спрямовані на моральне та фізичне знищення громадянина СРСР, члена партії, робітника, колишнього партизана, а нині керівника кафедри матеріалізму у кількох вищих навчальних закладах міста Харкова, який нічим антирадянським та антипартійним себе не заплямував. Такі дії давали повну підставу тов. Сухову Г.С. кваліфікувати їх як бюрократичні та контрреволюційні троцькістські. На ділі і виявилось, що Говлич і всі інші виявилися, по суті справи, провідниками лінії троцькіста Бобровникова, який намагався справою на тов. Сухова відвести увагу та удари від справжніх ворогів народу – троцькістів.

НАКАЗУЮ:

1. Капітана державної безпеки, заступника начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР Говлича М.І. за формулювання звинувачення в тероризмі та контрреволюційних діяннях, що не відповідало дійсності, за арешт Сухова та за наступне невірне ведіння слідства по справі Сухова за необґрунтованими звинуваченнями – від посади відлучити та заарештувати на 30 діб.

2. Старшого лейтенанта державної безпеки, начальника 1 відділку 4 відділу УДБ Харківської області Ширіна Л.Н. за невір-

не ведіння слідства по справі Сухова Г.С. та за виклик свідка по справі Сухова перед судовим розглядом, для здійснення на них тиску – від посади відлучити та заарештувати на 20 діб.

3. Лейтенанта державної безпеки, начальника 3 відділку 4 відділу УДБ Харківської області Лисицького за виклик свідка по справі Сухова перед судовим розглядом, для здійснення на них тиску, за подання повторного зведення агента для посилення вини Сухова – від посади відлучити та заарештувати на 20 діб.

4. Майору державної безпеки, колишньому заступнику начальника УНКВС Харківської області, нині заступнику начальника Управління міліції НКВС УРСР Камінському – за допущення арешту Сухова та за відсутність контролю за проходженням слідства – оголосити сувору догану.

5. Комісару державної безпеки 2 рангу, колишньому начальнику УНКВС Харківської області, нині заступнику народного комісара внутрішніх справ УРСР т. Карлсону К.М. за допущення арешту Сухова та незабезпечення правильного ведіння слідства по справі Сухова Г.С. – оголосити догану.

6. Комісара державної безпеки 2 рангу, колишнього заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР тов. Кацнельсона З.Б. за подання Народному Комісару Внутрішніх Справ СРСР довідки по справі Сухова, суто формальної, без проведення перевірки суті справи, що свідчить про формально-бюрократичне ставлення до оперативної роботи, зняти з роботи в органах ГУДБ.

7. Звернути увагу комісара державної безпеки 1-го рангу тов. Балицького на необхідність підсилення контролю за роботою підлеглих йому апаратів.

Наказ прочитати всім оперпрацівникам УДБ Союзу»¹²⁰.

Нині зрозуміло, що «справа Сухова» була використана М. І. Єжовим для дискредитації В. А. Балицького та З. Б. Кацнельсона. До інших фабрикаторів на Лубянці втратили інтерес. Продовжували працювати на своїх посадах Я. З. Камінський і Л. Н. Ширін, який мав репутацію чекіста,

«який не одну групову справу провів по правим троцькістам, який без жодного клацання підводив людей до розстрілу, тому що це були завзяті вороги. Він свою роботу робить так, як нас вчить товариш Сталін»¹²¹,

а М. І. Говлич взагалі пішов на підвищення.

¹¹⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 481 від 7 квітня 1937 р.

¹¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 439, арк. 22–23.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 57428-фп, арк. 244 зв.

¹¹⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 651 від 29 квітня 1937 р.

¹²⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 248 від 21 червня 1937 р.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 30–31.

«Цапом відбувайлом» зробили лише Бориса Яковича Лисицького. Він народився 9 квітня 1905 р. у м. Савіно Холмської губернії у родині хориста церковного хору (потім диригента хору та священника). Українець. Згодом родина перебралася до Одеси. Під час денікінської окупації міста 1919 р. він брав участь у підпільній роботі. У 1920–1923 рр. працював діловодом Одеського губернського комітету КП(б)У. У 1923 р. навчався в сільськогосподарському технікумі, звідки був відряджений на роботу до радгоспу «Веселий» Жовтневого району Одеської губернії. У 1924–1927 рр. працював у сільськогосподарській спілці Одеси головою місцевого комітету, завідувачем таємною частиною, технічним секретарем партійного осередку і технічним секретарем комуністичної фракції правління. Без відриву від виробництва закінчив у 1927 р. юридичний факультет Одеського університету. Працював в Одеському окружному відділі – оперативному секторі – обласному відділі ДПУ (з 6 січня 1928 р. – практикант, з 1 липня 1928 р. – понадштатний помічник уповноваженого обліково-повідомного відділку, від 15 травня 1929 р. – помічник уповноваженого секретного відділку, від 20 травня 1931 р. – уповноважений секретно-політичного відділку, від 3 червня 1932 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу, з 17 липня 1932 р. – секретар обласного відділу ДПУ, з 1 грудня 1932 р. – т.в.о. начальника 2-го відділку економічного відділу). В Одесі брав участь у фабрикаціях справ «Спілки визволення України» та «Українського національного центру». На честь 15-річчя органів державної безпеки був нагороджений зброєю від Колегії ДПУ. У тому ж 1932 р. отримав партійний квиток члена ВКП(б), який йому, як поповичу, дістався важко. 8 січня 1933 р. Лисицький був відряджений до ДПУ УСРР і за чотири дні зарахований до резерву призначень. Працював в Харківському обласному відділі ДПУ–УДБ УНКВС по Харківській області (від 23 лютого 1933 р. – начальник 2-го відділку ЕКВ, від 20 травня 1933 р. – начальник 2-го відділку СПВ, від 1 грудня 1935 р. – начальник 3-го відділку СПВ)¹²².

Він був одним з найкращих слідчих в Харківському облуправлінні, брав участь у фабрикації справ «Українська військова

¹²² ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8394, арк. 10–34.

організація», «ОУН», «Конденсатор». У грудні 1934 р. – січні 1935 рр. у Харкові та Полтаві були заарештовані літератори П. З. Ванченко, В. Я. Вражливий, Г. Д. Епик, О. І. Ковінька, М. Г. Куліш, Г. Й. Майфет, А. С. Панів, В. П. Підмогильний, В. Ф. Штангей. На першому етапі слідства їхньою справою займався Б. Я. Лисицький, у характеристиці якого відзначалося:

«Ентузіаст своєї справи [...] Особисто брав велику участь у слідчій роботі та проводить слідство у справі “Весняні стрільці” – фашистської терористичної організації серед письменників. В процесі слідства всі арештовані письменники зізналися. Частина – про свою участь у фашистській організації, а окремі учасники і в терористичних намаганнях»¹²³.

Пізніше ця справа стала базою для фабрикації справи «контрреволюційної організація українських есерів-боротьбистів», за ліквідацію якої Лисицький отримав грошову премію у розмірі місячного окладу¹²⁴.

За перший квартал 1935 р. співробітниками 2-го відділку під його керівництвом було заарештовано 170 осіб (136 – у місті, 34 – в області) та закінчено справи: «Невдоволені» – розстріляно 5 осіб; «Хижаци» або справа боротьбистського підпілля; «Пірати» – диверсійно-терористична організація; «Журналісти» – контрреволюційна організація в інституті журналістики; «Зубри» – німецьке контрреволюційне підпілля¹²⁵.

Із 1 червня 1936 р. по 1 січня 1937 р. співробітниками керованого Лисицьким 3-го відділку було ліквідовано 7 «контрреволюційних організацій», заведено 15 агентурних розробок, заведено 60 справ-формулярів, завербовано 5 агентів і 4 інформатори¹²⁶. Отже, не дивно, що саме Лисицькому наприкінці 1936 р. доручили допитувати голову Харківської міської ради В. Н. Богуцького. Із завданням він впорався та швидко зумів отримати від заарештованого мера компромат на багатьох відповідальних співробітників області та республіки¹²⁷.

¹²³ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8394, арк. 48.

¹²⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 261 від 28 березня 1935 р.

¹²⁵ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8394, арк. 50.

¹²⁶ Там само, особова справа № 8394, арк. 54.

¹²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 19, арк. 65 зв.

Проте почалося службове розслідування по справі Сухова. 5 квітня 1937 р. Лисицький був відряджений до Києва, згодом зарахований в резерв, а 27 червня 1937 р. звільнений з НКВС «взагалі»¹²⁸. Із серпня 1937 р. працював завідувачем культурним відділом Харківської обласної промислової ради. На допитах у Москві К. М. Карлсон показав, що особисто завербував «для шпигунської та шкідницької діяльності» групу харківських чекістів, серед яких був і Б. Я. Лисицький¹²⁹. 10 липня 1938 р. останній заарештований, 15 вересня 1939 р. звільнений. У 1957 р. Лисицький працював завідувачем відділу агітації та пропаганди Свердловського обкому КППС.

Здирник

Першу кримінальну справу за фактом порушення харківськими чекістами «соціалістичної законності» було розглянуто 16 січня 1939 р. Військовим трибуналом прикордонних і внутрішніх військ Харківського військового округу. Судили лейтенанта державної безпеки Стефана Михайловича Бурлакова. Він народився 1905 р. у Луганську Катеринославської губернії в родині робітника-слюсаря. Українець. Член ВКП(б) з січня 1926 р. Закінчив у 1919 р. 3-х класну школу на копальні Новосельська Луганського повіту. Від червня 1918 р. – чистильник котлів на шахті «Йосиф», копальня Новосельська. Від листопада 1920 р. – учень слюсаря на шахті, копальня Білореченська, Луганський повіт. У травні 1922 р. – січні 1926 р. – вагонник та забійник на копальні «Золоте» Артемівської округи. Від січня 1926 р. – слюсар паровозобудівного заводу у Луганську, з лютого 1927 р. – секретар парткому на залізничній станції Луганськ. З жовтня 1927 р. – відповідальний секретар Луганського міськкому ЛКСМУ. У 1926–1929 рр. навчався на вечірньому робітничому факультеті Луганського індустріального інституту. Від серпня 1929 р. – уповноважений Луганського окружного відділу ДПУ. З жовтня 1930 р. – уповноважений Луганського міського відділу ДПУ. З лютого 1931 р. – уповноважений секретно-політичного

відділку Павлоградського райвідділу ДПУ. З грудня 1931 р. – уповноважений СПВ Мелітопольського райвідділу ДПУ. З лютого 1932 р. – уповноважений СПВ Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З січня 1933 р. – оперуповноважений СПВ Запорізького міськвідділу ДПУ. Від липня 1934 р. – оперуповноважений СПВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. Від березня 1936 р. – оперуповноважений СПВ УДБ Нікопольського міськвідділу НКВС, Дніпропетровська область. Від 16 грудня 1937 р. – оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області¹³⁰.

27 березня 1938 р. С. М. Бурлаков був заарештований. Того ж дня партійні збори УДБ УНКВС по Харківській області виключили його з партії як арештованого за кримінальний злочин:

«Знаходячись на відповідальній ділянці оперативної роботи, привласнив 900 крб. облудним шляхом отриманих у дружини арештованого».

25 квітня того ж року бюро Кагановичевського райкому КП(б)У підтвердило це рішення¹³¹.

Під час слідства було з'ясовано, що в січні–лютому 1938 р. Бурлаков допитував заарештованого «ворога народу» Цумфта і з корисливою метою встановив зв'язок з його дружиною. Без відома та дозволу керівництва 4-го відділу лейтенант державної безпеки запросив її до облуправління НКВС і під виглядом прохань її чоловіка отримав від неї гроші, нібито на потреби арештованого¹³², оплату захисника в суді та витрати на поїздку до заслання. Таким чином, протягом січня Бурлаков отримав від громадянки Цумфт 900 крб., з яких 170 крб. витратив на власні потреби. Після виявлення шахрайства чекіст для того, щоб приховати сліди злочину, двічі виправляв в листі Цумфта до жінки цифри з 60 на 600 крб.

Також було встановлено, що наприкінці 1937 р. Бурлаков, будучи співробітником УНКВС по Дніпропетровській області, самовільно вилучив з квартири арештованого Ведерка патефон, 47 платівок та інші речі. Патефон і 17 платівок лишив собі,

¹³⁰ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 166841.

¹³¹ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 17, арк. 131.

¹³² А ГУВСУ ХО, ф. 48, оп. 1, спр. 29, арк. 392.

¹²⁸ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 241 від 27 червня 1937 р.

¹²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43787-фп, арк. 116–118.

а протокол обшуку вилучив. Крім того, Бурлаков «розшифрував» перед знайомими методи роботи УДБ, розповідаючи про арешти і допити окремих арештованих. За ст.ст. 206-17 п. «а» і 104, ч. 1, Бурлакова засудили до 3,5 років позбавлення волі, а вирок трибуналу був зачитаний всьому облуправлінню НКВС¹³³.

Справа «мародерів»

15 лютого 1939 р. на закритому засіданні Військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ Київського округу (голова – військовий юрист 1-го рангу Мироненко, члени – лейтенанти державної безпеки Іван Петрович Понедельніков (1903–?) та Віталій Михайлович Коропов, секретар – молодший військовий юрист Демиров) було розглянуто групову справу. На лаві підсудних сиділи шестеро колишніх співробітників внутрішньої тюрми УДБ УНКВС по Харківській області:

- колишній начальник внутрішньої тюрми Василь Петрович Кашин, 1905 р.н., із селян-бідняків, сам службовець, уродженець с. Черемшан Татарської АРСР, росіянин, одружений, письменний, виключений із ВКП(б) у зв'язку з цією справою, раніше не судимий, служив в РСЧА з 1928 по 1930 р., в органах ДПУ–НКВС з 1930 р.;
- колишній наглядач Семен Андрійович Руденко, 1905 р.н., із селян-бідняків, уродженець с. Білозерка Білозерського району Дніпропетровської області, одружений, письменний, позапартійний, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1927–1928 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1930 р.;
- колишній помічник чергового коменданта Петро Степанович Таран, 1905 р.н., із селян-бідняків, уродженець с. Нижні Маячки Кримської АРСР, одружений, письменний, виключений із кандидатів в члени ВКП(б) у зв'язку з цією справою, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1927–1930 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1930 р. з річною перервою;
- колишній старший наглядач Іван Павлович Рудь, 1907 р.н., із селян-бідняків, сам службовець, уродженець с. Коротичи Люботинського району Харківської області, одружений, пись-

- менний, позапартійний, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1929–1931 рр., в органах НКВС з 1936 р.¹³⁴;
- колишній наглядач Григорій Павлович Пушкарьов, 1899 р.н., із селян-середняків, уродженець с. Малинівка Чугуївського району Харківської області, одружений, письменний, позапартійний, раніше не судимий, українець, служив в РСЧА у 1922–1925 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1925 р.;
- колишній помічник чергового коменданта Петро Прокопович Топунов, 1906 р.н., із селян-бідняків, уродженець хутору Ново-Олександрівського Курської області, одружений, письменний, член ВЛКСМ, службовець, росіянин, раніше не судимий, служив у РСЧА у 1930–1932 рр., в органах ДПУ–НКВС із 1933 р.¹³⁵

Попереднім і судовим слідством трибунал встановив, що протягом вересня – грудня 1937 р. – початку 1938 р. Кашин і Руденко перед виконанням вироків над засудженими до вищої міри покарання систематично займалися здирництвом грошей у засуджених, супроводжуючи свій злочин побиттям в'язнів. Кашин та Руденко, не обмежуючись здирництвом грошей та побоями, разом з Тараном після страти вибили золоті зуби у одного із засуджених. Інші співробітники в'язниці теж втягнулися у злочинні дії.

Кашин, Руденко та Рудь привласнювали отримані у засуджених гроші. За ініціативою Тарана та з відома Кашина після розстрілів у засуджених вилучалися грошові квитанції, за якими пізніше за підробленою довіреністю ними в бухгалтерії були отримані гроші.

Перед виконанням смертних вироків Пушкарьов, з відома Кашина, систематично відбирав у засуджених гроші під приводом закупівлі для них продуктів, а фактично ці гроші використовувалися для особистих потреб членів розстрільної команди.

За ініціативи Тарана Кашиним, Руденком та Рудьом були розділені та привласнені кілька речей, що належали розстріляним. Частина речей Таран продав на базарі.

¹³⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1725, арк. 221.

¹³⁵ Там само, арк. 222.

¹³³ А ГУВСУ ХО, ф. 48, оп. 1, спр. 29, арк. 393.

Топунов привласнив один знайдений у приміщенні тюрми золотий зуб, що належав розстріляному, а також зібрав у засуджених 22 крб. під приводом закупівлі продуктів і передав їх Пушкарьову.

Також було встановлено, що влітку 1938 р. Рудь у стані алкогольного сп'яніння влаштував дебош, чим дискредитував себе як працівника НКВС.

Трибунал визнав винними Василя Кашина та Семена Руденка в тому, що Кашин, будучи відповідальним за роботу внутрішньої тюрми, зловживав службовим становищем, разом з Руденком систематично з корисливою метою займалися побиттям засуджених на смерть та здирництвом у них грошей перед виконанням вироку. Обоє також визнали винними у знущанні над тілами засудженими після розстрілів і в систематичному привласненні грошей та речей засуджених. «Враховуючи, що здійснені злочини Кашиним і Руденком є особливо тяжкими та соціально небезпечними для суспільства» їх засудили на смерть.

Івана Рудя визнали винним в тому, що з корисливою метою він брав активну участь в побитті засуджених і в здирництві у них грошей та їхньому привласненні, а також у дискредитації органів НКВС, тобто в злочинах, передбачених ст.ст. 206-17 п. «а» та 101 КК УРСР, та засудили до позбавлення свободи у виправно-трудових таборах строком на десять років.

Петра Тарана обвинуватили в тому, що був ініціатором у привласненні речей і грошей, сам привласнив велику кількість речей розстріляних, а також у знущанні над тілами засуджених після виконання вироків. За ст. 206-17 п. «а» КК УРСР його засудили до десяти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах без ураження в правах.

Григорія Пушкарьова визнали винним у тому, що з відома Кашина, облудним шляхом систематично збирав гроші у засуджених на смерть під приводом закупівлі для них продуктів і за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР засудили до двох років і шести місяців позбавлення волі без ураження в правах.

Петра Топунова обвинуватили у разовому отриманні облудним шляхом грошей у засуджених, та привласненні ним золотого зуба, тобто в злочині, передбаченому ст. 206-17 п. «а» КК

УРСР, та засудили до двох років і шести місяців позбавлення волі без ураження в правах. Втім, враховуючи щире зізнання Топунова в здійсненні злочинів і допомогу, надану ним у розкритті злочинів по тюрмі, термін покарання був замінений йому на умовний¹³⁶.

Військова колегія Верховного суду СРСР 5 квітня 1939 р. переглянула це рішення та замінила В. П. Кашину та С. А. Руденку розстріл на 10 років позбавлення волі, П. С. Тарану і І. П. Рудю термін ув'язнення понизили до 5 років, а Г. П. Пушкарьову табори були замінені виправно-трудовими роботами¹³⁷.

Справа Епельбаума та священнослужителів-провокаторів

28 листопада 1938 р. був заарештований помічник начальника 5-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС ХО молодший лейтенант державної безпеки Давид Михайлович Епельбаум. Він народився 20 лютого 1904 р. у Житомирі в родині кравця-кустаря. У десятирічному віці він втратив батька. Навчався у 2-х класному єврейському училищі в Житомирі, але його не закінчив. У 1919–1920 рр. – учень у 1-й Волинській друкарні у Житомирі. Від 1 жовтня 1920 р. – розвідник Волинської губернської ЧК, у 1922–1923 рр. – співробітник карного розшуку у м. Овруч Волинської губернії. У 1923–1924 рр. – безробітний; у 1924–1925 рр. – музика 131-го Таращанського полку 44-ї стрілецької дивізії. У 1925–1926 рр. – секретар міжрайонного клубу профспілок у Житомирі. У 1926–1927 рр. – співробітник друкарні у Маріуполі. Від 10 березня 1927 р. – розвідник Маріупольського окружного відділу ДПУ. Із 22 листопада 1928 р. – розвідник секретно-оперативного управління ДПУ УСРР. Із 8 жовтня 1932 р. – помічник уповноваженого Зміївського райвідділу ДПУ. Із 20 грудня 1932 р. навчався в центральній школі ОДПУ. Від 20 березня 1933 р. – заступник начальника політвідділу Гребінківської МТС по ДПУ, Харківська область. Працював у секретно-політичному відділі Харківського обласного відділу ДПУ/УДБ УНКВС по Харківській області: із 28 лютого 1933 р. – уповнова-

¹³⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1725, арк. 223–224.

¹³⁷ Там само, арк. 262.

жений 3-го відділку, із 1 грудня 1935 р. – оперуповноважений 5-го відділку, із 1 липня 1936 р. – оперуповноважений 7-го відділку, із 1 листопада 1937 р. – т.в.о. начальника 7-го відділку, із 1 березня 1938 р. – помічник начальника 1-го відділку, із 1938 р. – помічник начальника 5-го відділку). Член ВКП(б) з листопада 1931 р.¹³⁸

У службових атестаціях Д. М. Епельбаума зазначалося, що у 1931 р. він ліквідував банду Горобця в Зміївському районі, у 1933 р. викрив «низку великих куркульських груп по МТС»¹³⁹. Із 1 січня по 1 липня 1936 р. він провів слідство у справі сектантів Кушнарєва (отримав 5 років позбавлення волі) та Пахомова (засуджений до 3-х років таборів). Брав участь у розробці справи «Язичники», по якій проходили члени підпільної нелегальної секти трясунів у Харківській, Донецькій та Курській областях, «контрреволюційна група налічувала до 150 осіб», в тому числі 20 осіб активу¹⁴⁰. В атестації за період з 1 липня по 31 грудня 1936 р. відзначалося, що Епельбаум

«провів слідство по 5 справах на 13 осіб. Ліквідував адвентистський центр, за яким було заарештовано 8 осіб, з них 6 – пресвітери адвентистських громад. Слідством встановлено, що обвинувачені проводили нелегальні наради та організували нелегальний центр по керівництву адвентистським рухом на Україні [...]. Арештоване сектантське підпілля з 3-х осіб на чолі з Каргелем. Провів ліквідацію контрреволюційних сектантських угруповань у Лебединському районі на чолі з Каргелем, в Охтирському районі на чолі з Воропаєм, у Липово-Долинському районі – на чолі з Засухой»¹⁴¹.

За справою були заарештовані кілька підручних Епельбаума – чекістів запасу, яких у часи «єжовщини» відрядили для роботи в УНКВС; таємних співробітників та інформаторів.

24 листопада 1938 р. заарештували інформатора НКВС – старосту церкви Тихона Миколайовича Світличного, 1895 р.н., уродженця м. Харкова, українця, із селян, з середньою освітою.

¹³⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 8255, арк. 28–30.

¹³⁹ Там само, арк. 23.

¹⁴⁰ Там само, спр. 8284, арк. 34.

¹⁴¹ Там само, арк. 14.

25 листопада 1938 р. заарештували інформатора НКВС Костянтина Олексійовича Терлецького, 1895 р.н., уродженця м. Рашків Ольгопольського повіту Подільської губернії, українця, із кустарів, з нижчою освітою, священнослужителя із 1919 р.

16 липня 1939 р. арештували таємного агента НКВС Максима Григоровича Гришина, 1895 р.н., уродженця с. Колесовка Пензенської губернії, росіянина, із селян, з середньою освітою, у 1918–1935 рр. священнослужителя.

17 липня 1939 р. взяли інформатора НКВС священнослужителя Івана Степановича Лисицького, 1884 р.н., уродженця Сло-в'янська Харківської губернії, українця, з середньою освітою, духовний стаж 24 роки.

9 серпня 1939 р. заарештували чекіста запасу, начальника харківської контори з техніки безпеки Івана Никифоровича Калошина. Він народився у 1897 р. в Харкові, українець, із робітників, освіта середня, член ВКП(б) із 1918 р. У 1917–1919 рр. служив у Червоній Армії, у 1920–1922 р. – співробітник ЧК. Від 1922 р. перебував на керівній партійній роботі. Із 3 жовтня 1937 р. по 15 травня 1938 р. по мобілізації працював у 7-му відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області.

9 серпня 1939 р. арештували чекіста запасу, технічного керівника 4-го заводу з виробництва крупи Степана Трохимовича Бабиченка, 1901 р.н., уродженця м. Костянтинграда Полтавської губернії, українця, з середньою освітою, за професією мірошника, з виробничим стажем 14 років, члена ВКП(б) із 1931 р. У жовтні 1937 р. – квітні 1938 р. був відряджений до 7-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області.

17 серпня 1939 р. арештували таємного агента НКВС, інспектора культів Харківської міськради Єфрема Ілліча Резниченка, 1895 р.н., уродженця с. Чупаховка Охтирського повіту Харківської губернії, українця, із селян-бідняків, з нижчою освітою, члена ВКП(б) із 1927 р.

18 серпня 1939 р. арештували чорнороба Івана Івановича Гладишева, 1878 р.н., уродженця с. Щетиново Білгородського повіту Курської губернії, росіянина.

До кримінальної відповідальності притягли, однак під вартою не брали, робітника Григорія Григоровича Пономаренка,

1909 р.н., уродженця м. Харкова, українця, із робітників, мав нижчу освіту¹⁴².

Під час слідства було встановлено, що начальник 7-го (церковного) відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Д. М. Епельбаум за період із листопада 1937 р. по 1 березня 1938 р., всупереч директивним вказівкам НКВС, став застосовувати в практиці слідчої роботи масові випадки виклику агенти по справах арештованих. Так, він допитав агента М. Г. Гришина по справі Чернишова; інформаторів Т. М. Світличного та І. С. Лисицького по справі Вишневського. Інформатори І. Лисицький, Гладішев, Пономаренко та інші підписали у якості свідків вигадані протоколи допитів арештованих Чернишова, Крупина, Ястремського, Шабашева, Погребняка та Вишневського.

Такі самі методи фальсифікації слідчих справ і показань так званих «свідків» Епельбаум впровадив і серед мобілізованих для технічної та оперативної роботи співробітників відділу Калошина та Бабиченка. Останнім він давав вказівки щодо підготовки допитів агенти в якості свідків; виклику таємних агентів – священнослужителів Терлецького, Світличного, Гладішева, Лисицького та агентів Пономаренка та Резниченка для підписання цих заздалегідь підготовлених протоколів. Начальник церковного відділку особисто наказував агентурі підписати ці протоколи, де вони фігурували у якості свідків та обмовляли арештованих у вигаданих контрреволюційних злочинах¹⁴³.

За згодою начальника 4-го відділу А. М. Симховича та його заступника Ф. С. Федорова-Беркова Епельбаум допустив до оформлення справ у відділку таємного агента – священнослужителя Гришина. Епельбаум особисто та через Калошина поклав на Гришина обов'язки складання фіктивних протоколів допиту так званих свідків, а насправді чекістських агентів. Півтора місяці Гришин сидів в одному кабінеті з Калошином та, «користуючись Біблією», вигадував протоколи неіснуючих допитів і очних ставок з арештованими. Кілька разів Епельбаум видавав Гришина за заарештованого та використовував на оч-

них ставках з іншими в'язнями, яких колишній священник зовсім не знав, але «викривав» у контрреволюційних злочинах.

За сфабрикованими таким чином справами Епельбаум складав обвинувальні висновки, подавав їх на затвердження Симховичу або Федорову-Беркову, а потім сам, або через Калошина представляв їх на засіданнях судової трійки. У результаті 6 агентів були розшифровані, а по 35 сфальсифікованих справах засудили до розстрілу 17 осіб, до тривалих термінів позбавлення волі – 14 осіб, «причому з них 18 осіб були особи близького до радянської влади прошарку трудівників»¹⁴⁴.

І. М. Калошин, будучи мобілізованим для проведення технічної та оперативної роботи в УНКВС ХО з жовтня 1937 р. по травень 1938 р., працював під керівництвом Епельбаума та слухняно виконував всі його злочинні вказівки. Він заздалегідь складав вигадані протоколи допитів від імені так званих «свідків», викладав у протоколах обвинувачення арештованих у державних злочинах; наказував Гришину писати фіктивні протоколи очних ставок агенти з арештованими. За дорученням Епельбаума, Калошин доповідав сфальсифіковані матеріали на засіданнях трійки. Стосовно 10 осіб були прийняті рішення про розстріл, 7 осіб отримали великий термін ув'язнення. Причому 11 постраждалих належали до «близького соціального прошарку».

Аналогічну роботу проводив під керівництвом Епельбаума в жовтні 1937 р. – квітні 1938 р. мобілізований чекіст запасу С. Т. Бабиченко. Його діяльність спричинила до засудження 4 осіб до страти, 7 – до тривалих термінів позбавлення волі. Десять із одинадцяти невинно засуджених належали до «соціально-близького прошарку»¹⁴⁵.

Таємний агент 7-го відділку 4 відділу М. П. Гришин у листопаді-грудні 1937 р. був залучений до технічної роботи, а потім за дорученням Епельбаума та Калошина півтора місяці складав вигадані протоколи допитів так званих «свідків» як від свого імені, так і від імені інших агентів-інформаторів. Жодних компрометуючих арештованих відомостей Гришин не знав. Проте

¹⁴² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 399–400.

¹⁴³ Там само, арк. 400.

¹⁴⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

¹⁴⁵ Там само.

внаслідок його писанини 11 осіб розстріляли, ще 11 засудили до тривалих термінів позбавлення волі¹⁴⁶. На суді Гришин заявив:

«Категорично стверджую, що хоча я давав свідчення та стверджував на фіктивних очних ставках, але за виключенням Безкоровайного та Мінє, я Абалмасова, Пересаду, Шапку, Тимофєєва, Скляренка, Карташева, Коляду, Степанова, Линецького та Попова ніколи в житті не бачив і нічого порочного про них не знав»¹⁴⁷.

Священнослужитель К. О. Терлецький, будучи інформатором НКВС на псевдо «Миша», під час спілкування зі священнослужителями Світличним та Іваном Лисицьким дізнався про їхній зв'язок з органами держбезпеки та розкрився як перед ними, так і перед членами їхніх родин. Відзначимо, що за існуючими інструкціями, інформатори НКВС не знали один одного, та розкриватися ні перед ким з цивільних не мали права. Ці священнослужителі-інформатори домовилися між собою ділитися відомостями, щоб інформація, яку вони подавали в НКВС, «перекривалася» свідченнями. Для цього батюшка-провокатор передав свій донос на Пухальського «для перефразування» та передачі кураторам. Крім того, Терлецький просив Світличного та І. Лисицького передавати йому доноси на парафіян, та, не перевіряючи їх, надсилав чекістам. За це він сплатив в різний час Івану Лисицькому 100 крб. Внаслідок брехливих свідчень Терлецького про нібито контрреволюційну діяльність громадян судова трійка засудила 3 осіб до страти, а 5 – на тривалі тюремні терміни. За сприяння Епельбаума та Резниченка Терлецького ввели до складу церковної ради та зробили касиром парафіяльної каси, за що той віддачив радянського чиновника 1400 крб., поцупленими з каси¹⁴⁸.

Інформатор НКВС Іван Лисицький на псевдо «Стефан» отримував гроші за матеріали на парафіян не лише від Терлецького, але і від Світличного (також 100 крб.). Він «розшифрував» себе не лише перед іншими інформаторами, але і перед своїми

¹⁴⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

¹⁴⁷ Там само, спр. 08839, арк. 87.

¹⁴⁸ Там само, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

знайомими. Унаслідок його обмови судова трійка при УНКВС засудила на смерть 6 осіб та одну – до позбавлення волі¹⁴⁹.

Інформатор НКВС Т. Світличний на псевдо «Одинокий» протягом листопада–грудня 1937 р. надав чекістам вигадані свідчення на 6 осіб, із них двох розстріляли, 4-х – заслали до таборів¹⁵⁰.

Таємний співробітник НКВС Єфрем Резниченко у листопаді–грудні 1937 р. як свідок підготував фіктивні протоколи на 4-х осіб, звинувативши їх в контрреволюційній діяльності, хоча насправді не мав на них жодних компрометуючих даних. Будучи інспектором релігійних культів при Харківській міській раді, знаючи положення про заборону виборів службовців культу в церковну раду, призначення їх скарбником, Резниченко, узгодивши це питання з Епельбаумом і Терлецьким, дозволив зібрання віруючих та не чинив протидії обранню священника цієї церкви Терлецького до церковної ради і скарбником парафіяльної каси. Після цього протягом 1937 р. Резниченко отримав від Терлецького 1406 крб., від Лисицького – 500 крб., від Світличного – 600 крб.¹⁵¹

Таємний співробітник НКВС І. І. Гладишев у листопаді–грудні 1937 р. також підписав фіктивні протоколи, звинувативши у якості свідка невинних громадян у контрреволюційній діяльності. У результаті 8 осіб розстріляли, 2-х – засуджено до тривалих строків позбавлення волі¹⁵². Чекістський інформатор Г. Г. Пономаренко також підписав протоколи допиту свідка, в яких безпідставно обвинуватив у контрреволюційній діяльності 4-х осіб¹⁵³.

25–29 жовтня 1939 р. Військовий трибунал військ НКВС Харківського округу (голова – військовий юрист 1-го рангу Гур'єв; члени – військовий юрист Рубежин і сержант державної безпеки Гривцов, секретар – військовий юрист Ефроїмсон) розглядав групову справу фальсифікаторів. За ст. 206-17 п. «б» КК УРСР до розстрілу були засуджені Давид Михайлович Епельба-

¹⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 401.

¹⁵⁰ Там само, арк. 401–402.

¹⁵¹ Там само, арк. 402.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

ум, Максим Петрович Гришин та Костянтин Олексійович Терлецький. На підставі ст.ст. 20-206-15 п. «а» КК УРСР були засуджені до позбавлення волі: Тихон Миколайович Світличний та Іван Степанович Лисицький до 10 років з ураженням в політичних правах на п'ять років; Івана Никифоровича Калошина – до 10-ти років без ураження в правах, Єфрема Ілліча Резниченка – до 5-ти років без ураження в правах, Степана Трохимовича Бабиченка – до 4-х років без ураження в правах; Івана Івановича Гладішева – до 3-х років; Григорій Григоровича Пономаренка – до 3-х років умовно¹⁵⁴.

Визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 11 грудня 1939 р. міра покарання була знижена: Калошину до 5 років; Резниченку до 3 років, Гладішеву до 1 року. Постановою Президії Верховної Ради СРСР № 6/49/СС від 20 січня 1940 р. вирок у стосовно Епельбаума та Гришина залишився в силі, а Терлецькому смертну кару замінили на 10 років таборів¹⁵⁵.

Арешт і слідство у справі Епельбаума викликало справжній «ефект доміно» в репресіях співробітників колишнього 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області.

Справа Федорова-Беркова

17 червня 1939 р. у Москві був заарештований інспектор ГУТАБ НКВС СРСР лейтенант державної безпеки Федір Самійлович Федоров-Берков. Він народився 1900 р. в Одесі. Із грудня 1934 р. – секретар і інспектор при начальнику УНКВС по Київській області. Із березня 1935 р. – секретар і інспектор при начальнику УНКВС по Одеській області. Із квітня 1937 р. – заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області. 8 серпня 1937 р. призначений заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по ХО¹⁵⁶.

До Харкова Федір Самійлович прибув у поганому настрої, адже кілька тижнів тому був заарештований начальник УНКВС

Одеської області старший майор державної безпеки Олександр Борисович Розанов (1896–1937), у якого він два з половиною роки працював особистим секретарем в Києві та Одесі. І хоча Федоров-Берков відразу написав рапорт наркомуну внутрішніх справ УРСР І. Леплевському, де звинуватив свого колишнього шефа у відданості Балицькому та підозрілих зв'язках з «троцькістами», багато співробітників Одеського УНКВС вимагали притягнути його до відповідальності як

«одеського пройдисвіта, засудженого 1921 р. за грабіж до розстрілу з заміною на 10 років концентраційних таборів, особистого секретаря та найближчу людину викритого ворога Розанова»¹⁵⁷.

Добре ще, що цьому сигналу не дали ходу, але довіру слід було виправдовувати ударною роботою.

Симхович та Федоров-Берков відразу запровадили у 4-му відділі систематичне побиття заарештованих. Вони регулярно влаштовували так звані «аврали», під час яких давали слідчим завдання протягом доби закінчити певну кількість справ на розгляд трійки, а щоденний план відділу складав від 50 до 100 закінчених справ. Для успішного виконання цих «авральних планів» керівництво виділяло спеціальну бригаду, члени якої (а найчастіше це були Іван Степанович Друшляк (1913–?) і сержанти державної безпеки Мойсей Самійлович Гороховський (1907–?) та Авраам Мойсейович Каменєв) ходили по кабінетам слідчих та швидко отримували свідчення від «впертих» в'язнів. Корегуванням вигаданих протоколів займався Семен Ілліч Гольдштейн (1914–?)¹⁵⁸.

За свідченням сучасників, арештованих били всі співробітники УНКВС. Особливою жорстокістю вирізнялися Друшляк, Каменєв і оперуповноважений молодший лейтенант державної безпеки Зіновій Володимирович Бабушкін (1907–?), які до того ж вручали арештованим чорний прапор і вішали на груди фашистську свастику¹⁵⁹.

Однак стосовно заарештованого харківського обласного прокурора Михайла Ісаковича Брона (1896–1981) особисто Федо-

¹⁵⁴ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 10574, т. 2, арк. 403–407.

¹⁵⁵ Там само, арк. 412.

¹⁵⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 від 8 серпня 1937 р.

¹⁵⁷ ГДА СБ України, спр. 12282, арк. 209.

¹⁵⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 87.

¹⁵⁹ Там само, арк. 88.

ров-Берков у своїй присутності «не дозволяв побиття». Втім, коли цей чекіст 2 грудня 1937 р. завітав до одиночної камери в харківській в'язниці № 6, де знаходився важкохворий Брон з температурою 39,3⁰ і спитав заарештованого, чи буде той давати свідчення, Брон відповів, що зараз хворіє та показав йому на плювальницю, яка була вся в крові. На що Федоров-Берков заявив, що це «деталь» та знову запитав про готовність арештованого давати «правдиві свідчення». Діставши від прокурора відповідь, що той «до смерті» не зізнається, чекіст заявив: «Так слухайте, Броне, вам не довго лишилося чекати смерті»¹⁶⁰.

Пізніше Симховича та Федорова-Беркова звинуватять у спробі отримати від заарештованих працівників прокуратури свідчення про «контрреволюційну прокурорську організацію союзного масштабу», вимагаючи компромат на прокурора СРСР А. Я. Вишинського та голову Військової колегії Верховного суду СРСР В. В. Ульріха¹⁶¹.

Колишній оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Яків Юхимович Ротштейн (1906–1941), пізніше розповів на партійних зборах про атмосферу у відділі:

«Це ж не таємниця, що ми молодих людей, які прийшли до нас в органи, не вчили працювати оперативній справі, а вчили бити арештованих, вимагаючи визнання своєї провини. Ми добивалися от арештованих свідчень у більшості випадків палкою, кулаком і у наслідку у напівсвідомому стані люди, інколи невинні, давали свідчення, лежачи на полу, підписували протоколи про свою причетність до контрреволюційної організації¹⁶² [...] Ми від втоми падали з ніг. Мені скажуть, можливо, це неправда? Ні, правда, товариші! Я особисто закінчував роботу, починаючи з серпня 1937 р. по 25 червня 1938 р. о 6–7 ранку. Я не знав відпочинку, дуже часто без вихідних днів, я не мав часу, щоб приділити увагу собі, дітям своїм, яких я маю виховувати в більшовицькому дусі. Бувало йдеш о 4–5, о пів на шосту ранку. Начальник відділу, який відсипається з часу до четвертої в своєму кабінеті, починає під ранок обходити кімнати співробітників і смикає двері. Немає працівника – дає секретареві вказівку за-

¹⁶⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6018, арк. 126.

¹⁶¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 88.

¹⁶² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 25–26.

писати його для чергового морального повчання. На завтра викликає і ти життю не радий через такий виклик»¹⁶³.

Бідкався Ротштейн і про те, як марно намагався звільнити двох харківських студентів, на що «ортодокс» – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області молодший лейтенант державної безпеки Абрам Ілліч Замков (1898–?) відповів:

«А ти отримай свідчення, ти, опортуніст!» [...] Я три рази писав про їхнє звільнення, але Симхович каже: “Ідіть до Федорова”. Федоров каже: “Ідіть до Симховича”. Потім каже: “Лишить постанову у мене, ви не так розібралися з цією справою так, як це потрібно. Ми дамо більш молодому працівнику, ніж ви, і він розбереться”»¹⁶⁴.

Під керівництвом Симховича та Федорова співробітники 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області лише із 12 серпня 1937 р. по 6 квітня 1938 р. направили на розгляд трійки 412 справ на 1341 особу. Із них засуджено на смерть – 918 осіб, до 10 років позбавлення волі – 402, до 8 років – 21. За той же термін Військова колегія Верховного суду засудила 253 (у тому числі на смерть – 215). Крім того, частина кримінальних справ була направлена до спецколегії обласного суду, на Особливу нараду, багато людей було розстріляно за альбомними довідками¹⁶⁵.

6 квітня 1938 р. Федоров-Берков був відкликаний до НКВС УРСР, чим займався у Києві майже 2 місяці невідомо, оскільки в наказі про призначення 2 червня 1938 р. т.в.о. помічника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР вказано, що перед цим обіймав посаду заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області¹⁶⁶. 28 липня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР¹⁶⁷.

В Москві Федоров-Берков знову почав працювати під началом Симховича, який очолював на той час 3-й відділ ГУТАБ НКВС СРСР та займався не тільки пошуками контрреволюційних організацій серед в'язнів таборів, але і, за наказом началь-

¹⁶³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 28–29.

¹⁶⁴ Там само, арк. 27.

¹⁶⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 88.

¹⁶⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 332 від 2 червня 1938 р.

¹⁶⁷ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 508 від 28 липня 1938 р.

ника ГУТАБу дивізійного інтенданта Ізраїля Ізраїльовича Плінера (1896–1939), здійснював чистку апарату ГУТАБ НКВС СРСР. Останній підписав чимало документів із вимогою «негайно перевірити весь особовий склад відділів місць ув'язнення» на політичну благонадійність, а

«на весь виявлений у наслідку перевірки троцькістський та інший контрреволюційний елемент, а також на осіб, які мають зв'язок із зазначеним елементом, надати списки [...] для звільнення».

Але одним звільненням справа не обмежувалася. За результатами організованої та проведеної начальником ГУТАБ і співробітниками 3-го відділу чистки чимало тюремників у кращому випадку опинилися в ролі в'язнів. Обґрунтовуючи свої дії Плінер казав:

«До приходу нового керівництва НКВС, до приходу Миколи Івановича Єжова до комплектації кадрів нашої системи підходили вороги по-ворожому. Давали нам всяку сволоту, іноді фіксували: з органів звільнити, направити на роботу до системи ГУТАБу, а іноді і без цієї обмовки»¹⁶⁸.

Втім така пильність не врятувала ні Плінера, ні Симховича.

8 березня 1940 р. Військова колегія Верховного суду СРСР за ст. 193-17 п. «б» КК РРФСР засудила до 10 років позбавлення волі у таборах і до 3 років уразення в правах інспектора ГУТАБУ Федора Самійловича Федорова-Беркова. Останнього визнали винним у тому, що під час роботи в УНКВС по Харківській області він зловживав службовим становищем, у кар'єристських цілях проводив необґрунтовані арешти радянських громадян, застосовував до арештованих шантаж, добивався від них відверто брехливих свідчень на себе та інших осіб, фабрикував протоколи допитів і проводив фальсифікацію інших слідчих матеріалів, направляючи ці справи до судових органів. Ні під час попереднього слідства, ні в суді Федоров-Берков себе винним не визнав, хоча підтвердив той факт, що в УНКВС по Харківській області були викривлення у слідчій роботі¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты: от Бенкендорфа до Ягоды. – М.: Вече, 2002. – С. 183.

¹⁶⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 08839, арк. 86.

Справа Бориса Фрея

В один день з Федоровим-Берковим, 17 червня 1939 р., був заарештований начальник відділу пожежної охорони УНКВС по Харківській області старший лейтенант державної безпеки Борис Костянтинів Фрей за обвинуваченням у здійсненні злочинів, передбачених ст. 206-17 КК УРСР. 17 серпня 1939 р. партійні збори адміністративно-господарського відділу виключили його з партії «як репресованого органами», а 20 вересня 1939 р. партійне бюро Кагановичеського райкому КП(б)У м. Харкова підтвердило це рішення¹⁷⁰.

Він народився 1902 р. у Києві у родині торговця, єврей. Член ВКП(б) із серпня 1937 р. Закінчив один курс Київського комерційного училища у 1915 р. Із 1915 р. – електротехнік у електротехнічній майстерні Брікмана у Києві. Із серпня 1917 р. червоногвардієць загону Моспана в Києві. Із січня 1918 р. – безробітний у Києві. У грудні 1918 р. – жовтні 1920 р. – червоноармієць XII та XIV армій. Із жовтня 1920 р. – співробітник особливого відділу Південно-Західного фронту в Києві. Із січня 1921 р. – уповноважений Гомельської губернської ЧК. Із березня 1922 р. – військовий контролер прикордонного загону ДПУ у м. Ізяслав Волинської губернії. Із квітня 1923 р. – районний уповноважений ДПУ у м. Малин Київської губернії. Із листопада 1924 р. – районний уповноважений Білоцерківського окружного відділку ДПУ. Із липня 1925 р. – помічник уповноваженого Бердичівського окружного відділу ДПУ. У вересні 1926 р. – листопаді 1931 р. – уповноважений Харківського окружного відділу/оперативного сектора ДПУ. У листопаді 1931 р. – листопаді 1932 р. – уповноважений Дніпропетровського оперативного сектора/обласного відділу ДПУ. Працював у секретно-політичному відділі Харківського обласного відділу ДПУ/УНКВС по Харківській області (із листопада 1932 р. – оперуповноважений, на червень 1936 р. – начальник 4-го відділку, до 22 квітня 1938 р. – начальник 2-го відділку)¹⁷¹. Від 22 квітня 1938 р. – т.в.о. заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській облас-

¹⁷⁰ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 35, арк. 162

¹⁷¹ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0633130.

ті¹⁷². Після від'їзду Симховича до Москви у двадцятих числах квітня 1938 р. і до приїзду у червні 1938 р. С. А. Гінесіна Фрей очолював секретно-політичний відділ, лишаючись у статусі заступника начальника відділу.

27 липня 1938 р. він призначається т.в.о. начальника відділу актив громадянського стану НКВС УРСР¹⁷³, але вже за тиждень цей наказ було скасовано¹⁷⁴. Влітку 1938 р. Фрей виконував обов'язки заступника начальника 7-го відділу (оборонна промисловість) 1-го Управління НКВС УРСР, хоча наказами НКВС СРСР або НКВС УРСР на цю посаду не призначався. Із осені 1938 р. – начальник відділу пожежної охорони УНКВС по Харківській області. 14 серпня 1938 р. нагороджений знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ(ХВ)¹⁷⁵.

У романі «Сад Гетсиманський» Іван Багряний згадав Бориса Костянтиновича під справжнім прізвищем. Письменник описує зустріч головного героя Андрія Чумака на допиті зі струною людиною у військовій формі:

«Був він підкреслено лагідний, і чемний, і по-начальницьки величавий. Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов'янські, певніше, російські»¹⁷⁶.

Коли Чумака була група чекістів-футболістів, то

«Фрей був весь час присутній при екзекуції, але не втручався і взагалі не звертав уваги. Він закурив і пускав апатично дим в чорноту ночі крізь млинове решето. А як Андрія посадили на стілець, Фрей погасив цигарку в попільничці на столі, перекинувшись при тому кількома словами з Сергеевим і Великіним¹⁷⁷, і пішов»¹⁷⁸.

Справжній Фрей, на відміну від свого літературного прототипу, був людиною не такою вже і чемною. У квітні 1939 р. на ім'я

¹⁷² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 185 від 22 квітня 1938 р.

¹⁷³ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 500 від 27 липня 1938 р.

¹⁷⁴ Там само, наказ НКВС УРСР по о/с № 524 від 4 серпня 1938 р.

¹⁷⁵ Там само, наказ НКВС СРСР 486 від 14 серпня 1938 р.

¹⁷⁶ *Багряний І.* Сад Гетсиманський. – С. 163.

¹⁷⁷ Великін Наум Йосифович (1897–?) У квітні 1938 р. – 1939 р. – начальник 2-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Харківської області. Лейтенант державної безпеки.

¹⁷⁸ *Багряний І.* Сад Гетсиманський. – С. 175.

прокурора Харківського військового округу надійшла заява від арештованого Олександра Івановича Мороза – колишнього заступника харківського обласного прокурора зі спецсправ про застосування до нього незаконних методів ведіння слідства Б. К. Фреєм. Розслідування по цій заяві і призвело до його арешту.

Слідством було встановлено, що Фрей бив арештованих і вимагав від них відомості про контрреволюційну діяльність. Так, допитаний у якості свідка колишній обласний прокурор М. І. Брон 17 червня 1939 р. заявив, що задовго до свого арешту він ставив питання перед керівництвом облуправління НКВС про «неправильні дії» Фрея під час проведення слідства. Коли ж Брон із прокурора перетворився на арештованого, то Борис Костянтинович заявив йому¹⁷⁹:

«Ти під суд хотів мене віддати свого часу, може, відвід мені заявиш?»¹⁸⁰.

За свідченням Брона:

«Фрей під час слідства неодноразово казав мені: “Ти згориш у мене на повільному вогні”. Мене змушували простоювати у стінки. Був застосований незвичайний спосіб так званої¹⁸¹ “собачої будки”. У кімнаті № 111, де стояла каса, у простінку між нею та стінкою мене змусили залісти та лаяти, називаючи фашистською собакою [...] На 5-й день стояння я втратив свідомість і впав. У мене пішла кров горлом. Фрей підійшов і чоботом вдавив мене з криком “Симулянт”. Я попросив напитися води, на що він мені відповів: “Будеш фашистську заразу через мій стакан розповсюджувати” [...] Одного разу Фрей мені заявив, що битиме мене іменем партії»¹⁸².

Свідок Олексій Васильович Тимохін, колишній заступник прокурора по Харківській області, на допиті 22 травня 1939 р. заявив:

«Фрей, Замков і Ленський тримали мене прив'язаного до стільця, палили вуха, ніс. Змушували їсти папір, танцювати, кричати півнем. Били чоботами, ребром долоні та кулаками».

Внаслідок такої обробки Тимохін обмовив себе, надав потрібні свідчення «про свою злочинну діяльність». У 1939 р. він був звільнений з-під арешту.

¹⁷⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6018, арк. 123.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Там само, арк. 124.

¹⁸² Там само, арк. 125.

Арештований Василь Прокопович Обрезанов, колишній начальник «Бурякпостачання», на допиті 1 вересня 1939 р. так повідав про свою першу зустріч з Фреєм:

«Перший допит був 27 жовтня 1937 р. Проводив його слідчий Липко, який відразу став вимагати, щоб я сказав, хто мене завербував і кого я завербував, яку контрреволюційну роботу я проводив. Я все заперечував, тоді він запнув шторку та покликав команду з 5-ти співробітників. Одного з них назвав Ваня Друшляк, прізвища інших я дізнався із їхніх розмов того вечора. Це були Бабушкін, Фрей і Петров, прізвище п'ятого не пам'ятаю. Петров і Бабушкін почали крутити мені руки, а Друшляк підійшов до мене, плюнув в обличчя та заявив: "Ти не хворієш на сифіліс, так я тебе заражу". Фрей ударив мене у сідницю носком, а всі інші накинулися на мене та стали бити»¹⁸³.

Професор-психіатр Леонід Лазорович Рохлін у присутності прокурора військ НКВС Сагайдакова на допиті 25 жовтня 1939 р. свідчив, що він написав у 1937 р. заяву слідчому Іванову про свою непричетність до троцькістської діяльності, але Іванов у присутності Фрея цю заяву порвав:

«В ніч з 14 на 15 жовтня я був викликаний до кімнати, у якій знаходилися Бабушкін, Фрей, Друшляк і ще дві-три особи. Бабушкін зняв з мене пальто, повісив його та мовчки вдарив мене в обличчя. Після цього, схопив мене за груди і став мене бити головою об стіну».

Рохлін показав, що на цьому допиті Фрей вимагав від нього свідчень про контрреволюційну діяльність, але він таких свідчень не дав, за що йому зламали ребра та відправили до лікарні.

Про застосування Фреєм незаконних методів свідчили його колишні жертви – секретар Валківського райкому КП(б)У Василь Павлович Єрмаков; працівник цього ж райкому партії Петро Макарович Штим, директор «Діпрококсу» Григорій Павлович Савенко; секретар Штеповського райкому КП(б)У Петро Іванович Пономарьов; завідувач сільськогосподарським відділом Харківського обкому КП(б)У Костянтин Якович Заболоцький та ін.

Застосування Фреєм «фізичних засобів впливу» підтвердили і його колеги. Так І. С. Друшляк показав, що «начальник від-

ділу Фрей та інші змушували лаяти в'язнів», а В. І. Ленський одного разу бачив, як цей кат разом із співробітниками 4-го відділу молодшими лейтенантами державної безпеки Михайлом Георгійовичем Нікітіним, сержантом державної безпеки Іваном Леонтійовичем Кузнецовим (1903–?), Яковом Юхимовичем Ротштейном і Поволоцьким били арештованого ніжною від стільця по сідницях.

2–3 квітня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Харківського округу згідно до ст. 206-17 п. «а» Б. Фрея засудили до 6 років ВТТ. У 1950-ті роки працював експедитором «Харпромторгу». Помер у Харкові 28 серпня 1955 р.

Справа Віктора Липка

2 квітня 1939 р. був звільнений з посади начальник 3-го (українського) відділку 2-го (секретно-політичного) відділу УНКВС по Харківській області молодший лейтенант державної безпеки В. Р. Липко. 19 травня того ж року він був звільнений із НКВС «за фальсифікацію оперативно-слідчих документів»¹⁸⁴, а 20 вересня 1939 р. заарештований¹⁸⁵.

Віктор Романович Липко народився 25 грудня 1903 р. у селі Людвіполь (нині Городоцький р-н Хмельницької обл.) у родині столяра. Українець. У 1911–1915 рр. – навчався у сільській школі у с. Маків (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). У 1916–1917 рр. – батрак у пана Журавського у с. Маків. Працював на Маківському цукровому заводі (у 1917–1920 рр. – учень слюсаря, у 1920–1923 рр. – слюсар). У 1923–1926 рр. – слюсар і учень фабрично-заводського училища на цукровому заводі у с. Городок. Член ВКП(б) із 1924 р. Служив у 65-му кавалерійському полку, с. Червоні Колодці, Грузія (у 1926–1927 рр. – червоноармієць і член партбюро, у 1927–1928 рр. – відповідальний секретар бюро комсомолу). У 1928–1929 рр. – завідувач клубом с. Маків. У 1929–1931 рр. – студент робітничого факультету Харківського землевпорядного інституту. У 1931 р. – викладач на курсах районного активу ЦК КП(б)У у Харкові. У 1931–1932 рр. –

¹⁸⁴ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР по о/с № 153 від 19 травня 1939 р.

¹⁸⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1565, арк. 4–6.

¹⁸³ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 2033, т. 1, арк. 76–77.

студент 1-го курсу Харківського інженерно-економічного інституту. У 1932–1933 рр. – курсант центральної школи ОДПУ СРСР у Москві. Із 21 березня 1933 р. – заступник начальника політвідділу по ОДПУ Бершадської МТС у Вінницькій області. З 1935 р. – начальник Орининського райвідділу УНКВС по Вінницькій області¹⁸⁶. В Оринині Липко

«провів велику роботу по переселенню родин польського контрреволюційного національного елемента в Казахстан. Самостійно вербував інформаторів, брав участь у слідстві, втім, істотних результатів в агентурно-оперативній роботі не мав [...] Проробив матеріалів на 300 родин, з них 270 виселили».

За цю операцію він отримав подяку від НКВС УСРР та премію у 200 крб.¹⁸⁷ У добу «єжовщини» Липко служив у 4-му (секретно-політичному) відділі УДБ УНКВС по Харківській області (з 1 травня 1937 р. – оперуповноважений, з 8 червня 1937 р. – оперуповноважений 4-го (радгоспного) відділку, з 1 травня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го (українського) відділку).

Керівництво було задоволено роботою Липка. А. М. Симхович відзначав його успіхи «у викритті боротьбистського підпілля на Харківщині»¹⁸⁸. У клопотанні про нагородження Г. М. Кобизев писав, що Липко

«у 1938 р. брав участь у слідстві по ліквідації антирадянської націоналістичної повстанської есерівської організації. Отримав свідчення про наявність у Харкові обласного центру української повстанської есерівської організації. Закінчив і представив на особливу трійку УНКВС 30 справ на учасників націоналістичної повстанської есерівської організації. Слідчу роботу знає. Наполегливий. Енергійний»¹⁸⁹.

14 серпня 1938 р. Липко був нагороджений годинником від наркома внутрішніх справ СРСР¹⁹⁰.

Втім, вже 2 січня 1939 р. на оперативній нараді співробітник 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Микоткін розповів колегам, що по справі Гурьби має місце фальшування:

¹⁸⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 8284, арк. 12–15.

¹⁸⁷ Там само, арк. 32.

¹⁸⁸ Там само, арк. 43.

¹⁸⁹ Там само, арк. 45.

¹⁹⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

«[...] у справу тов. Липком був вклеєний додатковий протокол, і на цьому протоколі є підпис обвинуваченого Гурьби, від якого він відмовився, заявляючи, що таких свідчень не давав і протоколу цього не підписував. Справу Гурьби після цього у мене взяв тов. Липко, який, нібито, бажав закінчити справу сам. Протокол, від якого Гурьба відмовився, Липко зі справи вилучив»¹⁹¹.

Справа Гурьби набрала обертів.

16 червня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Харківської області у складі: голова – Дитюк, члени – військовий юрист 3-го рангу Шевченко та Зеленський, секретар військовий юрист Ефроїмсон, за участі обвинувачення – військового прокурора військ НКВС Харківської області Бродовського та захисника – адвоката Атамзона в приміщенні Військового трибуналу заслухав на закритому засіданні справу за № 57 по обвинуваченню В. Р. Липка у здійсненні злочинів, передбачених п. «б» ст. 206-17 КК УРСР.

Було встановлено, що оперуповноважений Липко у 1937 р. фальсифікував слідчі справи: не допитуючи обвинувачених, складав від їхнього імені вигадані протоколи допитів і очних ставок між арештованими, які фактично не проводив. Ці сфабриковані протоколи Липко сам підписував, підробляючи підписи обвинувачених. Не висуваючи обвинувачення та матеріалів слідства заарештованим, він складав обвинувальні висновки та подавав справи на засідання судової трійки. Липко сфальсифікував і представив на засідання судової трійки вісім слідчих справ на шістнадцять осіб, двох з яких розстріляли, а чотирнадцять запроторили до виправно-трудова таборів. У 1939–1940 рр. фальсифікація справ була викрита, справи були переглянуті та припинені. Цьому сприяло часткове зізнання Липка, показання свідків та судово-графологічна експертиза. Підтвердилася і фабрикація протоколу Гурьби та його подальше знищення, для чого Липко таємно відчинив шафу у кабінеті Микоткіна.

Під час слідства В. Р. Липко спробував видати себе за душевно хворого, але дві судові експертизи ніяких відхилень не виявили.

¹⁹¹ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 340, арк. 46–47.

Ухвала Військового трибуналу визнала доведеним пред'явлене обвинувачення В. Р. Липку, втім відзначила:

«що крайня міра покарання для Липка не викликається необхідністю та застосовувати її недоцільно, ВТ, керуючись ст.ст. 296-297 УПК і ст. 44 КК УРСР, приговорив Липка Віктора Романовича на підставі п. "б" ст. 206-17 КК УРСР піддати позбавленню свободи у виправно-трудовах таборах строком на 10 років з ураженням політичних прав п.п. "а", "б", "в" та "г" ст. 29 КК УРСР строком на 3 роки. Позбавити Липка присвоєного йому спецзвання»¹⁹².

12 вересня 1942 р. Липко був амністований та направлений на фронт, де і загинув 24 лютого 1943 р.

Божевільний: справа Кудринського

Невдала спроба Віктора Липка вдати з себе божевільного не завадила іншому харківському чекістові її повторити й завдяки діагнозу психіатрів уникнути покарання. Йдеться про т.в.о начальника 8-го (промислового) відділу УНКВС по Харківській області Олексія Івановича Кудринського¹⁹³.

Він народився 12 травня 1900 р. в Одесі в родині залізничного робітника-ремонтника. Українець. Член ВКП(б) із 1926 р. У 1910–1914 рр. навчався у 4-класній народній школі в Одесі. Упродовж 1915–1917 рр. працював робітником у приватних слюсарній та пакувальній майстернях Тишаєва в м. Одеса. В анкетних даних Кудринський відносить себе до когорти революціонерів, які боролися за встановлення радянської влади в Одесі в 1917–1918 рр. та брали участь у боях з військами Центральної Ради. Відомо, що у 1918–1919 рр. Кудринський працював помічником слюсаря на Одеській залізниці. Після захоплення міста більшовиками добровільно пішов служити до Червоної армії. У травні–серпні 1919 р. – самокатник, мотоцикліст, інструктор-велосипедист штабу 45-ї стрілецької дивізії в Одесі. Учасник боїв з армією УНР та отаманом Семеном Заболотним. Був поранений під час відступу Південної групи військ Й. Е. Якіра. У вересні 1919 р. – січні 1920 р. переховувався у батьків в Одесі, ліку-

¹⁹² ГДА СБ України, Харків., спр. 1565, арк. 219–220.

¹⁹³ Докладніше про О. І. Кудринського див: *Бажан О.Г., Золотарьов В.А.* Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський) // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 156–163.

вався від поранення та хворів на сипняк. У лютому 1920 р. був мобілізований до Червоної армії і до 1922 р. служив мотоциклістом штабу XIV армії. Після демобілізації у 1922 р. потрапив в депо ст. Одеса-товарна, де працював спочатку робітником, а потім слюсарем. Наприкінці жовтня 1922 р. Кудринський став агентом Одеського губернського відділу ДПУ. Із 5 листопада 1922 р. – розвідник на псевдо «Мина» Бірзульського відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ. 1 грудня 1923 р. звільнений через скорочення штатів. Із 15 травня 1924 р. – агент Бірзульського ВДТВ ДПУ на ст. Затишшя. 15 листопада 1924 р. виїхав до транспортної школи ОДПУ в Москві. У січні 1925 – січні 1926 рр. – курсант школи транспортних органів ОДПУ ім. Держинського в Москві, закінчив зі званням агента 2-го розряду. Працював у Жмеринському ВДТВ (з 20 січня 1926 р. – агент, із 15 серпня 1926 р. – старший агент, із 20 вересня 1926 р. – помічник уповноваженого інформаційного відділка, із 10 листопада 1926 р. – дільничний уповноважений при ст. Вапнярка). Із 1 вересня 1928 р. – уповноважений з інформації окружного транспортного відділу Південно-Західної залізниці у Києві. Із 1 квітня 1929 р. – старший уповноважений Жмеринського ВДТВ ДПУ. Із листопада 1929 р. – старший уповноважений Бобринського ВДТВ ДПУ. Від 12 липня 1930 р. – старший уповноважений інформаційного відділка Одеського ОДТВ ДПУ. Із 10 вересня 1930 р. до 7 квітня 1932 р. – районний уповноважений Бобринського районного апарата Одеського оперсектору – облвідділу ДПУ. З 13 травня 1932 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ. Протягом травня 1932 р. – січня 1933 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу Сумського міськвідділу ДПУ. Від 9 лютого 1933 р. – начальник П'ятихатського районного відділу Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. З листопада 1933 р. – старший інспектор відділу кадрів ДПУ УСРР. Із жовтня 1934 р. – начальник 3-го відділка відділу кадрів НКВС УСРР. Із 25 січня 1936 р. – начальник Сумського міськвідділу НКВС. Із 5 жовтня 1938 р. – т.в.о. начальника 8-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. Член ВКП(б) з 1926 р.¹⁹⁴

¹⁹⁴ ГДА СБ України, Харків, особова справа № 8180, т. 1, арк. 12–16.

28–29 листопада 1938 р. в УНКВС по Харківській області проходило обговорення постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і порядок слідства». Насамперед, йшлося про роботу з агентурою. Тон задав начальник управління Г. М. Кобизев, заявивши, що з постановкою агентурної роботи справи погані. Сама агентура засмічена «баластом, який впродовж кількох років нічого не дає, часто дворушникає. Є агентура та інформування, яке розшифрувало себе, а в окремих випадках відкрито видає себе за співробітників НКВС»¹⁹⁵.

Начальник Сумського міськвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Степан Петрович Михайлов (1901–?) повідомив, що у місті

«чимало агентури та інформаторів було репресовано як вороги народу. І зараз у нас є агенти, які в минулому брали участь в розробці великих справ, а зараз не діють»¹⁹⁶.

Фактично він звинуватив свого попередника Кудринського у розвалі оперативної роботи. Про негаразди агентурної роботи у Сумах свідчив на допиті у 1956 р. колишній оперуповноважений 4-го відділку УДБ міськвідділу НКВС Соломон Маркович Богров (1906–?):

«Взяті по м. Суми більшість осіб були арештовані лише за свідченнями інших, оскільки в міськвідділі НКВС жодних агентурних розробок не було, а, отже, вони антирадянськи себе не виявляли, але оскільки на них були дані свідчення іншими особами, то їх заарештовували та добували зізнань в належності до антирадянської організації. Як правило, з Харкова отримували вказівку, що якась особа дала свідчення, що нею завербовані такі-то і вимагали їх негайно арештувати. Тут всіх цих осіб арештовували»¹⁹⁷.

Звичайно, слова колишнього лейтенанта державної безпеки Богрова можна трактувати, як спробу уникнути відповідальності та перевести стрілки на харківське керівництво, але відки-

¹⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 97, арк. 72.

¹⁹⁶ Там само, арк. 76.

¹⁹⁷ З протоколу допиту свідка – колишнього співробітника Сумського міськвідділу НКВС Богрова С.М. // Реабілітовані історією. Сумська область. – Суми: ВВП «Мрія-1»ТОВ, 2005. – Кн. 1. – С. 97.

дати їх не слід. Як би там не було, але чергові сумніви щодо Кудринського були посяяні.

Річ в тім, що у 1937 р. він вже пережив вельми неприємні моменти. Обійнявши посаду начальника Сумського міськвідділу НКВС, Кудринський відразу налагодив приятельські стосунки з представниками місцевої партноменклатури – секретарем міському партії І. П. Міхеєнком, головою міської ради Клещенком та його заступником Черфасом. Вони частенько відвідували квартири один одного, як водиться, не обходилося без застілля¹⁹⁸. Втім, невдовзі приятелі Кудринського були оголошені троцькістами та потрапили за ґрати. Яку роль в їхньому «виритті» відіграв начальник Сумського міськвідділу, достеменно невідомо, оскільки існує дві різні офіційні версії. Сам Кудринський писав:

«На початку 1937 р. апарат Сумського міського відділу НКВС під моїм безпосереднім керівництвом ліквідував у Сумах велику правотроцькістську організацію на чолі з секретарем МПК Міхеєнком»¹⁹⁹.

Його ж колеги стверджували:

«Кудринський знав про наявність сигналів відносно ворожої діяльності Міхеєнка, Клещенка і Черфаса, але розробкою не займався та зв'язок з ними не припиняв до самого їхнього арешту»²⁰⁰.

С. М. Богров пізніше також стверджував, що в Сумському міськвідділі не було жодного компромату на очільника місцевих комуністів, і що взяли того в Харкові²⁰¹.

Новий секретар Сумського міськкому КП(б)У К. Іщенко свою роботу розпочав з покарання «політичних сліпців», які своєчасно не викрили Міхеєнка, та встановлення його «злочинних зв'язків». Дісталось і начальнику Сумського міськвідділу НКВС. «За зв'язок з ворогами народу та притуплення пильності» Сум-

¹⁹⁸ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8180, т. 4, арк. 5.

¹⁹⁹ Там само, особова справа № 8180, т. 1, арк. 1.

²⁰⁰ Там само, т. 4, арк. 5.

²⁰¹ З протоколу допиту свідка – колишнього співробітника Сумського міськвідділу НКВС Богрова С.М. // Реабілітовані історією. Сумська область. – Суми: ВВП «Мрія-1»ТОВ, 2005. – Кн. 1. – С. 97.

ський міськком партії виніс йому догану²⁰², а до УНКВС по Харківській області полетіли численні заяви про його «підозрілу діяльність». Розпочалося тривале службове розслідування, крапку в якому поставив начальник УНКВС по Харківській області С. С. Мазо, який у листі до заступника наркома внутрішніх справ УРСР В. Т. Іванова від 3 липня 1937 р. стверджував, що «ідеологічного зв'язку Кудринського з Черфасом не встановлено». Крім того, «інші звинувачення проти Кудринського також не підтвердилися». Втім, Іщенко не вгамовувався. За словами Кудринського, секретар міськкому

«формальним чином розпочав тероризувати всю партійну організацію шляхом збирання на членів партії всіляких брехливих заяв, використовуючи плітки та анонімки. Іщенко на активах, пленумах та інших партійних зібраннях закликав членів партії писати йому заяви з викриттям ворогів, виявляти членів партії, які мали зв'язок з Міхеєнком та іншими репресованими ворогами. Внаслідок такої “діяльності” Іщенко сотні чесних комуністів були піддані різним партійним стягненням, виключенням і т. п. [...] Якщо член партії пройшов по тій вулиці, де ходили вороги, то Іщенко і такого змушував звітуватися»²⁰³.

Ображені комуністи Сумщини бідкалися на свавілля свого партійного ватажка секретарю ЦК КП(б)У С. В. Косіору та першому секретарю Харківського обкому партії М. Ф. Гікалу. Високопосадовці вважали К. Іщенка «своїм хлопцем» і на скарги не реагували²⁰⁴.

На тлі тотальної підозрілості головному сумському чекісту не вдалось уникнути нового службового розслідування, крапку в якому нібито поставив Л. Й. Рейхман. Останній 5 грудня 1937 р. у доповідній записці начальнику відділу кадрів НКВС УРСР, капітану державної безпеки Михайлу Севериновичу Северину (1895–1938) зауважував, що стосовно Кудринського «обвинувачення не підтвердилися – питання вважати вичерпаним»²⁰⁵.

Але наприкінці 1938 р. над Кудринським знову почали збиратися хмари. Розуміючи, що розслідування його діяльності в

²⁰² ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8180, т. 4, арк. 5.

²⁰³ Там само, т. 3, арк. 1–2.

²⁰⁴ Там само, арк. 2.

²⁰⁵ Там само, т. 2, арк. 26.

Сумах може призвести до сумних наслідків, він вирішив зіграти на випередження та у численних зверненнях до вищих інстанцій змальовував себе жертвою «ворожого керівництва». Так, у заяві від 17 січня 1939 р. секретарю парткому УНКВС лейтенанту державної безпеки Леоніду Олексійовичу Тищенку (1899–1943) він просив звернути увагу на той факт, що його харківські колеги «били арештованих з метою отримання на мене свідчень»²⁰⁶. Однак аргументи Кудринського не були взяті вищим керівництвом до уваги. У розпал кампанії боротьби з «порушеннями соціалістичної законності» в органах держбезпеки 16 червня 1939 р. Кудринського було заарештовано за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР. Помічник начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР, сержант державної безпеки Мотя Лейбович Хайтін висунув звинувачення Кудринському в тому, що

«він, перебуваючи на посаді начальника Сумського міського відділу НКВС Харківської області, застосовував неправильні методи ведення слідства, отримував від заарештованих наклепницькі свідчення на цілий ряд невинних громадян, здійснював необґрунтовані арешти».

До справи Кудринського були залучені свідчення заарештованих сумчан. Так В. Марченко свідчив:

«Слідство у моїй справі вів особисто колишній начальник Сумського міськвідділу НКВС Кудринський [...] 8 серпня викликали на допит, допит проводив Кудринський. Методи допиту були наступними: Кудринський бив мене кулаком по всіх частинах тіла, вимагаючи “розколу” в контрреволюційній діяльності. Відповіді на так поставлене ним питання дати не міг, так як контрреволюційною діяльністю я ніколи не займався, тоді він приступив до побиття мене лінійкою, яка була сантиметра півтора товщиною і кінці її були оброблені міддю. Лінійкою, вірніше ребром її, він бив по маківці голови, вимагаючи також свідчень»²⁰⁷.

Іншій заарештований П. Д. Райко згадав:

«Мене допитували 12 годин підряд. Кудринський під час допиту дав мені мов би конспект, про що я повинен показувати і сказав, поки я повернуся з обіду, щоб я написав власноручне показання.

²⁰⁶ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8180, т. 3, арк. 7.

²⁰⁷ Бажан О.Г., Золотарьов В.А. Командир «Великого терору» на Сумщині... – С. 161.

Я відмовився це зробити, після цього почав мене бити лінійкою по плечах і взагалі куди попало»²⁰⁸.

Факти масового «порушення соціалістичної законності» в Сумському міськвідділі НКВС «доби Кудринського» змушений був визнати на вже згаданому допиті С. М. Богров:

«Щодо методів слідства в той час можу засвідчити, що застосовувались незаконні методи [...] Якщо заарештований не визнавав належності до антирадянської організації, застосовувалась "стійка", тобто підслідного примушували стояти на ногах доти, поки не зізнається, тобто не дасть свідчень на себе. Крім того, якщо співробітники йшли відпочивати, підслідний залишався в коридорі, і черговий зобов'язаний був дивитися, щоб він не спав, а зранку знову його допитували, і якщо він не зізнавався, знову застосовувалася "стійка". Все це робилося за розпорядженням начальників»²⁰⁹.

Звинувачення у «застосуванні фізичних методів впливу» було не єдиним у справі Кудринського. Компромат, зібраний на колишнього керівника сумського міськвідділу НКВС, стосувався й присвоєння особистих речей репресованих громадян. Індустрія знищення ворогів народу мала не тільки сприяти санації радянського суспільства, а й примножувати матеріальне становище співробітників органів держбезпеки. Такої думки дотримувався й Олексій Кудринський, який дозволив членам розстрільної команди продавати речі страчених на міському ринку. Не гребував вилученими «речовими доказами» й сам начальник міськвідділу. Так, помічник оперуповноваженого Сумського міського відділу НКВС, сержант державної безпеки Борис Григорович Фадеєв (1904-?) розповів слідству у справі Кудринського наступне:

«У 1937 р. в м. Суми здійснювали виконання вироків. Після виконання вироків, виконавці присвоювали собі гроші, пальто, костюми, взуття та все барахло заганяли, тобто продавали, і від цього мали великий заробіток [...] Кудринський про це знав».

Здавалося, що за наявності у справі таких серйозних звинувачень Олексію Кудринському не уникнути суворого вердикту Феміди. Однак після 10-денного перебування Кудринського у

стінах внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР тюремний лікар у висновку від 27 червня 1939 р. зазначив, що «останній страждає нервовим розладом і потребує спеціального тривалого лікування в психіатричній лікарні». Експертна комісія Київської психіатричної лікарні ім. Павлова на початку жовтня 1939 р. визнала, що колишній керівник сумських чекістів «страждає затяжним реактивним психозом. Захворювання пов'язане з неприємними переживаннями, обумовленими його ситуацією, у випадку зміни якої, можливо, відбудеться одужання». Спираючись на медичну експертизу, військовий прокурор військ НКВС Київського округу рішенням від 17 листопада 1939 р. обвинуваченого Кудринського «видав на поруки». Наприкінці квітня 1940 р. молодший слідчий слідчої частини УНКВС по Сумській області Захитін ініціював повторну перевірку психічного стану Кудринського в Харківському інституті судово-психіатричної експертизи. В «Акті амбулаторної судово-психіатричної експертизи відділу Центрального психоневрологічного інституту» від 29 червня 1940 р. було підтверджено, що Кудринський «страждає хронічним захворюванням в формі шизофренії». Керуючись висновками медиків, старший слідчий слідчої частини УНКВС, сержант державної безпеки Пархоменко в липні 1940 р. слідчу справу зі звинувачення Кудринського припинив. Відтворити подальший життєвий шлях Кудринського досить важко. Відомо, що в часи «хрущовської відлиги», наприкінці 1959 р., Кудринський переймався клопотами з оформлення власної пенсії і збирав відповідні документи, які б засвідчили його перебування у слідчому ізоляторі та психіатричній лікарні. Помер Кудринський у Харкові 28 липня 1986 р.²¹⁰

Нині складно відповісти на питання: чи насправді Кудринський потребував допомоги психіатрів, чи не було це добре розіграним спектаклем заради уникнення покарання? Для об'єктивності потрібно зауважити, що заарештованих співробітників НКВС колишні колеги обробляли не менш нещадно, ніж звичайних громадян. Деякі гинули на допитах, інші втрачали розум. Так, заарештований начальник відділка 2-го (секретно-полі-

²⁰⁸ Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область. – Кн. 1. – С. 33.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Бажан О.Г., Золотарьов В.А. Командир «Великого терору» на Сумщині... – С. 161–162.

тичного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, майор державної безпеки Зіновій Наумович Глебов-Юфа (1903–1940), який у 1920–1936 рр. працював в Україні, після допитів «почав виявляти в камері ознаки психічного розладу». Його тричі обстежували лікарі, які з'ясували, що заарештований «страждає на психічний душевний розлад у формі тюремного параноїда (марення) – хвороби, яка минає, виліковується та не звільнює від відповідальності», а точніше страти²¹¹. Начальник 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області, капітан державної безпеки Марк Петрович Роголь (1905–1941) після півторарічного ув'язнення замість п'ятирічного заслання до Казахстану 1 листопада 1939 р. був запроторений до Київської психіатричної лікарні, у якій перебував до німецької окупації і загинув від рук нацистів²¹². У 1943 р. в Харкові німці стратили колишню оперуповноважену 12-го відділу (оперативної техніки), співробітницю місцевого облуправління НКВС Ньюру Самійлівну Люшкову (1899–1943), яка потрапила за ґрати після втечі влітку 1938 р. до Японії рідного брата – начальника УНКВС по Далекосхідному краю, комісара державної безпеки 3-го рангу Генріха Самійловича Люшкова (1900–1945). Після закінчення слідства, яке вів начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області М. П. Шнайдер, вона збожеволіла та була відправлена до лікарні²¹³. Після закінчення слідства опинився у психіатричній лікарні колишній начальник Запорізького міськвідділу НКВС лейтенант державної безпеки Борис Павлович Болдін (1906–1942), який там і помер²¹⁴.

Із «сіоністів-шпигунів» у «порушники соціалістичної законності»

3 квітня 1938 р. був арештований полковий оперуповноважений 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області сержант державної безпеки Б. Е. Сандлер. Через вісім днів йому було

²¹¹ Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД 1937–1939. – М.: Вече, 2001. – С. 237.

²¹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37281, арк. 238.

²¹³ Держархів Харківської обл., ф. Р-645, оп. 1, спр. 7652, арк. 112–112 зв.

²¹⁴ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. 38810, арк. 5–10.

пред'явлено обвинувачення в участі у контрреволюційній сіоністсько-шпигунській організації, тобто в злочинах, передбачених ст.ст. 54-6 та 54-11 КК УРСР.

Борис (Берко, Борух) Ельевич Сандлер народився у 1906 р. у подільському містечку Гриців (нині Шепетівський р-н Хмельницької обл.) у родині кустаря. Освіта нижча: закінчив стаціонарну школу 1-го ступеню. У 1919–1920 рр. навчався в школі з вивчення давньої єврейської мови. У 1926–1928 рр. – секретар і голова сільської ради у с. Теофіполь Шепетівської округи. Із 1929 р. – керуючий справами районного апарату у с. Гриців. Із 9 травня 1932 р. – понадштатний уповноважений Шепетівського райвідділу ДПУ Вінницької області. Із 8 березня 1934 р. – навчався на курсах підготовки заступників начальників політвідділів МТС по ДПУ. Із 4 липня 1934 р. – заступник начальника політвідділу свинорадгоспу Васильєва по ДПУ у Лебединському районі Харківської області. Із 15 березня 1935 р. – уповноважений ЕКВ УДБ УНКВС по Харківській області. Із 27 жовтня 1935 р. – уповноважений ЕКВ Чугуївського райвідділу НКВС. Із 12 травня 1936 р. – т.в.о. помічника оперуповноваженого ОВ НКВС 20-ї танкової бригади. Із 13 липня 1936 р. – полковий оперуповноважений ОВ НКВС змішаної авіаційної бригади у м. Люботин Харківської області. Член ВКП(б) із 1927 р.

Допитані по справі свідки Коган, Клігер, Штерн та інші свідчили, що в 1923 р. Сандлер був членом підпільної сіоністської організації в Грицівському районі, тому у 1929 р. був виключений з партії, але невдовзі був поновлений у членстві.

Заступник начальника УНКВС по Харківській області Д. А. Перцов був незадоволений свідченнями Сандлера, заявивши останньому, що йому «мало дали, потрібно дати так, щоб ребра стирчали назовні». Він вимагав «ув'язки» свідчень про зв'язок колишнього начальника контррозвідувального відділу Л. С. Аррова з покійним С. С. Мазо та «про диверсійно-терористичну роботу на користь Польщі, Німеччини та Англії». Слідчий Я. П. Середа «ув'язував» свідчення Б. Е. Сандлера за допомогою дубової палиці, яку називали «Ванька-встанька» або «дубовий питальник»²¹⁵.

²¹⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 2, арк. 90-91.

Після падіння М. Єжова здавалося, що Сандлер вийде на волю, але тут надійшла заява про порушення ним «соціалістичної законності» під час слідства у справі Еммануїла Самійловича Балясного. 15 жовтня 1937 р. Сандлер висунув Балясному обвинувачення як учаснику військово-фашистської змови та на допитах шляхом застосування фізичних засобів впливу дістав потрібні зізнання. 22 листопада 1937 р. Сандлер особисто склав акт про шкідницьку діяльність Балясного на автобазі № 12 і домігся його підписання від спеціальної комісії. 10 листопада 1939 р. був складений обвинувальний висновок по справі Сандлера за ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-11, а також ст. 206-17 п. «а» ККУРСР.

Під час судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Харківської області 8 лютого 1940 р. свідок Е. С. Балясний свідчив:

«Сандлер вів мою справу, він вимагав у мене неправдиві свідчення, застосовував до мене фізичні засоби впливу: ставив на коліна, витягував підборіддя на стілець і змушував гавкати, а якщо я переставав, він бив мене лінійкою по шиї; змушував бігати навколо стільців, лоскотав мене ключами та олівцями. Він змушував мене визнати, що мій метод поточного ремонту машин є шкідницьким. Для того, щоб зробити з мене учасника сіоністської організації, Сандлер підробив мій рік народження, оскільки я для цього не підхожу за віком, та змушував підписувати свідчення свідків [...] В камері я був наймолодшим, і Штаркман, який сидів зі мною, умовляв підписати все. Він також допитувався Сандлером і Щеголевським²¹⁶. Гудименко бачив, як Сандлер вдарив мене кулаком в обличчя, але нічого не говорив. Щеголевський, будучи начальником відділку, заходив під час допитів і за те, що я бідкався на биття, Сандлер знову мене бив».

Допитаний на суді свідок – молодший лейтенант державної безпеки Соломон Семенович Резніков (1902–?) засвідчив:

«Сандлер бив його [Балясного] легенько у груди або живіт. Під час цього допиту заходив Щеголевський та про щось розмовляв з Сандлером».

²¹⁶ Щеголевський Зіновій Ісайович (1901–?). З 1 грудня 1935 р. по 7 квітня 1938 р. – начальник відділку ОВ УНКВС Харківської області. 9 квітня 1938 р. заарештований. 19 серпня 1939 р. звільнений з-під варті. Старший лейтенант державної безпеки.

Допитані на судовому засіданні члени комісії з встановлення шкідницьких дій Балясного – Сергій Михайлович Гончаренко та Олександр Олександрович Суботній – заявили, що акт про шкідництво був сформульований працівниками НКВС. Сам же Сандлер в судовому засіданні винним себе ні в чому не визнав.

8 лютого 1940 р. Військовий трибунал визнав Б. Сандлера винним у застосуванні фізичних методів впливу до Е. Балясного та за ст. 206-17 п. «а» ККУРСР приговорив до 2,5 років позбавлення волі. За ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-11 ККУРСР Сандлер був виправданий.

Двічі репресований: справа Пандоріна

Серед засуджених харківських чекістів виділяється лейтенант державної безпеки Олександр Олександрович Пандорін, який перебував під арештом двічі. Він народився у 1898 р. в Астрахані в родині прикажчика рибальського промислу. Росіянин. Закінчив у 1916 р. вище початкове училище в Астрахані. Із червня 1916 р. працював молодшим наглядцем телефонної станції в Астрахані. У липні – грудні 1918 р. – завідувач зброєю партизанського загону Уфимської губернії. Із січня 1919 р. – скарбник відділу постачання 13-ї армії. Із серпня 1919 р. – співробітник резерву 13-ї армії. Із червня 1920 р. – наглядчач речової бази № 2 13-ї армії. Із листопада 1920 р. – співробітник для доручень відділу постачання 4-ї армії у Сімферополі. Із квітня 1921 р. – наглядчач польової речової бази 4-ї армії в Олександрівську. Із серпня 1921 р. – завідувач речовим складом Харківського військового округу. Із грудня 1922 р. – безробітний у Запоріжжі. Із листопада 1923 р. – судовий виконавець Катеринославського губернського суду в Запоріжжі. У липні 1924 р. – серпні 1930 р. – уповноважений Запорізького окружного відділу ДПУ. Із вересня 1930 р. – старший уповноважений Харківського оперативного сектора ДПУ. У 1931 р. – районний уповноважений Харківського оперативного сектора ДПУ по Охтирському району. Із грудня 1931 р. – начальник Охтирського районного відділу ДПУ. Із квітня 1933 р. – начальник Улянівського районного відділу ДПУ Харківської області. У квітні 1934 р. – січні 1937 р. – уповноважений і оперуповноважений особливого відділу Харківського

обласного відділу ДПУ–УДБ УНКВС по Харківській області. У січні 1937 р. – березні 1938 р. – т.в.о. начальника 7-го відділку 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У березні 1938 р. – березні 1939 р. – в'язень Харківської тюрми²¹⁷.

Обставини його першого арешту потребують подальшого вивчення. Відомо, що первинною партійною організацією УДБ УНКВС по Харківській області він був виключений з лав ВКП(б), де перебував з листопада 1928 р., «як заарештований» 27 березня 1938 р., а 25 квітня 1938 р. бюро Кагагановичевського райкому КП(б)У м. Харкова підтвердило це рішення²¹⁸. 9 квітня 1938 р. він був звільнений з посади т.в.о. начальника 7-го відділку (організаційної та мобілізаційної роботи) 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області «як такий, що знаходиться під слідством»²¹⁹. Цікаво, що на Луб'янці на арешт Пандоріна прореагували на два дні раніше – звільнивши з НКВС за ст. 38 «б»²²⁰.

Майже рік провів він у в'язниці, відкидаючи звинувачення у контрреволюційній діяльності. Після звільнення, на відміну від багатьох колег зі схожою долею, зумів домогтися і партійної реабілітації – 25 вересня 1939 р. було поновлено його членство у партії²²¹.

Помічник начальника бюро харківського заводу № 183 О. О. Пандорін повторно був притягнутий до кримінальної відповідальності 4-го грудня 1939 р. На цей раз за побиття та вбивство арештованого – колишнього начальника Харківського міського військкомату Григорія Абрамовича Подольського. Останній був заарештований особливим відділом ГУДБ НКВС Харківського ВО у вересні 1937 р. за обвинуваченням в контрреволюційній діяльності. Справу Подольського доручили розслідувати Пандоріну, який одразу почав нещадно бити арештованого. Вночі 21 жовтня 1937 р. Подольський був викликаний на

²¹⁷ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 2373497.

²¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 17, арк. 131.

²¹⁹ А ГУВСУХО, к. д., наказ по УНКВС по Харківській області № 213 від 9 квітня 1938 р.

²²⁰ Там само, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 810 від 7 квітня 1938 р.

²²¹ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 2373497.

допит і після чергової відмови визнати провину побитий Пандоріном та співробітниками 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області та ОВ ГУДБ НКВС ХВО. У побитті брали участь начальник 5-го відділку старший лейтенант державної безпеки Олександр Йосифович Степановський (1897–?); оперуповноважений молодший лейтенант державної безпеки Давид Овсійович Цирлін; оперуповноважений сержант державної безпеки Петро Олександрович Большунов (1907–?); оперуповноважений сержант державної безпеки Михайло Бенціонович Лівшиць (1912–?), лейтенант державної безпеки Олександр Іванович Псарьов (1903–?), Павло Гордійович Мухін, Василь Петрович Папахно та Олександр Іванович Шеломков. Били Подольського руками та дерев'яною рейкою, зламавши йому 4 ребра. Тієї ж ночі Подольський помер в кабінеті Пандоріна²²².

На попередньому слідстві Пандорін визнав, що разом з іншими співробітниками УНКВС застосовував до арештованих «засоби фізичного впливу». Але бив арештованих за вказівкою тодішнього начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області В. Л. Писарева-Фукса та його заступника О. Д. Тишковського. Допитаний з цього приводу Тишковський категорично відкидав свою причетність до побиття Подольського, але Цирлін на допиті 7 січня 1940 р. підтвердив, що лупцювали співробітника військкомату саме з ініціативи заступника начальника 5-го відділу:

«Свою провину у вбивстві Подольського я також визнаю, і цей злочин був допущений через існуючу тоді обстановку в управлінні НКВС. Це система – тоді змушували бити арештованих. Прикладом для мене та інших були факти, коли начальник особливого відділу Писарев бив сам арештованих».

Сам же Пандорін ще 26 липня 1939 р. заявив про «викривлення» в слідчій роботі:

«Застосовували методи фізичного впливу по відношенню до арештованих за прямими розпорядженнями начальника ОВ НКВС ХВО та його заступника. Ці методи застосовувалися до більшості арештованих. Зокрема, Лівшиць славився в особливому відділі як один із слідчих, який застосовував методи фізичного примусу до більшості своїх арештованих. Большунов

²²² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014567, арк. 187.

застосовував ці методи теж досить широко. Псарьов застосовував ці методи набагато рідше. Степановський засоби фізичного впливу застосовував мало, але припустив, що контрреволюційна організація, яку він викрив у системі ТОСАВІАХІМІ дуже чисельно розбухла і багато з арештованих були невинні».

За справою щодо вбивства Г. А. Подольського військовим слідчим військової прокуратури військ НКВС Харківського округу військовим юристом 2-го рангу Османовим 2 березня 1940 р. був складений висновок, затверджений згодом прокурором Палкіним. Згідно з ним, справа стосовно О. Д. Тишковського, Д. О. Цирліна, М. Б. Лівшиця, П. О. Большунова, В. П. Папахіна, О. І. Псарьова, М. Г. Гудименка, О. Й. Степановського, П. Г. Мухіна, О. І. Шеломкова в кримінальному порядку згідно до ст. 5 КПК була припинена. Було порушено питання про відповідальність співробітників НКВС в дисциплінарному порядку²²³.

Відзначимо, що т.в.о. начальника слідчої частини УНКВС по Удмуртській АРСР О. Й. Степановський був звільнений в запас ще 1 жовтня 1939 р.²²⁴ Самого ж Пандоріна вдруге звільнили з органів НКВС 8 січня 1940 р. за ст. 38 «в»²²⁵.

Справу Пандоріна 7 та 8 квітня 1940 р. розглядав в закритому засіданні Військовий трибунал військ НКВС Харківського округу у складі: голови – військового юриста Рубежина; членів – старшого політрука Мішури та сержанта державної безпеки Шкатули, при секретарі Гладкові. У засіданні брав участь військовий прокурор ХВО бригадйськюрист Палкін та захисник Гайворонський. В суді Пандорін визнав винним себе в тому, що виконував розпорядження керівництва, зокрема, застосовуючи незаконні методи допитів арештованих. Свою провину у вбивстві Подольського визнав частково та заявив, що прямих вказівок застосовувати до Подольського биття Тишковський не давав, але він так зрозумів його розпорядження. Суд приговорив

«Пандоріна Олександра Олександровича за ст. 206-17 п. “а” КК УРСР піддати позбавленню волі у виправно-трудовах таборах

²²³ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014567, арк. 188.

²²⁴ А ГУВСУХО, к. д., наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1834 від 1 жовтня 1939 р.

²²⁵ Там само, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 17 від 8 січня 1940 р.

строком на шість років, без ураження в правах з позбавленням Пандоріна спецзвання “лейтенант державної безпеки”. Зарахувати строк попереднього ув'язнення з 28.III-1940 р.»²²⁶.

Втім О. О. Пандорін був не єдиним харківським чекістом, який був засуджений з другої спроби.

«Капітан Азак»

Колишній в'язень харківської тюрми Олександр Вайсберг описав зустріч з цим чекістом:

«Ми ввійшли до великої й світлої кімнати з трьома вікнами. На протилежній від дверей стіни висів портрет Дзержинського в натуральну величину, перед портретом стояв стіл у формі літери Т. За столом сидів капітан [...] Капітан повернувся до мене лицем і приязно усміхнувся. Це був невеликий стрункий чоловік з розумними очима, інтелігентним обличчям та досить граціозними рухами. В його роті виблискували два золоті зуби. Судячи з вигляду, він був євреєм. Я забув його ім'я, але звучало воно якось на зразок Азак. Так будемо називати його саме цим іменем»²²⁷.

Родинне прізвище «капітана Азака» було Лазар Соломонович Тандетницький. Він народився 26 січня 1904 р. у м. Гадяч Полтавської губернії у родині торговця. У 1912 р. після смерті батька перебрався до Лебедин Харківської губернії до рідного дядька – брата небіжчика. У 1919 р. закінчив гімназію та вступив бійцем до місцевого зведеного комсомольського батальйону. Того ж року очолив відділ інформації Лебединського повітового відділу телеграфної агенції «Укрросту». Його літературне псевдо – Арров, згодом стало частиною його прізвища – Арров-Тандетницький. У 1920 р. – відповідальний секретар Лебединського повіткому комсомолу, у складі зведеного партійно-комсомольського загону брав участь у боях з повстанцями Нестора Махна, Марусі та інших отаманів. Із грудня 1920 р. – завідувач відділом друкованих органів Харківського губкому КСМ. Із 1921 р. – редактор харківської газети «Юний пролетар», Харків. У 1922 р. – заступник політичного комісара Харківського вищого політичного технікуму. У 1922–1923 рр. – політичний

²²⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014567, арк. 189.

²²⁷ Вайсберг О. Холодна гора. – Харків: Права людини, 2010. – С. 43.

комісар відділу спорту загального навчання при 2-му полку ЧОН у Харкові. У 1923–1924 рр. – завідувач школою конторського та школярського навчання харківського окружного відділу народної освіти. Арров був освіченою людиною – закінчив у 1925 р. правовий факультет Харківського інституту народного господарства, у 1928 р. навчався на 4 курсі економічного факультету цього ж навчального закладу. Рідною мовою вважав російську, вільно володів українською, читав і писав німецькою і французькою, але мови предків, єврейської, як відомо із анкет – не знав зовсім²²⁸.

Енергійного та розумного молодика запросили на роботу до економічного управління (ЕКУ) ДПУ УСРР, де із 23 вересня 1924 р. він працював помічником уповноваженого, із 1 січня 1927 р. – т.в.о. уповноваженого, із 9 серпня 1927 р. – уповноваженим 1-го відділку, з 1 жовтня 1928 р. – старшим уповноваженим. Перші ж його кроки шаблями чекістської кар'єри були відзначені високими відомчими нагородами: 28 грудня 1927 р. на честь десятиріччя органів держбезпеки він отримав срібний годинник від Колегії ДПУ УСРР, 16 грудня 1929 р. – пістолет «Маузер» з написом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією» від Колегії ОДПУ СРСР. З квітня 1930 р. «за активну боротьбу з контрреволюцією» Арров був нагороджений орденом Червоного Прапора, а ще через п'ять місяців вступив до більшовицької партії. Після призначення у вересні 1930 р. колишнього начальника ЕКУ ДПУ УСРР Йосифа Михайловича Блата (1894–1937) начальником 2-го (Донецького) оперативного сектору ДПУ, Арров разом з ним перебрався до тодішнього міста Сталіно, оскільки вважався «фахівцем з Донбасу» та, окрім «Шахтинської справи», у 1927–1930 рр. брав активну участь у слідстві «Будівельного бюро “Донвугілля”». Втім, невдовзі повернувся до Харкова та знову працював в ЕКУ ДПУ УСРР (з 9 грудня 1930 р. – старший уповноважений, з 18 квітня 1931 р. – оперуповноважений). 12 листопада 1931 р. Аррова призначили начальником ЕКВ Дніпропетровського оперативного сектору ДПУ; 25 лютого 1932 р. – начальником ЕКВ Дніпропетровського обласного відділу ДПУ.

²²⁸ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 1673430.

17 червня 1932 р. «за допущене злочинно-бюрократичне ставлення до питання робітничого постачання по Дніпропетровській області» наказом голови ДПУ УСРР Станіслава Францовича Реденса (1892–1940) він був усунутий із посади, понижений до оперуповноваженого та заарештований на 20 діб²²⁹.

Проте оперуповноваженим йому працювати не довелося – 3 серпня 1932 р. призначили помічником начальника 1-го відділку ЕКУ ДПУ УСРР, а 10 січня 1933 р. – начальником 1-го відділку ЕКУ ДПУ УСРР. Ударною роботою він реабілітувався швидко – 19 грудня 1932 р. був нагороджений бойовою зброєю від Колегії ОДПУ СРСР, а 20 грудня 1933 р. знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV) за № 819²³⁰.

26 липня 1934 р. Арров очолив ЕКВ УДБ УНКВС по Харківській області. Про його роботу на цій посаді свідчать сухі цифри: у 1935 р. його підлеглими була заведена 351 справа, за якими було притягнуто 996 осіб, 544 з яких заарештували²³¹; у 1936 р. притягли до відповідальності 607 осіб²³². Від підлеглих Арров вимагав, насамперед, професіоналізму:

«Нам потрібні люди з природним хистом, з соціальним минулим рахуватися не слід, не це вирішує суть справи»²³³.

Коли у 1935 р. надійшла директива про звільнення з апарату УДБ позапартійних чекістів, то Арров шляхом фальсифікації залишив на оперативній роботі начальників відділків ЕКВ Олександра Петровича Александрова (1900–?) та Володимира Наумовича Скраливецького (1899–?) – офіційно перевів їх на роботу в неоперативні відділи²³⁴. Після розформування економічного відділу Арров у січні 1937 р. був призначений начальником 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області. Лише за перші три місяці роботи харківськими контррозвідниками було притягнуто до відповідальності 163 особи²³⁵.

²²⁹ Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе... – С. 89–90.

²³⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ ОДПУ СРСР № 207 від 20 грудня 1933 р.

²³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 59.

²³² Там само, арк. 77.

²³³ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 2, арк. 200.

²³⁴ Там само, арк. 211.

²³⁵ Там само, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 99.

27 липня 1937 р. капітан державної безпеки Л. С. Арров був призначений начальником ДТВ ГУДБ НКВС Амурської залізниці²³⁶, але виїхати на Далекий Схід йому не довелося, і за два місяці наказ про його призначення скасували через виявлені численні компрометуючі матеріали. 27 грудня партійна організація УНКВС по Харківській області навіть виключила його з партії через «родинні зв'язки з троцькістами та близькі стосунки з деякими з них», «за близькі відносини з ворогом народу Мазо», «за антипартійний поступок (репліка з приводу доповіді про т. Кірова)», «недостойну комуніста поведінку (зокрема до молодих кадрів)», «антипартійне тлумачення методів роботи НКВС (порівняння агентів з провокаторами)». Також Арров під час арешту Кашевського повідомив його дружину про умови утримання під вартою, інструктував її, як себе вести для надання допомоги заарештованому, за пасивність і відірваність від партійного життя, за нещирість при розгляді його справи²³⁷. 28 січня 1938 р. бюро Кагановичевського райкому КП(б)У м. Харкова відмінило це рішення, оскільки «найстрашніший злочин» – зв'язок з родичами-троцькістами був не встановлений. Інші обвинувачення, зокрема «грубощі та зверхньо-панське ставлення до співробітників», тягнули лише на сувору догану з занесенням в особову справу²³⁸. Виправдовувати партійну довіру та замолювати гріхи співробітник резерву НКВС СРСР Л. С. Арров відправився до Свердловська, де у лютому 1938 р. очолив ДТВ ГУДБ НКВС залізниці ім. Кагановича²³⁹.

Переїзд до Уралу, скоріш за все, відбувся завдяки сприянню тодішнього начальника УНКВС по Свердловській області комісара державної безпеки 3-го рангу Дмитра Матвійовича Дмитрієва (1901–1939), який тривалий час працював в ЕКУ ОДПУ СРСР – ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР і добре знав здібності Лазаря Самійловича. На користь цієї версії говорить і той факт, що невдовзі після арешту 28 червня 1938 р. Дмитрієва²⁴⁰ почали збиратися

²³⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 5 від 27 липня 1937 р.

²³⁷ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 16, арк. 63.

²³⁸ Там само, арк. 64.

²³⁹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 357 від 17 лютого 1938 р.

²⁴⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 176.

хмари і над Арровим – 4 серпня 1938 р. його відкликали у розпорядження НКВС СРСР²⁴¹, 22 жовтня 1938 р. звільнили із НКВС²⁴², а наступного дня заарештували в Москві. Обставини, за яких був репресований цей чекіст, потребують подальшого вивчення. Відомо лише, що на допиті 16 жовтня 1938 р. Д. М. Дмитрієв заявив: «Леплевський знаходився в контрреволюційному зв'язку з Арровим»²⁴³. Останній обвинувачувався за ст.ст. 58-10 та 193-17 п. «а» КК РРФСР. Слідство проводилося у Харкові, Москві, Свердловську, Москві. Утримувався в Бутирській в'язниці, вчинив спробу самогубства. У серпні 1939 р. його етапували до Свердловська, де 12 грудня 1939 р. військовий прокурор Уральського військового округу його справу припинив і його звільнили з-під арешту. «За проведення масових арештів» 27 грудня 1939 р. він був виключений з партії. Пенсіонер НКВС Арров проживав у Харкові, де і був знову заарештований 16 серпня 1940 р. і 15–25 квітня 1941 р. Військовим трибуналом військ НКВС Уральського військового округу засуджений на смерть «за порушення соціалістичної законності». 13 липня 1941 р. його стратили²⁴⁴.

Справа Якушева

За «порушення соціалістичної законності» був засуджений ще один колишній начальник відділу УДБ УНКВС по Харківській області – капітан державної безпеки Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін). Він народився 22 серпня 1903 р. у с. Олександрівка (нині Коренівський р-н Курської обл.). Росіянин. У трирічному віці втратив батька, який працював сторожем у князя Баратинського і цукрозаводчика Терещенка. Після закінчення сільської школи із літа 1915 р. працював ремонтним робітником на ст. Желобовка Московсько-Київсько-Воронезької залізниці. Із квітня 1920 р. – помічник повітового інформатора Ста-

²⁴¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1841 від 4 серпня 1938 р.

²⁴² Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 2317 від 22 жовтня 1938 р.

²⁴³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 593.

²⁴⁴ Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – С. 64.

рооскольської повітової ЧК Курської губернії. Із 26 травня 1922 р. – уповноважений інформаційного відділу Мелітопольського окружного відділку ДПУ. Із 20 серпня 1927 р. – начальник обліково-інформаційного відділу Мелітопольського окружного відділу ДПУ. Із 9 березня 1928 р. – уповноважений Інформаційного відділу ДПУ УСРР. Із 4 травня 1928 р. – начальник обліково-повідомного відділу Ніжинського окружного відділу ДПУ. Із 26 липня 1929 р. – начальник обліково-повідомного відділу Черкаського окружного відділу ДПУ. Служив в Харківському оперативному секторі ДПУ/обласному відділі ДПУ/обласному УНКВС (з 15 вересня 1930 р. – начальник інформаційного відділу; із 15 квітня 1931 р. – помічник начальника СПВ; із 1 березня 1936 р. – заступник начальника СПВ; з 3 січня 1937 р. – начальник 4-го відділу)²⁴⁵. Із 16 серпня 1937 р. – заступник начальника УНКВС по Київській області²⁴⁶. З 1 жовтня 1937 р. – начальник УНКВС по Житомирській області²⁴⁷. Із 26 лютого 1938 р. – у резерві НКВС СРСР²⁴⁸. Служив в НКВС Кримської АРСР (з 3 травня 1938 р. – заступник наркома внутрішніх справ, із 4 серпня 1938 р. – нарком внутрішніх справ²⁴⁹). Нагороджений орденом Червоної Зірки²⁵⁰ та знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV)²⁵¹.

Якушева заарештували 18 грудня 1938 р. Під час слідства з'ясувалося, що нарком внутрішніх справ Кримської АСРР, отримавши телеграфне розпорядження РНК і ЦК ВКП(б) про припинення роботи судової трійки, одноосібно змінив вирок та особисто засудив на смерть 47 осіб, 22 з яких були страчені. Знаючи про заборону виконання вироків трійки, Якушев, з метою приховання своїх злочинів, наказав підлеглим про максимальне форсування виконання вироків трійки. У наслідку цьо-

²⁴⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 578–579; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 462–463.

²⁴⁶ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 1442 від 16 серпня 1937 р.

²⁴⁷ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 1820 від 1 жовтня 1937 р.

²⁴⁸ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 485 від 26 лютого 1938 р.

²⁴⁹ Там само, наказ НКВС СРСР по о/с № 2523 від 4 серпня 1938 р.

²⁵⁰ Правда. – 1937. – 20 грудня.

²⁵¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ ОДПУ СРСР по о/с № 2175 від 8 квітня 1934 р.

го 28 і 29 листопада 1938 р. було розстріляно 770 осіб. Під безпосереднім керівництвом і за особистою участю Якушева було розстріляно 553 особи. За його вказівкою розстрілювали навіть вагітних жінок. Встановлено також, що він особисто фальсифікував оперативні та слідчі документи. Ні під час слідства, ні на суді Військової колегії Верховного суду СРСР 20 липня 1939 р. Якушев себе винним не визнав. Можливо, що ця стійкість і врятувала йому життя і він отримав 20 років таборів²⁵².

Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС. 9 жовтня 1941 р. звільнений достроково з табору. Із жовтня 1941 р. – на спецпідготовці у мотострілецькій бригаді НКВС. У листопаді 1942 р. – липні 1943 р. – заступник начальника розвідки та заступник начальника оперативної групи НКВС Калінінського фронту. У липні 1943 р. – лютому 1944 р. – заступник начальника розвідки і заступник начальника оперативної групи НКДБ партизанської бригади Вишньова у Вітебській області. Із лютого 1944 р. – у резерві загону особливого призначення НКДБ СРСР. У березні 1944 р. – січні 1945 р. – заступник командира партизанського загону Іванова на Західній Україні. Із лютого 1945 р. – начальник 2-го відділку 10-го відділу господарського управління наркомату оборони СРСР. У травні 1945 р. – серпні 1948 р. – начальник інспекції господарського управління та керуючий справами наркомату оборони – МВС СРСР. Із серпня 1948 р. – начальник 11-го відділу господарського управління МВС СРСР. Із серпня 1949 р. – начальник контрольно-ревізійної інспекції господарського управління МВС СРСР. Із лютого 1951 р. – начальник інспекції господарського управління МВС СРСР (працював на цій посаді і у 1954). Отримав звання підполковник державної безпеки та полковник. Нагороджений орденом Леніна та двома орденами Червоного Прапора²⁵³. У 1960 р. Л. Т. Якушева виключили з партії за те,

«що із кар'єристською метою брутально порушував соціалістичну законність, фальсифікував справи на партійних і радянських

²⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 19, арк. 138–139.

²⁵³ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 578–579; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934–1941. – С. 462–463.

працівників і тим самим здійснював найтяжчі антипартійні про-
ступки, несумісні з перебуванням в лавах КПРС»²⁵⁴.

Помер в Москві у 1986 р. Наприкінці життя написав дві при-
годницькі книги – «Слід “Комети”»²⁵⁵ та «Останній рейс “Тиг-
ріса-2”»²⁵⁶.

Справа «Спецбригади»

Серед співробітників НКВС СРСР, засуджених «за порушення
соціалістичної законності», виокремлюється кримінальна спра-
ва Д. А. Перцова, І. І. Крюкова, Я. П. Середи та О. П. Копаєва, яких
судили виключно за мордування колишніх колег. На сьогодні
це єдиний відомий автору випадок подібного обвинувачення.
Звичайно ж, «винищування чесних чекістських кадрів» закида-
лося багатьом керівним працівникам НКВС, але це відбувалося,
як правило, разом із звинуваченнями у змовницькій, шпигун-
ській, шкідницькій та контрреволюційною діяльності. Однак у
цій справі харківських чекістів було чимало відмінного від за-
гального процесу.

Центральною фігурою був Давид Аронович Перцов. Він на-
родився 30 травня 1909 р. у повітовому центрі колишньої Хер-
сонської губернії м. Олександрія у єврейській родині шевця. Мав
двох братів – Савелія та Рувіма (Роберта), які у середині 1930-х рр.
служили в УНКВС по Дніпропетровській області. Сестра Ольга
вийшла заміж за відомого в УРСР чекіста І. А. Шапіро. Свою тру-
дову кар’єру Д. Перцов розпочав 15 лютого 1925 р. у Катери-
нославі (з 19 липня 1926 р. – Дніпропетровськ) на «Украм’ясо-
морозобійні», де чотири роки працював учнем, підручним та
рубачем м’яса. У 1928 р. закінчив трирічну загальноосвітню
школу (або «контрторсько-торговельне училище»). У березні
1929 р. був висунутий на керівну господарську роботу у Дніпро-
петровську ревізійну комісію, де працював інспектором, стар-
шим інспектором і заступником комерційного довіреного²⁵⁷.

²⁵⁴ Реабилитация. Политические процессы 30-х – 50-х гг. – М.: Политиздат, 1991. – С. 89.

²⁵⁵ Костин С., Якушев Л. След «Кометы». – М.: ДОСААФ, 1978.

²⁵⁶ Костин С., Якушев Л. Последний рейс «Тигриса-2». – М.: ДОСААФ, 1987.

²⁵⁷ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 2323823.

Із 15 грудня 1929 р. Д. Перцов – позаштатний помічник упов-
новаженого інформаційного відділу Дніпропетровського окрвід-
ділу ДПУ, із 15 вересня 1930 р. – помічник уповноваженого сек-
ретного відділу Запорізького міськвідділу ДПУ, із 20 листопада
1930 р. – уповноважений ОВ цього ж міськвідділу. Брав участь
у розслідуванні справи «Весна». Член ВКП(б) із липня 1931 р.

1 березня 1932 р. його призначили уповноваженим ОВ 23-ї
запорізької авіаційної бригади, 23 серпня 1932 р. – уповнова-
женим 2-го відділку ОВ ДПУ УСРР, 17 серпня 1933 р. – уповнова-
женим 3-го відділку іноземного відділу ДПУ УРСР, 1 грудня
1935 р. – помічником начальника 3-го відділку іноземного від-
ділу УДБ НКВС УРСР.

Працюючи в іноземному відділі, молодший лейтенант дер-
жавної безпеки Д. Перцов:

«[...] ліквідував ряд чеських шпигунсько-диверсійних організацій
(справи “Шеф-резидент” і “Акторка”), підготував 7 вербувань у
Празі та Парижі. Через кур’єра-вербувальника особисто брав
участь у чотирьох вербуваннях у Польщі із виїздом на кордон,
перекидав і приймав агентуру. Один із учасників операції “Став-
ка” проти ОУН–УВО. Після успішного впровадження радянської
агентури до закордонного центру українських націоналістів спри-
яв виявленню бойової терористичної роботи ОУН–УВО проти
СРСР. Провів спеціальну роботу по виявленню переправ і явок
на польсько-радянському кордоні, де обліковано 21 переправа
терористичної організації ОУН–УВО на польському кордоні»²⁵⁸.

Сам же він, згадуючи свою чекістську кар’єру, писав:

«[...] Близько 8 років я пропрацював на рядовій роботі в основ-
ному по лінії іноземного та контррозвідувального відділу, по
обслуговуванню радянсько-польського кордону [...] Чудово та
бадьоро йшло моє життя. Я віддавав усі сили та всю свою мо-
лоду енергію партії, не на словах, а на ділі захищав святість та
недоторканість радянського кордону»²⁵⁹.

Після розформування іноземного відділу у січні 1937 р. Д. Пер-
цова перевели на посаду помічника начальника 4-го відділку у
щойно створений 3-й (контррозвідувальний) відділ УДБ НКВС
УРСР. Тут він продовжив «громити українських буржуазних

²⁵⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 9919, арк. 17.

²⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 24.

націоналістів», до числа яких потрапили не лише етнічні українці. Так, вже на першому допиті члена ЦК КП(б)У, директора партвидаву Івана Юліановича Кулика (1897–1937) Д. Перцов разом із начальником 3-го відділу УДБ НКВС УРСР комісаром державної безпеки 3-го рангу Володимиром Андрійовичем Стирне (1897–1937) зуміли дістати від нього такі зізнання:

«Я настільки зрісся з українськими націоналістами, що коли Кость Котко і Яловий запропонували мені, єврею, вступити до української націоналістичної організації, я розцінив це як висунення мене на роль “рятувальника” українського народу. Це імпульсувало моїй амбіції. Не задумуючись, я погодився брати участь в організації»²⁶⁰.

8 серпня 1937 р. Д. Перцов став помічником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР²⁶¹. Такий несподіваний стрибок у кар'єрі, на нашу думку, пояснюється не лише високими «виробничими показниками», але і давнім знайомством з новим начальником 4-го відділу старшим лейтенантом державної безпеки Матвієм Михайловичем Герзоном (1906–1938), із яким Давид Аронович працював ще у Дніпропетровську. Робота 4-го відділу була на особливому контролі у наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського, який особисто допитував найзначніших арештованих (інколи разом з першим секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором) і корегував протоколи допитів²⁶². Фальсифікацію слідчих матеріалів широко використовували і його підлеглі, про що згодом свідчив начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Н. Ширін:

«У Києві мені доводилося кілька разів переписувати подібні протоколи перш, ніж друкувати, оскільки тодішнє керівництво 4-го відділу – Хатаневевер²⁶³, Перцов не пропускали ці протоколи, самі вписували туди факти про які обвинувачені не казали»²⁶⁴.

²⁶⁰ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 291–293.

²⁶¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 від 8 серпня 1937 р.

²⁶² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 701117-фп, т. 1, арк. 48–49.

²⁶³ Арон Меєрович Хатаневевер (1905–1940) – майор державної безпеки, у грудні 1937 р. – травні 1938 р. – начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁶⁴ Лошицький О. «Лабораторія» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2. – 1998. – С. 215.

Д. Перцов власноручно допитував та мордував заарештованих²⁶⁵. Серед його жертв був і колишній перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявський (1893–1937). За свідченням Герзона, Косіор довго не давав згоди на арешт Чернявського, і той був заарештований без клопотання НКВС УРСР безпосередньо за вказівкою Москви²⁶⁶.

Ударна робота Д. А. Перцова по викриттю «правих, троцькістів, українських буржуазних націоналістів та церковників-контрреволюціонерів» сподобалася І. М. Леплевському. За його поданням цього чекіста підвищили у спеціальному званні відразу на дві позиції – 17 листопада він став старшим лейтенантом державної безпеки²⁶⁷. 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання важливіших урядових завдань» Д. А. Перцов був нагороджений орденом Червоної Зірки²⁶⁸.

Наступного дня в його житті відбулася ще одна знаменна подія, про яку сповістять всі республіканські газети:

«Учора, 20 грудня, секретар ЦК КП(б)У тов. С. В. Косіор і народний комісар внутрішніх справ УРСР тов. І. М. Леплевський прийняли групу працівників НКВС УРСР, нагороджених орденами Союзу. У кабінеті народного комісара внутрішніх справ УРСР тов. І. М. Леплевського зібралися працівники наркомату тт. Блюман²⁶⁹, Самойлов²⁷⁰, Долгушев²⁷¹, Перцов, Лифар²⁷², Джирін²⁷³,

²⁶⁵ Протокол допиту Дмитра Васильовича Коновалова, 1956.VII.6 // Наше минуле. – К., 1993. – № 1(6). – С. 61–62; Реабілітовані історією. Київська область. – К., Основа, 2011. – Кн. 3. – С. 394

²⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 6., спр. 701117-фп, т. 1, арк. 72.

²⁶⁷ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 р.

²⁶⁸ Правда. – 1937. – 20 декабля.

²⁶⁹ Блюман Віктор Михайлович (1899–1938) – начальник 5-го відділу НКВС УРСР.

²⁷⁰ Самойлов-Бесидський Самійло Ісакович (1900–1938) – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷¹ Долгушев Олексій Романович (1902–1973) – начальник 5-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷² Лифар Данило Григорович (1901–1943) – начальник 3-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷³ Джирін Давид Ізраїльович (1904–1938) – начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР.

Коркунов²⁷⁴, Борисов²⁷⁵, Пригов²⁷⁶, Боряченко²⁷⁷, нагороджені урядом орденами Союзу за зразкове і самовіддане виконання найважливіших завдань. Тепло зустрінутий, тов. С. В. Косіор дружньо поздоровив кожного з високою нагородою і радісним святом усіх трудящих – ХХ роковинами славних органів ВЧК–ОДПУ–НКВС. Тов. Косіор побажав дальших успіхів у самовідданій роботі на користь соціалістичної батьківщини, в боротьбі проти всіх мерзенних ворогів радянського народу – троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних – японо-німецьких та інших шпигунів, диверсантів і убивців. Присутні чекісти-орденоносці сердечно вітали вірного соратника великого Сталіна, керівника українського народу тов. С. В. Косіора і обіцяли йому і на родному комісарові тов. І. М. Леплевському з честю виправдати високу нагороду більшовицької партії та радянського уряду»²⁷⁸.

Газети надрукували і світлини «зустрічі на вищому рівні», на яких Перцов, на фоні мініатюрних Косіора та Леплевського виділявся високим зростом та атлетичною фігурою.

«Виправдовувати високу нагороду» деяким з перерахованих чекістів доведеться не довго. У квітні 1938 р. в Москві буде заарештований начальник 3-го (транспортного) Управління НКВС СРСР І. М. Леплевський та колишні начальники відділів УДБ НКВС УРСР Д. І. Джирін; С. І. Самойлов-Бесидський, М. М. Герзон, В. М. Блюман. Частину необхідного для їхнього арешту компромату дістав Перцов, який за наказом нового наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського очолив особливу оперативно-слідчу групу у справах заарештованих чекістів і вибивав свідчення проти своїх колишніх керівників. За час існування цієї групи (з 21 лютого по 30 квітня 1938 р.) був заарештований 241 співробітник НКВС УРСР. На більшість арештантів не було жодного компромату.

²⁷⁴ Коркунов Григорій Іванович (1904–1940) – начальник 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷⁵ Борисов-Коган Борис Ізраїльович (1904–?) – начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷⁶ Пригов Семен Львович (1903–?) – начальник 7-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁷⁷ Боряченко Михайло Петрович (1905–?) – помічник начальника тюрми НКВС УРСР.

²⁷⁸ Комуніст (Київ). – 1937. – 21 грудня.

Про те, що арешти співробітників ініціював саме нарком, свідчить подання за № 3536001 начальника оперативної слідчої групи НКВС УРСР Д. А. Перцова начальнику 2-го відділу УДБ НКВС УРСР капітану державної безпеки Михайлу Дмитровичу Яхонтову (1895–1939) від 9 березня:

«За розпорядженням наркома внутрішніх справ – комісара державної безпеки 3-го рангу тов. Успенського прошу негайно арештувати, провести найретельніший обшук, як у нього самого, так і у його родичів – Стадницького Ісака Григоровича, 1898 р.н. – заступника начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР. Арештованого Стадницького і матеріали обшуку направте у мое розпорядження»²⁷⁹.

Цей приклад є типовим. Перцов особисто бив колишніх колег, вимагаючи від них брехливих свідчень про причетність до контрреволюційних формувань і антирадянську діяльність. Заарештованих позбавляли сну та медичної допомоги, деякі з них не витримували жорстоких тортур і помирали на допитах. Серед забитих на допиті були начальник Лохвицького райвідділу НКВС Полтавської області лейтенант державної безпеки Іван Герасимович Таруц (1898–1938), начальник переселенського відділу НКВС УРСР Михайло Юхимович Шор (1900–1938), управляючий будинками адміністративно-господарського управління НКВС УРСР Михайло Веніамінович Френкель (1888–1938)²⁸⁰.

4 квітня 1938 р. О. І. Успенський призначив

«т.в.о. заступника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Перцова Д.А. – тимчасово виконуючим посаду заступника начальника управління НКВС по Харківській області»²⁸¹.

Наступного дня Перцов прибув до Харкова. Начальник УНКВС Г. Г. Телешев наказав йому курувати роботу оперативно-слідчої групи (створеної за київським зразком) із розслідування справ арештованих чекістів. Безпосередньо групою керував Іван Іванович Крюков, 1903 р.н., уродженець с. Рейне (нині Балашовсь-

²⁷⁹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 312.

²⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36991-фп, арк. 124

²⁸¹ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР № 117 від 5 квітня 1938 р.

кий р-н Саратовської обл.), з родини селянина-середняка. Росіянин. Закінчив у 1926 р. Ленінградський університет радянського права. У 1932–1937 рр. працював в ПП ОДПУ/УНКВС Сталінградського краю/області (до червня 1937 р. – начальник 6-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу; у червні – грудні 1937 р. начальник Хоперського райвідділу НКВС). 14 грудня 1937–28 травня 1938 рр. обіймав посаду начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У лютому–березні 1938 р. був відряджений до слідчої групи НКВС УРСР у справах заарештованих чекістів. Працював в УНКВС по Харківській області (у березні–серпні 1938 р. очолював слідчу групу УНКВС у справах заарештованих чекістів). Із 28 травня 1938 р. – заступник начальника 3-го відділу, із серпня 1938 р. – т.в.о. начальника 8-го (промислового) відділу. 23 жовтня 1938 р. відряджений до Одеси. У листопаді 1938 – червні 1939 рр. – в.о. Одеського обласного прокурора. Звання: лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (15 червня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.). Член ВКП(б) із грудня 1930 р.

Підручними Крюкова були лейтенант державної безпеки Середа та Копаєв, який спецзвання не мав.

Яків Петрович Середа народився 1903 р. у с. Бірки Бірківської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії у селянській родині, українець. Член ВКП(б) із листопада 1926 р. У 1918–1919 рр. закінчив 5 класів семирічки с. Бірки. У 1915 р. – листопаді 1918 р. – ремонтний робітник Владикавказької залізниці у Ростові та Катеринодарі. У листопаді 1918 р. – червні 1919 р. – секретар волосного комітету незаможних селян с. Бірки. У червні–грудні 1919 р. – партизанів у Гадяцькому та Зіньківському повітах Полтавської губернії. У грудні 1919 – серпні 1921 рр. – секретар земельного відділу волосного виконкому с. Бірки. У серпні 1921 – лютому 1922 рр. – стрілець групи по боротьбі з бандитизмом у Гадяцькому та Зіньківському повітах Полтавської губернії. Із лютого 1922 р. – уповноважений з розподілу націоналізованих земель с. Бірки. 3 серпня 1922 р. – курсант Пирятинської радпартшколи. Із травня 1923 р. – секретар осередку комсомолу с. Ковалівка Полтавської губернії. Із

липня 1924 р. – голова сільради с. Бірки. Із листопада 1925 р. – червоноармієць 3-ї Бессарабської кавалерійської дивізії у Бердичеві. Із листопада 1926 р. – політінспектор Зіньківського райвиконкому. Із червня 1927 р. – голова Зіньківського районного комітету незалежних селян. Із березня 1929 р. – інструктор оргвідділу Полтавської окружної споживспілки. Із червня 1930 р. – співробітник Карлівського райвідділу Полтавського окрвідділу ДПУ. Із жовтня 1930 р. – співробітник Сахновщанського, із травня 1931 р. – співробітник Хорольського райвідділів Полтавського оперативного сектора ДПУ УСРР. У квітні 1933 р. – квітні 1938 р. – начальник Миропільського райвідділу ДПУ/НКВС, Харківська область²⁸². У липні 1937 р. був відряджений для ведіння слідства до УНКВС по Харківській області. Служив у 5-му (особливому) відділі УНКВС по Харківській області (з 22 квітня 1938 р. – начальник відділку, із 13 липня 1938 р. – т.в.о. помічника начальника відділу). Із 3 вересня 1938 р. – начальник 1-го відділку ОВ НКВС ХВО.

Олег Павлович Копаєв, 1907 р.н., уродженець с. Верблюжка Олександрійського повіту Херсонської губернії, походив із родини селянина-бідняка. Українець. Працював по найму з 1919 р. Із 1929 р. працював на заводі. До березня 1938 р. – парторг цеху А-7 на заводі ім. Сталіна у Харкові. У НКВС із 31 березня 1938 р. Працював в УНКВС по Харківській області (був членом слідчої групи у справах заарештованих чекістів, до 31 липня 1938 р. – помічник начальника 3-го відділку 4-го відділу, з 31 липня 1938 р. – т.в.о. начальника 2-го відділку 4-го відділу. Із серпня 1938 р. – т.в.о. помічника начальника відділку 9-го (сільське господарство та торгівля) відділу, з грудня 1938 р. – начальник Груньського райвідділу НКВС Харківської області. Нагороджений годинником від наркома внутрішніх справ СРСР (14 серпня 1938 р.). Член ВКП(б) із 1932 р. Пізніше він заявить, що був у розпачі, коли після мобілізації до НКВС він побачив як мордують заарештованих під час допиту. Телешев викликав новобранця до себе та заявив: «Вас прислали працювати, а не хникати! І якщо ви будете ліберальничати з ворогами, то вам немає

²⁸² РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0425595.

місця не лише в НКВС, а і в партії». Після такого прочухана Копаєву «довелося змиритися з обстановкою»²⁸³.

Всього групою було заарештовано 18 співробітників УНКВС по Харківській області, яких під безпосереднім керівництвом та за особистою участю Перцова нещадно катували²⁸⁴. Останній заборонив надати допомогу побитому колишньому оперуповноваженому 3-го відділу Костянтину Івановичу Чухрію (1896–?), заявивши: «Не треба надавати медичну допомогу шпигуну, нехай здихає»²⁸⁵. Інший заарештований чекіст – З. І. Щеголевський (1901–?), згадував:

«14 квітня Перцов мене бив носками чобіт по всьому тілу, і коли мене знудило від побоїв, то Перцов схопив мене за голову та почав топити обличчям у нудоту»²⁸⁶.

За 4–5 днів після свого приїзду Д. А. Перцов провів оперативні наради у відділах, на яких піддав нищівній критиці оперуповноваженого 5-го відділу сержанта державної безпеки П. О. Большунова, який до протоколу одного із допитів вставив невдалу фразу²⁸⁷. Отже, практику корегування протоколів Перцов активно продовжував і в Харкові²⁸⁸. Начальник 1-го (німецького) відділку 3-го відділу лейтенант державної безпеки Григорій Мойсейович Дрешер (1905–?) вирішив заступитися за товариша, пішов до заступника начальника УНКВС і заявив:

«Большунов не заслуговує такого шельмування. Перцов різко обірвав мене і заявив: “Ви що, прийшли мені мораль читати? Якщо це все, то йдіть!” Я відмітив, що такого ставлення до себе, переповненого найкращими намірами, не очікував. На що Перцов відповів: “А я ось спробую придивитися до вас, чи не прийдеться мені дечому вас навчити”»²⁸⁹.

Нагода повчити Дрешера у Перцова видалася вже через кілька днів. На черговій оперативній нараді він заявив співробітни-

²⁸³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 113.

²⁸⁴ Там само, ф. 6, спр. 36991-фп, арк. 124.

²⁸⁵ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 1, арк. 281.

²⁸⁶ Там само, т. 10, арк. 173.

²⁸⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 129.

²⁸⁸ Там само, арк. 16.

²⁸⁹ Там само, арк. 129–130.

кам 3-го відділу, що у Харкові після від'їзду до Німеччини офіційного представництва напевно залишився нелегальний германський консул²⁹⁰. Крім того, він проінформував присутніх про викриття в ряді областей України фашистських штурмових загонів, насаджених німецькою розвідкою, і висловив впевненість у тому, що аналогічні штурмові загоны, безумовно, існують у Харкові та районах, у яких проживає значна кількість німців. У своєму виступі Дрешер висловив сумніви в можливості існування штурмових загонів, оскільки ніхто з арештованих по німецькій лінії про наявність підпільних з'єднань не говорив. Обурений начальник 3-го відділу Барбаров почав перебивати начальника німецького відділку, а Перцов весь час мовчав, записував і пропонував не заважати доповідачеві²⁹¹. Дрешер доводив, що масові операції тривають вже 10 місяців і всі обліково-оперативні дані вичерпні, а по німецькій операції репресовано 1560 осіб²⁹². На що Перцов і Барбаров заявили, що річ не в тому, що німці розгромлені, а в тому, що німці спираються на контрреволюційні елементи серед інших національностей, зокрема на українців, з числа яких можна створити штурмові загоны²⁹³. Дрешер відстоював свою точку зору:

«[...] поки немає достатніх перспектив, особливо по області, для викриття штурмових [загонів] консульств».

Почалася дискусія, під час якої Перцов буквально витягував відповіді у Дрешера. Наприкінці наради заступник начальника УНКВС та начальник контррозвідки поставили підлеглим завдання – негайне викриття комендатур і негласних консульств на Харківщині²⁹⁴. Така непоступливість Дрешера розлютила Перцова. Він викликав оперуповноваженого В. Н. Скраливецького і запропонував йому дати компромат на начальника німецького відділку, але той відмовився. Розлючений заступник начальника управління перестав вітатися з підлеглим та нев-

²⁹⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 68.

²⁹¹ Там само, арк. 45.

²⁹² Там само, арк. 41–41зв.

²⁹³ Там само, арк. 68.

²⁹⁴ Там само, арк. 52.

довзі звільнив його з оперативної роботи²⁹⁵. Більш зговірливим виявився Барбаров, з яким Давид Аронович був знайомий ще з часів спільної роботи в Іноземному відділі ДПУ УСРР. У Харкові вони затоваришували і навіть стали ходити один до одного у гості²⁹⁶. На замовлення свого приятеля начальник 3-го відділу разом із своїм помічником молодшим лейтенантом державної безпеки Віктором Яковичем Рибалкіним (1910–?) 16 квітня подав рапорт про політичну недовіру Дрешеру. Після цього Г. Г. Телешев звернувся до О. Успенського за санкцією на арешт²⁹⁷, і 21 квітня начальник німецького відділку був заарештований.

Перцов збирався зробити з Дрешера керівника троцькістсько-сіоністської організації в УНКВС. Він безпосередньо керував слідством по його справі та жорстоко бив його на допитах. У відділах і на партійних зборах заступник начальника УНКВС розповідав підлеглим, що Дрешер зізнався у шпигунській діяльності²⁹⁸. Пізніше Дрешер свідчив про методи допиту:

«Перцов підійшов до мене та спитав, чи буду я зараз давати свідчення про зрадницьку роботу в УНКВС. Я йому заявив, що ні зараз, ні потім свідчень не дам. Перцов почав мене мордувати. Спочатку він бив мене руками по обличчю, шиї, грудям та ниркам, а чоботами в живіт. Я вперся в стінку, не даючи себе повалити. Перцов крикнув Середі, щоб він приніс дубину. Середі швидко із свого кабінету приніс круглу оброблену товсту дубину. Перцов продовжував мене бити дубиною по голові, обличчю та тулубу. Допомагаючи Перцову, Середі схопив мене за волюсся та повалив. Перцов продовжував мене топтати ногами»²⁹⁹.

Слід зазначити, що Середі наодинці допитував Дрешера без особливого завзяття. Одного разу він залишив арештованого у сусідній кімнаті, а сам ліг спати. Дрешер же скористався моментом, зателефонував дружині та довго розмовляв з нею³⁰⁰.

²⁹⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 52.

²⁹⁶ Там само, арк. 113.

²⁹⁷ Там само, арк. 116.

²⁹⁸ Там само, арк. 131.

²⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67398, т. 4, арк. 6.

³⁰⁰ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 5.

Після від'їзду Телешева Перцов керував роботою Харківського обласного управління, правда, всі оперативні документи скромно підписував як «заступник начальника УНКВС». У цей час тривало «виявлення» членів так званої «Польської організації військової». За словами начальника 2-го (польського) відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області лейтенанта державної безпеки Рафаїла Наумовича Айзенберга (1904–?)

«однією з серйозних вимог Перцова по операції був арешт лише поляків, а не інших національностей. І лише в тих випадках, коли інші національності вельми міцно проходили по показанням як учасники шпигунських або інших польських контрреволюційних груп заступник начальника УНКВС Перцов санкціонував арешт. Якщо за матеріалами так званих об'єктивних даних потребувалося доопрацювання, арешти категорично заборонялися та довідки не затверджувалися».

Але такий ретельний підхід до підготовки арештів у Перцова був нетривалим. В останні дні другої декади травня 1938 р. він довідався із телефонної розмови, що у Києві заарештовано 700 осіб по «польській операції». Він наказав Барбарову розпочати «негайну широку операцію по польській лінії». Начальник 3-го відділу добре знав, що необхідного компромату для арешту великої кількості людей у нього немає, але заявив підлеглим:

«Потрібно арештувати кілька сотень осіб! Будемо брати за об'єктивними даними!».

Для підготовки довідок на арешт був виділений молодосвідчений помічник оперуповноваженого Я. К. Каган, який за кілька днів подав новому начальнику польського відділку молодшому лейтенантові державної безпеки Миколі Павловичу Погребному (1906–?) матеріали на 200–250 осіб³⁰¹.

Нова масова операція по поляках розпочалася вже при новому начальнику УНКВС Г. М. Кобизеві. За свідченням Г. М. Ніколашкина, при складанні статистичних таблиць за 1936–1938 рр. особливу увагу Перцов звертав на відображення у звітності соціального стану арештованих. Статистичні таблиці бракувалися Перцовим і Кобизевим тому, що свідчили про значну кількість заарештованих робітників, службовців і колгоспників:

³⁰¹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 01983, арк. 6–7.

«Мої докази про те, що облік в таблицях показаний правильно, згідно до облікових карток на арештованих, були слабкими у порівнянні з тим криком, який зчиняли Перцов і Кобизєв».

Одного разу Перцов викликав до себе співробітників 8-го (обліково-реєстраційного) відділу молодшого лейтенанта державної безпеки Григорія Альбертовича Блюка та Амзеля, які склали цю звітність, та почав на них гримати, що вони невірно складають таблиці. Того ж дня він наказав їх відсторонити від справ³⁰².

Втім, Кобизєв з Перцовим не спрацював. Почалися суперечки з питань оперативної роботи. Перцов пропонував ретельніше готувати операції. Кадровий партійний працівник Кобизєв, який мав цілий рік чекістського стажу, вважав, що помилки можна виправити під час слідства, відкидаючи агентурну розробку³⁰³. Конфлікт призвів до від'їзду в липні 1938 р. Перцова із Харкова. Втім, політичної довіри Успенського він не втратив. Вступився за Перцова і чоловік його рідної сестри – заступник наркома внутрішніх справ капітан державної безпеки І. А. Шапіро. Невдовзі його перевели до Одеси начальником новоствореного Чорноморського морського відділу НКВС. Наказами НКВС УРСР та НКВС СРСР цей перевід не оформлювався. В Одесі Перцов почувався цілком комфортно. По-перше, начальника УНКВС по Одеській області капітана державної безпеки Павла Петровича Кисельова (1903–1939) він добре знав по спільній роботі в іноземному відділі УДБ НКВС УРСР. По-друге, першим секретарем Одеського обкому КП(б)У працював його колишній чекістський начальник Г. Г. Телешев. Тому працювати почав у притаманній йому манері. Його підлеглий Гіршман пізніше згадував:

«Ставленник Успенського – Перцов – викликав молодих хлопців і доводив їх до сліз»³⁰⁴.

Зауважимо, що Перцов запам'ятався чекістам не лише як садист, але і як «барахольник, який намагався побільше урвати з побутових фондів співробітників». Коли Перцов був пере-

ведений для роботи до Одеси, він намагався за безцінок купити в Харкові конфісковане майно вартістю у 15–18 тис. крб. за 1200–1300 крб.³⁰⁵

14 листопада 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський залишив на столі у робочому кабінеті записку:

«Прощайте всі мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, в Дніпрі. Так вірніше – застрелитися і у воду – без осічки. Люшковим³⁰⁶ не був ніколи! Успенський»³⁰⁷.

Написав записку і зник. У його самогубство ніхто не повірив і почали заарештовувати людей з його найближчого оточення. 16 листопада 1938 р. Д. А. Перцова арештували та звинуватили в тому, що він «використовуючи свої знання та можливості по морському та сухопутному кордону, організував відправку за кордон Успенського». Свідчення про це надали заарештовані колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР капітан державної безпеки Олександр Олександрович Яралянц (1903–1939) і заступник начальника секретаріату НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Михайло Сергійович Тушев (1906–1939). На допитах і очних ставках вони заявляли, що Успенський перевів Перцова до Одеси для підготовки втечі закордон. За словами Перцова:

«Після очних ставок від мене стали вимагати, аби я назвав країну і яким пароплавом: радянським або іноземним я відправив Успенського за кордон. Мене жорстоко мучили. Били гумовою дубинкою по п'ятках, по гомілках. Я кров'ю мочився, втратив частково зір, але цю нахабну провокацію не підтвердив. Коли Успенського схопили, то протоколи очних ставок з Яралянцем і Тушевим зі справи вилучили»³⁰⁸.

Крім того, заарештовані Г. М. Кобизєв і заступник наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР старший лейтенант державної безпеки Микола Павлович Малишев (1907–?) свідчили

³⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 338.

³⁰⁶ Начальник УНКВС по Далекосхідному краю Г. С. Люшков 13 червня 1938 р. втік до Маньчжоу-Го – частини території Китаю, окупованої військами Японії.

³⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 80, арк. 1.

³⁰⁸ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 25.

³⁰² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 100.

³⁰³ Там само, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 9.

³⁰⁴ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 152.

про участь Д. А. Перцова «у правотроцькістській контрреволюційній організації». Той винним себе не визнавав, оскільки

«свідчення їхні були настільки брехливими, що жодний з них не міг відповісти на жодне поставлене мною елементарне запитання. Кобизев був мною настільки викритим у брехні, що від очної ставки зі мною на суді військової колегії відмовився»³⁰⁹.

Перцов обвинувачувався в тому, що він

«будучи заступником начальника УНКВС по Харківській області, спрямовував працівників апарату УНКВС на репресії проти невинних перед радянською владою громадян, переважно із числа керівних працівників партійних, радянських і господарчих організацій. Під виглядом боротьби з контрреволюційним елементом застосовував викривлені методи слідства, створював фіктивні контрреволюційні формування і приховував від викриття дійсних ворогів народу»³¹⁰.

15 серпня 1939 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР за ст. 206-17 «а» КК УРСР засуджений до 4-х років позбавлення волі³¹¹. Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС.

Поки у Москві розбиралися із Перцовим, у Харкові були звільнені з-під варти співробітники УНКВС, заарештовані «особливою слідчою бригадою». Її членів також арештували: 22 березня 1939 р. – начальника 1-го відділку ОВ НКВС ХВО Я. П. Середу, 17 листопада 1939 р. – в.о. прокурора Одеської області І. І. Крюкова, 26 грудня 1939 р. – начальника Груньського райвідділу НКВС О. П. Копаєва.

У листі на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова Копаєв писав:

«Колишній секретар обкому Осипов³¹² на оперативній нараді заявив: “Краще добре побити ворога та відповідати за те, що бив,

³⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 10, арк. 25зв.

³¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 51894-фп, т. 45, арк. 187.

³¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67378, т. 1, арк. 310.

³¹² Осипов Олександр Васильович (1899–?). У березні 1935 р. – 1937 рр. – секретар Сталінського райкому ВКП(б) у Москві. У серпні–вересні 1937 р. – 2-й секретар Донецького обкому КП(б)У. У вересні–листопаді 1937 р. – голова Донецького облвиконкому. У листопаді 1937 р. – травні 1938 р. – в.о. 1-го секретаря Харківського обкому КП(б)У. У травні–грудні 1938 р. – 1-й секретар Харківського обкому КП(б)У. У грудні 1938 р. відраджений у

ніж не чіпати і за це нести відповідальність перед партією”. Так мене навчали з перших днів моєї роботи. Я бив тих, на кого була санкція. Я бив у присутності начальника 4-го відділу Гінесина, начальників відділків та інших»³¹³.

У березні 1940 р. Перцова етапували до Харкова і знову розпочали слідство про його злочини під час провадження справ колишніх співробітників. Під час другого слідства питань про порушення Перцов «соціалістичної законності» проти звичайних громадян майже не задавали. Сам же він одного разу заявив, що знав про масові безпідставні арешти та побиття заарештованих, але

«заходів до їхнього припинення не вжив, за що і був засуджений Військовою колегією [...]. Не заперечую, сам бив 4-х осіб, били групою та застосовували палицю»³¹⁴.

Військовий трибунал військ НКВС Харківського військового округу на засіданні 27–30 вересня 1940 р. засудив Івана Івановича Крюкова та Якова Петровича Середу до 10 років позбавлення волі, а Олексія Павловича Копаєва до 4-х років позбавлення волі. Натомість слідство у справі Перцова тривало. Постановою Верховного суду СРСР від 12 грудня 1940 р. вирок за його справою було відмінено і справу направлено на дослідження³¹⁵.

Новий розгляд справи відбувся у Києві 5–6 червня 1941 р. на закритому судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС КОВО. Голова трибуналу Фельдман та члени – молодший лейтенант державної безпеки Щербаков і сержант державної безпеки Рябов встановили:

«Перцов, працюючи в органах НКВС, був тісно пов'язаний з раніше викритим ворогом народу Леплевським і останнім просувався по службі. Викритий та засуджений ворог народу Успенський, знаючи про наближеність Перцова до Леплевського, вирішив використати Перцова для проведення своєї ворожої діяльності. З цією метою Успенський спочатку просунув Перцова на

розпорядження ЦК ВКП(б). До літа 1939 р. – завідувач відділом фізичної культури та спорту ВЦСПС. 11 липня 1939 р. – заарештований. Засуджений до позбавлення волі.

³¹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67378, т. 10, арк. 204.

³¹⁴ Там само, арк. 170.

³¹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 51894-фп, т. 45, арк. 187–187зв.

посаді, а потім доручив йому очолити створену ним, Успенським, слідчу групу, в задачу якої входило шляхом масових і необґрунтованих арештів з наступним засудженням співробітників НКВС перебити кращі чекістські кадри, які заважали Успенському проводити свої ворожі дії [...] Під виглядом боротьби з контрреволюцією, застосовуючи викривлені та провокаційні методи слідства, слідча група, очолювана Перцовим, штучно створювала неіснуючі контрреволюційні формування».

Зважаючи на викладене, Військовий трибунал вважав, що обвинувачення Перцова за ст.ст. 54-7 КК УРСР матеріалами судового слідства цілком доведено.

Перцову також було висунуте обвинувачення за ст.ст. 54-1 п. «а» і 54-11 КК УРСР, у тому, що він перебував у «контрреволюційній змові», яку начебто очолював в Україні ворог народу Успенський, і що у листопаді місяці 1938 р. готував втечу Успенському. Ці обвинувачення ґрунтуються на свідченнях «змовників» Кобизєва, Тушева, Малишева та інших, які засвідчили, що Перцов був близькою людиною Успенського та за завданням останнього виконував ворожу роботу. Аналізуючи свідчення «членів контрреволюційної змови», у тому числі і свідчення Успенського, Військовий трибунал визнав недоведеним факт причетності Перцова до цієї «змови». Сам Успенський у своїх свідченнях підтвердив факт виконання Перцовим шкідницької роботи по справах співробітників, у той же час не підтвердив факту вербування Перцова до «контрреволюційної змови». Шкідницька діяльність Перцова витікала, мовляв, виключно з кар'єристських і підлабузницьких мотивів. На підставі викладеного Військовий трибунал визнав Перцова винним у тому, що,

«будучи на відповідальній оперативній роботі в органах НКВС, з кар'єристських і підлабузницьких мотивів проводив шкідницьку роботу, спрямовану на побиття нічим не зганьблених співробітників НКВС».

Військовий трибунал ухвалив:

«Перцова Давида Ароновича на підставі ст. 54-7 та 27-1 КК УРСР позбавити волі у виправно-трудовах таборах терміном на п'ятнадцять років з ураженням у правах за пунктами "а", "б", "в" ст. 29 КК УРСР терміном на три роки, а також позбавити його "звання старшого лейтенанта" державної безпеки. За ст.ст. 54-1 "а" і 54-11 КК УРСР Перцова вважати виправданим».

Покарання він відбував у «Південуралтабі». 21 липня 1945 р. за високі виробничі показники та відмінну поведінку у побуті термін покарання знизили на 6 місяців³¹⁶, але вийти на волю Перцову не судилося – 28 серпня 1948 р. він помер у таборі. За версією родичів, цей чекіст, якого в родині називали «Додіком», загинув на лісоповалі³¹⁷.

Справа Торнуєва

Наступним «порушником соціалістичної законності» на Харківщині був капітан державної безпеки Дмитро Іванович Торнуєв. Він народився 15 травня 1894 р. у м. Торопець Торопецького повіту Псковської губернії у родині купця другої гільдії. Росіянин. Початкову освіту отримав вдома, потім поступив в 4-х класне міське училище, а коли у Торопці відкрили реальне училище у 1907 р. перейшов до цього закладу. Із 4-го класу навчання підробляв приватними уроками та допомагав по роботі батьку – скарбнику міської управи. 17 червня 1915 р. вступив до Миколаївського інженерного військового училища у Петрограді. Закінчивши 8-ми місячні прискорені курси за першим розрядом, 15 березня 1916 р. отримав чин прапорщика інженерних військ. Із 25 березня 1916 р. – у розпорядженні командира 2-го запасного саперного батальйону в Харкові. Із 7 червня 1916 р. – молодший офіцер саперної роти та начальник мінної та підривної команди. Із 27 липня 1916 р. – прапорщик 4-го саперного батальйону генерал-ад'ютанта графа Тотлебена. Із 18 лютого 1917 р. – молодший офіцер інженерної роти 26-ї піхотної дивізії. Із 24 жовтня 1917 р. – начальник телеграфного відділення інженерної роти. Із 21 січня 1918 р. до 16 березня 1918 р. – завідувач господарством інженерної роти. Під час Першої світової війни брав участь в боях у Східній Галичині та Румунії. Був контужений осколком в голову. У вересні 1917 р. нагороджений орден Святого Святослава 3-го ступеня з мечем і бантами. Війну закінчив поручиком. Із 28 травня 1918 р. – завідувач чоловічого

³¹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 1, арк. 308 зв.

³¹⁷ Там само, арк. 313.

відділу біржі праці у Покровську Самарської губернії. 5 вересня 1918 р. – мобілізований у РСЧА. Із 5 вересня 1918 р. – діловод зі стройової частини управління коменданта штабу, із 17 жовтня 1918 р. – завідувач стройовою та інструкторською частинами управління коменданта штабу 4-ї армії у Покровську. Із 21 січня 1919 р. – помічник коменданта та начальника гарнізону м. Покровськ. Із 25 березня 1919 р. – помічник Самарського коменданта. Із 13 квітня 1919 р. – помічник начальника гарнізону Сизрані та Сизранського повіту. Із 6 червня 1919 р. – помічник начальника гарнізону у Бугуруслані й Оренбурзі. Із 13 серпня 1919 р. – виконуючий посаду начальника штабу укріпленого району Уральської області. 1 лютого 1920 р. за власним бажанням переведений до штабу Південного фронту. Із 13 квітня 1920 р. – начальник штабу роти 60-ї стрілецької дивізії. Із 18 травня 1920 р. – начальник штабу 180-ї бригади. Із 12 серпня 1920 р. – т.в.о. командира, із 5 вересня 1920 р. – начальник штабу, із 22 грудня 1920 р. – командир 180-ї бригади. Із 9 травня 1921 р. до 23 червня 1921 р. – командир 210-го стрілецького полку 24-ї Самарської «Залізної дивізії». Брав участь в боях проти уральських козаків, армії адмірала О. В. Колчака, поляків та армії УНР. Із 18 липня 1921 р. – співробітник для доручень розвідувального відділку штабу військ ВЧК. Служив у 13-му спецвідділку особливого відділу ВЧК (з 11 серпня 1921 р. – співробітник для доручень, з 19 листопада 1921 р. – помічник уповноваженого по боротьбі з бандитизмом, з 14 грудня 1921 р. до 13 липня 1922 р. – уповноважений по боротьбі з бандитизмом). Служив у відділі служби військ ДПУ РСФРР (із 17 серпня 1922 р. – оперативний співробітник, із 3 жовтня 1922 р. – помічник начальника 2-го оперативно-облікового відділку). Із 19 грудня 1922 р. – помічник начальника відділку служби штабу окремого прикордонного корпусу військ ДПУ РСФРР. Служив у штабі військ ДПУ РСФРР (з 5 лютого 1923 р. – т.в.о. начальника відділку, з 28 березня 1923 р. – помічник начальника відділку, із 6 червня 1923 р. – помічник уповноваженого 1-го відділку, із 23 серпня 1923 р. – уповноважений). Із 17 січня 1924 р. – помічник начальника організаційно-мобілізаційної інспекції відділу прикордонної охорони ОДПУ СРСР. Служив в 1-му відділку ЕКУ ОДПУ СРСР

(з 13 лютого 1925 р. – уповноважений, із 1 березня 1930 р. – старший уповноважений, із 13 квітня 1931 р. – оперуповноважений). Служив в ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР (з 10 липня 1934 р. – оперуповноважений 1-го відділку, 4 жовтня 1934 р. – оперуповноважений 4-го відділку, із 16 листопада 1934 р. – помічник начальника 6-го відділку, із 16 лютого 1936 р. – заступник начальника 6-го відділку, із 1 жовтня 1936 р. – заступник начальника 1-го відділку). Із 28 листопада 1936 р. – заступник начальника 1-го відділку контррозвідувального відділу ГУДБ НКВС СРСР. Із 15 травня 1937 р. до 25 лютого 1938 р. – заступник начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області (з липня до 15 серпня 1937 р. та з 1 жовтня 1937 р. до 14 січня 1938 р. – керував роботою відділу). 25 лютого 1938 р. – відкликаний до НКВС СРСР. 3 березня 1938 р. – звільнений в запас. Із 23 червня 1938 р. до березня 1940 р. – інспектор по кадрам виробництва московських заводів № 116 та № 99. Із 13 березня по травень 1940 р. – інструктор та старший інструктор по кадрам Головного управління наукових і навчально-технічних фільмів Комітету у справах кінематографії у Москві. Нагороджений: знаком Почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV) (26 травня 1933 р.), металевим годинником від Колегії ОДПУ СРСР з надписом «За відданість справі пролетарської революції» (17 грудня 1927 р.), бойовою зброєю від Колегії ОДПУ СРСР (1930 р.), годинником (1932 р.). Член ВКП(б) з 1939 р.

Торнуєв був призначений заступником начальника контррозвідувального відділу УДБ УНКВС по Харківській області замість відкликаного до Москви капітана державної безпеки Й. С. Найдмана та залишив у пам'яті підлеглих цілковито протилежні враження. Так, начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Олександр Петрович Александров, будучи допитаний у якості свідка 1 жовтня 1939 р., відзначив:

«Торнуєв був світлою плямою на загальному фоні об'єктивно ворожого керівництва 3-го відділу та ворожого колишнього керівництва облуправління НКВС (Рейхман, Перцов, Кобизев та інші)³¹⁸.

³¹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 81.

Я стверджую, що мені не було відомо жодного випадку застосування т. Торнуєвим фізичного впливу в процесі слідства. Ба більше, т. Торнуєв під час особистої бесіди зі мною говорив: “Що робиться, куди ми йдемо?”. Це стосувалося масового побиття, яке можна було чути і вдень і вночі та повсякденно. Товариш Торнуєв тоді ж заявив: “Я старий, працювати в таких умовах не можу і вже подав заяву про переведення в запас”. Із слів Рейхмана мені відомо, що Торнуєв намічався до зняття, як такий, що не забезпечив керівництво роботою 3-м відділом³¹⁹ [...].

Мені невідомі випадки биття Торнуєвим арештованих і я також не знаю фактів, коли Торнуєв змушував бити арештованих. Поведінка Торнуєва була іншою, мало схожою на поведінку колишніх керівників 3-го відділу»³²⁰.

Інший свідок – начальник 2-го відділку відділу виправно-трудо-вих таборів УНКВС по Харківській області В. Н. Скраливецький також заявив, що

«нічого не знає про застосування Торнуєвим методів фізичного впливу до арештованих»³²¹.

Зовсім по-іншому охарактеризував свого колишнього начальни-ка молодший лейтенант державної безпеки С. С. Резніков:

«Торнуєв, як начальник 3-го відділу був слабкий. Будучи зас-тупником начальника 3-го відділу та, по суті т.в.о. начальника 3-го відділу, він намагався “вислужитися” перед керівництвом обласного апарату. Показав себе як кар’єрист, який ні перед чим не зупиняється. Липогон, який не знає краю та межі. Зразок безчесності та підлості. Оporочити працівника, вилаяти його найпаскуднішими словами, дати відкритий натяк на те, щоб записати свідчення арештованого так, як бажає Торнуєв. Пере-писати протокол, складений іншим слідчим, або ж “підкор-егувати” його на свій лад та підписати своїм прізвищем для над-силання протоколу до Москви або Києва – ось стиль роботи та характеристика Торнуєва. На цьому ґрунті Торнуєва у 3-му від-ділі, з одного боку, недолюбливали, з іншого – серйозно побою-валися, щоб не отримати від нього неприємність»³²² [...].

³¹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 81 зв.

³²⁰ Там само, арк. 85 зв.

³²¹ Там само, арк. 94.

³²² Там само, арк. 69–69 зв.

Мені доводилося кілька разів заходити до кабінету Торнуєва тоді, коли він когось допитував. Арештований йому каже одне, а він повторює зовсім інше та по-своєму записує. Ареш-тований говорив Торнуєву, що він не так його зрозумів, а Тор-нуєв пише так, як сам бажає. Пояснював це Торнуєв небажан-ням ворога казати правду слідству. Отримавши від когось про-токол допиту, Торнуєв пропонував записати свідчення арешто-ваного про його зв’язок з троцькістами, білими, контрреволю-цією або іншим забарвленням. Це тоді було модно під назвою “ув’язати”. На докази оперативного працівника, слідчого, що жодного відношення цей арештований не має до іншого контрреволюційного забарвлення, лаявся, кричав: “Ви не ба-жаєте працювати [...] я сам допитаю”. Що часто і робив. Викли-кав арештованих, допитував, записував³²³ всяку маячню, а потім розхвалював себе перед оперативним складом 3-го відділу: “Ось, мовляв, який я слідчий” [...].

Якщо потрібні були відомості про хід операції в НКВС УРСР – НКВС СРСР або інші відомості про роботу відділу, Торнуєв їх швидше за всіх складав, давав заздалегідь “липові” цифри, за-звичай збільшені, аби показати обличчя 3-го відділу. Звичайно, тоді це маскувалося Торнуєвим і Рейхманом як винятковою боротьбою з класовим ворогом і розгромом контрреволюції в країні [...]. Про Торнуєва, як про неприємну особу, липогоні та кар’єристі співробітники ділилися між собою»³²⁴.

Негативну характеристику своєму керівнику дав і колишній оперуповноважений 3-го відділу Лев Борисович Коган (1908–?):

«Торнуєв в своїй роботі не намагався викрити до кінця воро-га та отримати більш повні дані про його контрреволюційну діяльність, а приділяв увагу головним чином тому, щоб прото-кол був красиво написаний, частенько викривлюючи свідчення заарештованого»³²⁵.

За свідченням Когана, Торнуєв уклав угоду з оперуповнова-женим 1-го відділку 3-го відділу сержантом державної безпеки Миколою Гавриловичем Шклярим про те, що останній отри-мує свідчення, а він їх коригує у потрібному руслі та надсилає до Центру. За «редакційну роботу та рекламу» Торнуєв ставив

³²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 69–69 зв.

³²⁴ Там само, арк. 70.

³²⁵ Там само, арк. 79 зв.

своє прізвище першим, а Шклярова другим. Аналогічна угода була і з оперуповноваженим Михайлом Ароновичем Шалітом (1909–?)³²⁶.

До речі, у своїх споминах О. Вайсберг неодноразово описує зустрічі з Резніковим і Торнуєвим. Останній був «високим і товстим гебістом» і «справляв враження селянина». Під час першої же зустрічі з Вайсбергом Торнуєв порадив його слідчому Резнікову «переламати кості» арештанту³²⁷. Втім, під час подальших спілкувань Вайсберг відчував до Торнуєва «щось подібне до симпатії»³²⁸.

Приводом для порушення карної справи проти Торнуєва була заява до апарату особливоуповноваженого НКВС СРСР колишнього начальника 3-го (середньоевропейського та східного) відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області молодшого лейтенанта державної безпеки Ю. В. Олевича. У заяві відзначалося, що у 1937 р. Торнуєв отримав зізнання арештованого німецького підданого Курта Флемінга, якого обвинувачували у приналежності до гестапо, відомості про вербування Олевича. Його за завданням німецького консульства у Харкові повинне був здійснити К. Флемінг. При цьому Флемінг із 1935 р. був агентом економічного (пізніше контррозвідального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області та знаходився на оперативному зв'язку саме у Олевича. На підставі цих свідчень Флемінга Олевич 4 листопада 1937 р. був заарештований за звинуваченням у здійсненні злочинів, передбачених ст. 206-17 п. «а» КК УРСР. 13 січня 1938 р. партійна організація УДБ УНКВС по Харківській області виключила Олевича з числа кандидатів у члени ВКП(б) «як заарештованого органами НКВС», через шість днів бюро Кагановичевського райкому КП(б)У м. Харкова затвердило це рішення³²⁹. Але 12 січня 1939 р. Олевич був звільнений з-під варті³³⁰.

³²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67399, арк. 79 зв.

³²⁷ Вайсберг А. Холодна гора... – С. 208–209.

³²⁸ Там само. – С. 272

³²⁹ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 16, арк. 45.

³³⁰ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – С. 428.

Юхим Вікторович Олевич-Олієвич (1903–?) у 1919 р. брав участь в боях проти військ УНР і придушенні повстання німців-колоністів під Одесою, у 1921 р. – у ліквідації рейду генерал-хорунжого Юрка Тютюнника та Подільської групи полковника Михайла Палія-Сидорянського; у 1921–1922 рр. – у боротьбі з повстанцями отаманів Лукаша Костюшка та Матвія Цимбалюка на Поділлі, у 1930–1931 рр. – у слідстві по справах Гарася та Полонського на Волині, у 1931–1932 рр. – у слідстві по справах «морозовців» та Медведовського-Божкова на Волині. Але він мав у своєму послужному списку ще одну цікаву сторінку. У серпні 1932 р. надзвичайною сесією Верховного суду УСРР помічник начальника особливого відділу ДПУ Укріпленого району № 99 Новоград-Волинського району Олевич-Олієвич був засуджений до трьох років позбавлення волі «за перевищення влади, невживання заходів до співробітників, які би заарештованих у Коростені». Судимість знята постановою ВУЦВК від 5 листопада 1933 р.³³¹

Колеги неприязно ставилися до Олевича і давали йому у 1939 р. нищівні характеристики. Так, Скраливецький звинуватив його у авантюризмі і наклепах, побитті арештованих³³²; Александров свідчив, що Юхим Вікторович робив іншим багато капостей, був «підлабuzником, кар'єристом і паскудником»³³³.

Спочатку взаємовідносини між заступником начальника відділу та начальником відділку були цілком нормальними. Потім Торнуєв без відома Олевича викликав арештованого Твердохлібова, який зізнався у Олевича, зафіксував протоколом його свідчення та відправив до Центру. Після цього між Юхимом Вікторовичем і Дмитром Івановичем пробігла «чорна кішка»³³⁴.

Відзначимо, що, за свідченням Александрова, Олевич «не міг написати жодного фахового протоколу допитів», а, згідно до директиви Центру, Торнуєв, як керівник відділу, мав право

³³¹ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8511, арк. 37.

³³² ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 94.

³³³ Там само, арк. 85 зв. – 86.

³³⁴ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 428.

редагувати свідчення арештованих, але зробив помилку, не давши підписати протокол Твердохлібова³³⁵.

Крім того, виникли суперечки з приводу доцільності арешту Курта Флемінга (1908–?) – економіста Харківського електро-механічного заводу (ХЕМЗ), якого у 1935–1936 рр. Олевич характеризував як «цінного агента НКВС». Втім, вже в 1937 р., коли Флемінг був переданий на зв'язок Резнікову та Половецькому, останні характеризували його як «агента-двійника» і пропонували виключити із агентурної мережі³³⁶.

У серпні 1937 р., коли Олевич-Олієвич поїхав у відпустку, Торнуєв заарештував Флемінга, сам його допитував³³⁷ і швидко дістав щирісердне зізнання в шпигунській діяльності «без застосування будь-яких фізичних методів»³³⁸. За свідченням очевидців, Торнуєв добре поводився з Флемінгом, годував його і останній «тримав себе на допитах як своя людина»³³⁹.

На підставі свідчень Флемінга Торнуєв у серпні 1937 р. наказав оперуповноваженому К. І. Чухрійю заарештувати п'ять співробітників ХЕМЗу. Чухрій оперативно обслуговував це підприємство та не мав жодного компромату проти цих працівників, поставився критично до свідчень Флемінга та попросив їх перевірити. На що Торнуєв заявив, щоб він його не вчив і виконував наказ³⁴⁰.

Великі сумніви щодо правдивості свідчень Флемінга висловив і начальник 7-го відділку 3-го відділу Г. М. Дрешер, який заявив Торнуєву, що готовий заарештувати лише 2-х співробітників ХЕМЗу. Але Торнуєв звернувся до начальника УНКВС Рейхмана. Останній зобов'язав заарештувати всіх фігурантів.

За ґрати потрапили працівники ХЕМЗу: диспетчер Микола Іванович Онищенко, інженери – Володимир Йосифович Гром і Іполит Андрійович Синегубкін, завідувач складом Володимир

³³⁵ ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 84.

³³⁶ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 428.

³³⁷ Там само, арк. 46 зв.

³³⁸ Там само, арк. 82.

³³⁹ Там само, арк. 91.

³⁴⁰ Там само, арк. 47–47зв.

Макарович Ладний та перекладачка Розалія Йосифовна Шпетнер. Співробітники 3-го відділу, що проводили їхні допити (Г. М. Дрешер, М. У. Кузнєцов, К. І. Чухрій, молодший лейтенант державної безпеки Ізраїль Мойсейович Бутовський) не мали жодних даних щодо провини своїх підслідних і відкрито висловлювали недовіру свідченням Флемінга. Дрешер рапортував про це Рейхману, але той відповів, що особисто передопитав Флемінга і не має сумнівів щодо їхньої правдоподібності, хоча і припускає, що «Флемінг міг забрехатися лише в деталях»³⁴¹.

Невіра у винність заарештованих не заважала чекістам їх лупцювати. Колишній оперуповноважений 3-го відділу молодший лейтенант державної безпеки Микола Улянович Кузнєцов (1899 –?) у 1939 р. визнав, що стосовно Грома, Ладного, Онищенко та Синегубкіна

«застосовувалися методи фізичного впливу в процесі їхніх допитів мною, Дрешером, Братштейном, Чухрійом. Арештованих тримали на допиті по кілька діб, їх змушували стояти годинами, і це тривало протягом кількох тижнів»³⁴².

Онищенко, Громов і Ладний були розстріляні, Синегубкін отримав 10 років таборів, а Шпетнер померла у в'язниці.

Але невдовзі Олевич теж був арештований. Підставою стали свідчення К. Флемінга і фальсифіковані «об'єктивні дані». Зокрема, Олевич у 1921–1928 рр. в анкетах і автобіографії рік народження змінив з 1903 р. на 1894 р.; місцем народження замість Одеси вказав Батумі; національність вказав «караїм», а не «єврей»³⁴³.

Стосовно К. Флемінга, то його сміливо можна назвати провокатором-ентузіастом. Коли для допиту арештованих до Харкова прибув заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки Абрам Володимирович Сапір (1900–1957), то він мав розмову і з Флемінгом. За свідченням Резнікова:

«Сапір, бачачи свідому провокацію з боку Флемінга, задав останньому питання: “Чи не доводилося Вам вербувати для гер-

³⁴¹ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки, арк. 49–49 зв.

³⁴² ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 67.

³⁴³ Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 430.

манського консульства такого собі Сапіра?”. І тут же Флемінг підтвердив вербування, став розв’язано розповідати де і за яких умов Сапір був ним завербований»³⁴⁴.

Показово, що К. Флемінг був відряджений до Німеччини як «агент НКВС».

Торнуєва заарештували 10 травня 1941 р., а вже 31 липня Військовий трибунал військ НКВС Київського округу (голова – військовий юрист 1-го рангу Гур’єв; члени – військовий юрист Дальник та політрук Квартиркін, секретар – Волох) на виїзній сесії у м. Харків в закритому судовому засіданні без участі обвинувачення та захисту розглянув справу Дмитра Івановича та установив, що:

«ТОРНУЄВ, будучи заступником начальника відділу УДБ обл. Управління з 15 травня 1937р. по 25 лютого 1938р., в серпні місяці 1937р., допитуючи викритого агента германської розвідки ФЛЕМІНГА та отримавши від нього свідчення на радянських спеціалістів харківських заводів ЛАДНОГО, ОНИЩЕНКА, ГРОМА та інших 13 осіб, які викривалися в тяжких контрреволюційних злочинах, він злочинно віднісся до виконання свого службового обов’язку: не перевірів свідчень шпигуна ФЛЕМІНГА; не документував висунуті обвинувачення; без перевірки були арештовані 6 осіб спеціалістів. ТОРНУЄВ не звернув уваги на сигнали підлеглих про те, що свідчення ФЛЕМІНГА є задалегідь брехливими проти чесних радянських кадрів і зберігають німецьку агентуру; не довірив передопитати шпигуна; очні ставки ФЛЕМІНГА з арештованими, яких він обмовив, ТОРНУЄВ проводив з порушенням процесуальних норм; на допитував на них ФЛЕМІНГА, не допускав до нього питань.

ТОРНУЄВ, не маючи жодних викривальних доказів у відношенні арештованих ОНИЩЕНКА, ЛАДНОГО, ГРОМА, СИНЕГУБКИНА, ШЕТНЕР і ОЛЕВИЧА, пропустив альбомні довідки на перших чотирьох осіб, санкціонував на них обвинувачувальні висновки, внаслідок чого ОНИЩЕНКО, ЛАДНИЙ і ГРОМ засуджені до розстрілу, а СИНЕГУБКІН до позбавлення волі на 10 років, ШПЕТНЕР померла у в’язниці, а ОЛЕВИЧ був звільнений лише через 14 місяців ув’язнення»³⁴⁵.

Суд ухвалив:

³⁴⁴ ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 72

³⁴⁵ ГДА СБ України, Харків, спр. 12670, т. 2, арк. 145.

«ТОРНУЄВА Дмитра Івановича на підставі статті 206-17 п. “Б” КК УРСР позбавити звання “капітан держбезпеки” та засудити до вищої міри покарання – розстрілу»³⁴⁶.

Але визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 9 жовтня 1941 р. вирок Торнуєву замінили десятьма роками позбавлення волі.

Стосовно ж слідчих, які підвели під розстріл співробітників ХЕМЗу, то вони лишилися безкарними. Правда, двоє з них були частково покарані. Про арешт Г. М. Дрешера ми вже писали. 15 вересня 1937 р. був заарештований К. І. Чухрій, який перебував під арештом до 23 лютого 1939 р.³⁴⁷ Восени 1937 р. був звільнений із органів НКВС І. М. Бутовський³⁴⁸.

За «порушення соціалістичної законності» проти ще кількох харківських чекістів відкривалися кримінальні провадження, але невдовзі були припинені.

Справа Барбарова

Петро Йосифович Барбаров народився 11 вересня 1905 р. у Чернігові в родині кустаря. Єврей. Член ВКП(б) з листопада 1928 р. Навчався до 1917 р. у хедері, потім у 1917–1918 рр. у Чернігівській гімназії. Діставав освіту також у 1921 р. у Харківському вечірньому технікумі, у 1922–1923 рр. у Чернігівському кооперативному технікумі, у 1931 р. – у Харківському технікумі сходознавства. Із 11 серпня 1920 р. – кур’єр загального відділу Чернігівської губНК, із 1 листопада 1920 р. – конторник довідкового бюро Чернігівської губНК. Із 1 травня 1921 р. – конторник фінансового відділу, із 1 серпня 1921 р. – кур’єр адміністративного відділу ВУНК. Служив у секретно-оперативній частині Чернігівського губвідділу ДПУ: з 22 березня 1922 р. – молодший конторник, з 8 квітня 1922 р. – конторник, з 12 травня 1922 р. – діловод, з 18 травня 1922 р. – старший діловод, з 24 січня 1923 р. – партторг особового складу, 20 березня 1923 р. – звільнений за власним бажанням. Із 13 липня 1923 р. по 1 жовтня 1923 р. – шифрувальник Чернігівського окрвідділу ДПУ. Із 14 лютого

³⁴⁶ ГДА СБ України, Харків, спр. 12670, т. 2, арк. 146.

³⁴⁷ ГДА СБ України, спр. 67399, арк. 46.

³⁴⁸ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 2001 від 22 жовтня 1939 р.

1924 р. – агент 2-го розряду відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ на ст. Знаменка. Служив у дорожньо-транспортному відділі ДПУ Катерининської залізниці у Катеринославі: із 14 лютого 1924 р. – письмоводитель, з 1 квітня 1924 р. – агент 2-го розряду, з 1 липня 1924 р. – письмоводитель, із 1 вересня 1924 р. – реєстратор на ст. Авдіївка, з 15 вересня 1924 р. – старший діловод, з 19 січня 1926 р. – старший агент). Із 2 липня 1926 р. – т.в.о. дільничного уповноваженого Херсонського окр. відділу ДПУ. Із 22 березня 1927 р. – помічник уповноваженого Південного окружного транспортного відділу (ПОТВ) ДПУ у Харкові, із 1 жовтня 1927 р. – уповноважений ПОТВ ДПУ у Харкові. Із 9 січня 1930 р. – культторг трудової комуни імені Дзержинського у Харкові. Із 28 січня 1930 р. – уповноважений інформаційного відділку ПОТВ ДПУ у Харкові. Із 1930 р. – політкерівник трудової комуни ім. Дзержинського у Харкові. Із 27 червня 1932 р. – уповноважений 4-го відділку ОВ ДПУ УСРР. Із 20 січня 1933 р. – заступник начальника політвідділу Анініївської МТС по ДПУ. Із 7 грудня 1933 р. – уповноважений іноземного відділу ДПУ УСРР. Служив в Харківському обласному відділі ДПУ/УДБ УНКВС: з 14 травня 1934 р. – уповноважений іноземного відділу, з 5 червня 1935 р. – начальник 1-го відділку ОВ, із 1 грудня 1935 р. – начальник 5-го відділку ОВ, з 1 квітня 1937 р. – начальник 2-го (польського) відділу 3-го відділу, із 22 квітня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу, із 28 травня 1938 р. – начальник 3-го відділу. Нагороджений годинником та грамотою від Колегії ДПУ у 1927 р., маузером від Колегії ОДПУ СРСР у 1930 р., цінним подарунком від колегії ДПУ УСРР на честь 15-річчя органів держбезпеки у 1932 р. Відзначився під час розслідування справ колишніх членів УПСР – боротьбистів у 1934 р., троцькістів на фабриці «Червона Нитка» у 1935 р., «ПОВ» у 1935 р.³⁴⁹

Керівник польського відділку контррозвідувального відділу, Барбаров був одним з головних «винищувачів поляків» під час проведення польської операції. 19 серпня 1937 р. т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області Л. Й. Рейхман підписав оперативний наказ про «виконання оперативного наказу На-

родного Комісара Внутрішніх Справ СРСР Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова № 00485 про проведення операції по поляках», згідно якого підлягали арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР;
2. Перебіжчики із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР;
3. Політемігранти і політобмінені із Польщі;
4. Колишні члени ППС та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань;
5. Колишні розвідуправлінці та агенти іноземного відділу по Польщі;
6. Галичани, військовослужбовці армії Петрушевича, які залишилися в СРСР, а також ті, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу;
7. Реемігранти, петлюрівці і білі, які повернулися із Польщі до СРСР;
8. Поляки-старослужбовці цукрових заводів і інших підприємств;
9. Колишні контрабандисти і особи, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій;
10. «Клерікально-націоналістичний елемент»;
11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, стосовно яких є компрометуючі матеріали;
12. Відвідувачі польських консульств;
13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент;
14. Особи, що мали родинні та інші зв'язки у Польщі, стосовно яких є компрометуючі матеріали;
15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності;
16. Агентура по поляках та інших об'єктах (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі³⁵⁰.

³⁵⁰ А ГУВСУ ХО, к. д., наказ по УНКВС по Харківській області № 612 від 19 серпня 1937 р.

³⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8281, т. 1, арк. 10–28.

Слід відзначити, що в оперативному наказі НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 р., згідно якого арешту підлягали лише 5 категорій радянських громадян, по Харківській області таких категорій було 16 (додані пункти 5-12, 14-16)³⁵¹.

Для проведення слідства по «польській лінії» із співробітників 3-го відділу УДБ УНКВС була створена спеціальна слідча група у складі начальника 2-го відділку Петра Йосифовича Барбарова, начальника 8-го відділку лейтенанта державної безпеки Рафаїла Наумовича Айзенберга, начальника 9-го відділку лейтенанта державної безпеки Бернарда Йосифовича Колкера, помічника начальника відділку Йосифа Никодимовича Ейдука (1902–?), оперуповноважених молодшого лейтенанта державної безпеки Ігната Миколайовича Янкеловича (1904–?), сержанта державної безпеки Леоніда Григоровича Добровольського (1907–?), молодшого лейтенанта держбезпеки Петра Трохимовича Павлюка (1902–1938), молодшого лейтенанта держбезпеки Михайла Борисовича Дондиша (1903–?), лейтенанта державної безпеки Івана Івановича Демченка (1902–?), відряджених співробітників Олександра Петровича Александрова, Бромберга, Дударевича, Емільєва, Кольцова, Половецького, Вольфа Ноєвича Скралевецького, Чижова³⁵².

Вже на 4 вересня 1937 р. в області по «польській операції» було заарештовано 880 осіб³⁵³, а на 21 вересня за ґратами опинилося 1194 особи³⁵⁴.

У листопаді 1937 р. Рейхман заявив підлеглим, що область «слабо очищена від польських контрреволюційних формувань» і наказав до 1 грудня «завдати по них нищівного удару». Барбаров у відповідності до цього наказу склав план операції і запропонував контрольні цифри на арешт по кожному із районів.

³⁵¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 348.

³⁵² А ГУВСУ ХО, к. д., наказ по УНКВС по Харківській області № 612 від 19 серпня 1937 р.

³⁵³ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8 «Великий терор: польська операція 1937–1938». Ч. 1. – Варшава–К., 2010. – С. 500.

³⁵⁴ Там само. – С. 558.

Айзенберг був направлений «для викриття та розгрому організованого польського підпілля» у Сахновщанський район, де проживало кілька сотень польських родин, висланих свого часу сюди із прикордонної смуги. Про специфіку проведення цієї операції він пізніше розповів так:

«За розпорядженням Рейхмана, операція повинна була закінчитися за 8 днів. Мені, за контрольними цифрами Барбарова слід було заарештувати 80 осіб – виключно поляків-спецпереселенців. Підставою до арешту повинно було служити, окрім прямих даних про їхню контрреволюційну діяльність:

1. Дані про контрабандну діяльність; 2. Приналежність до клерикальних кіл; 3. Наявність родичів, які нелегально пішли закордон; 4. Участь у “волинках” 1930–1931 рр.; 5. Участь у бандах.

За вказівкою Барбарова (це була загальна вказівка для всіх керівників груп), я був зобов'язаний щоденно направляти 10 справ з арештованими. При слідчій групі у 3-му відділі була створена група з 2-х оперативних робітників, яким надходили ці справи, і вони вирішували, що з ними робити: направляти в район для дослідження, направляти у відділок для подальшого розгортання або поміщати в альбом. У районі я заарештував 76 осіб. Слідча група складалася з мене, т.в.о. начальника райвідділу НКВС Мойсеєнка³⁵⁵ та оперуповноваженого особливого відділу Корнеєва. На підготовку операції та закінчення її знадобилася одна доба. Таким чином, 7 днів було на слідство. На кожного арештованого слідчий мав у середньому 4–6 годин. Із числа 76 арештованих була викрита група “ПОВ”, по якій пройшло 14–16 осіб. Кожний з заарештованих перекривався 3–6 свідченнями, деякі мали від 2–5 ставок. Інші пройшли як одинаки по контрреволюційній агітації, з яких до 70% зізнавалися. Всі вони підкріплювалися двома-трьома свідками. Свідків допитував міліцейський апарат (оперуповноважені, начальник паспортного відділу і двоє найбільш досвідчених дільничних інспекторів)»³⁵⁶.

Питання нехватки чекістських кадрів для слідства стало особливо актуальним у 1938 р. Начальник УНКВС Г. Г. Телешев наказав П. Й. Барбарову створити у 2-му відділку групу із 15 слідчих. Але звідки їх було брати? На оперативну техніку посадили «цілком малограмотного» пожежника та інспектора від-

³⁵⁵ Мойсеєнко Григорій Васильович (1899–?), сержант державної безпеки.

³⁵⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 153–154.

ділу актів громадянського стану. На слідчу роботу мобілізували «малограмотних» курсантів прикордонного училища, техніків-інтендантів та обліковців. Замість запланованих 15 слідчих постійно працювали 8–9 осіб, яких постійно змінювали. До того ж заступник начальника 2-го відділку 3-го відділу сержант державної безпеки Шмуль Ісакович Бреннер (1910–?) «за неодноразовий сон під час роботи з заарештованими» був відлучений від слідства³⁵⁷.

П. Й. Барбаров постійно вимагав від начальника 1-го відділку 3-го відділу Г. М. Дрешера збільшення членів викритих шпигунських груп. Якщо останній звітував про викриття групи німецьких шпигунів з 7–10 осіб, то начальник 3-го відділу наказував збільшити цю кількість до 30–50 осіб. Так, коли Дрешер вибрав «щирісердні зізнання» про шпигунську діяльність із 17 колишніх службовців заводу «Серп і молот», то Барбаров наказав збільшити число обвинувачених по цій справі до 100 осіб. Коли ж «німецький резидент» Вольф у квітні 1938 р. «дав» підпільну організацію із 40 осіб, то Барбаров наказав збільшити кількість фігурантів удвічі³⁵⁸.

Барбаров орієнтував підлеглих не займатися перевіркою та уточненням свідчень арештованих, коли вони називають осіб, зв'язаних з ними по ворожій роботі:

«Раз назвав прізвища – негайно арештовуйте. Якщо їх буде судити “трійка”, то розбиратися не будуть»³⁵⁹.

Слід відзначити, що Барбаров, ставши начальником відділу, не цурався чорнової роботи та особисто допитував та бив заарештованих. Для «прориву» у справі червоних партизанів він допитав за допомогою ножиць головного інженера заводу № 183 Фроїма Йосифовича Ляща, докоряв начальника 6-го відділку Григорія Дмитровича Переволочанського:

«Вам Лящ не дав нічого про партизанів, а я його допитав – він мені все розповів!».

На що Переволочанський відповів:

³⁵⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 01983, арк. 8–9.

³⁵⁸ Там само, спр. 023528, арк. 41 зв. – 42.

³⁵⁹ Там само, арк. 43.

«Якщо Лящ дав такі свідчення, тоді він просто сволота! Але я цим свідченням не вірю!»³⁶⁰.

Ф. Й. Ляща заарештували ще у березні 1938 р. Помічник начальника відділку 3-го відділу лейтенант державної безпеки Йосиф Шльомович Кульчицький (1899–1980) відразу став вимагати від нього «дати контрреволюційну організацію» з числа осіб, яких назвав сам слідчий. При цьому чекіст заявив підслідному «вашу вину довели ще до арешту, інакше б вас не дозволили арештувати». Головного інженера зламали швидко, але його свідчення, написані в окремій камері, не завжди задовольняли начальника УНКВС Кобизєва. Одного разу Барбаров, повернувшись від останнього заявив підлеглим:

«Ляща слід ще допитувати, оскільки в протоколі багато техніки, але мало політики»³⁶¹.

Загалом ж роботою Барбарова Кобизєв був задоволений. В атестації від 5 червня 1938 р. він писав:

«Повсякденно активно брав участь у слідчій роботі. Забезпечив завдання відчутного удару агентурі іноземних розвідок у Харкові та на теренах Харківської області. Особисто керуючи всією роботою відділу, провів ряд серйозних слідчих справ. Справа окружної комендатури “ПОВ” у Харкові: особисто допитував основних обвинувачених по цій справі Канарського, Глинського, Громицького, Одинецького, Новаковського та добився зізнання у керівників “ПОВ” на Харківщині. Справа підпільної фашистської “Націонал-соціалістичної партії” у Харкові: допитував керівників організації Вітте, Фрасса та інших. Справа РОВСовської бойової організації: допитував особисто керівників штабу цієї організації Кир’якова, Мельникова та Єгорова – козацьких полковників білої армії. Під керівництвом т. Барбарова проведено слідство по латиській, угорській, болгарській, українській військово-націоналістичних організаціях та дашнакській антирадянській організації. Особисто брав участь у слідстві по справі викритої правотроцькістської організації в оборонній промисловості, ряду резидентур та шпигунсько-диверсійних формувань іноземних розвідок у промисловості та оборонних об’єктах. Зараз бере участь у слідстві з викриття військово-бойового повстанського антирадянського партизанського штабу в Харкові. Допитує об-

³⁶⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 17.

³⁶¹ Там само, арк. 4–5.

винувачених Вилозовського, Покорного та інших. Енергійний, відданий та наполегливий. Керівництво забезпечує»³⁶².

Про те, як була викрита одна з цих націоналістичних організацій Г. М. Кобизєв згодом розповість на допиті:

«До Барбарова прийшла якась жінка із заявою про те, що в її квартирі проживає дружина заарештованого латиша та проводить антирадянську діяльність. Барбаров її завербував і через день надійшли зведення про велику антирадянську латиську організацію, яка проводить зібрання в лісі. Її члени їздять на ці зібрання на вантажних автомобілях»³⁶³.

2 квітня 1939 р. загальні збори первинної організації УДБ УНКВС по Харківській області покарали Барбарова суворою доганою із занесенням в особову справу за те, що

«в угоду ворогу народу Перцову написав рапорт, який став підставою для арешту т. Дрешера, чим допоміг розправитися Перцову з Дрешером; а також за те, що він, сліпо довірившись Перцову, виконував його ворожі установки у виробничій роботі, за видачу характеристики т. Брусиловському, яка характеризувала його з поганого боку, хоча не мав на те підстав».

5 квітня 1939 р. бюро Кагановичеського райкому КП(б)У м. Харкова підтвердило це рішення³⁶⁴.

За два тижня Барбарова звільнили з посади, а 5 червня 1939 р. відправили на пенсію. Особлива інспекція управління кадрів НКВС СРСР у 1939–1940 рр., що працювала в УНКВС по Харківській області, документувала чимало компромату проти Петра Йосифовича. Так Рафаїл Наумович Айзенберг, який з 29 травня 1938 р. по 10 січня 1940 р. знаходився під арештом, обвинувачив його в розвалі агентурної роботи:

«Барбаров керував роботою по поляках протягом ряду років. Під час операції вся агентура була викрита та арештована (причому не ним) до березня 1938 р., тобто за час керівництва не викрито українського центру «ПОВ», викритого мною»³⁶⁵.

Були виявлені численні порушення «соціалістичної законності» Барбаровим, який «застосовував до арештованих засо-

би фізичного впливу та давав своїм підлеглим вказівки бити обвинувачених». З'ясувалося, що у 1937 р. він разом із В. Н. Скравлицьким вже після втрати слухача курсів господарників Антона Івановича Грамницького (1887–1937) сфальсифікували протокол його допиту та підробили його підпис; разом з Леонідом Добровольським забили на смерть арештованого Подгурського-Соловкова³⁶⁶.

Наприкінці 1937 р. був отриманий дозвіл НКВС СРСР на застосування на смерть «резидента польської розвідки» Желиховського. Слідчий Петро Павлюк, який вів цю справу, звернувся до Барбарова, як до начальника відділку, з проханням отримати у начальника УНКВС Льва Рейхмана санкцію на застосування до Желиховського перед розстрілом «методів фізичного впливу з метою отримання відомостей про всю ворожу діяльність Желиховського». Арештованого доставили до кабінету Павлюка, де чекіст забив його на смерть. Барбаров промовчав, а Павлюк зателефонував до спецкорпусу тюрми, звідки прийшли та забрали труп Желиховського³⁶⁷.

Втім, цих матеріалів виявилось недостатньо для порушення кримінальної справи проти Барбарова. У 1939–1940 рр. він працював заступником директора Харківського заводу № 183 з охорони. У 1941 р. разом із колективом заводу був евакуйований до Челябінська. Там він працював заступником директора по кадрах Челябінського тракторного заводу. Наприкінці 1940-х рр. Барбаров – співробітник УНКДБ Челябінської області, у 1949–1982 рр. – працював на Челябінському заводі шляхових машин ім. Д. В. Коллющенка, займався капітальним будівництвом. У 1982 р. вийшов на пенсію, працював лектором товариства «Знання». Станом на 1992 р. проживав у Челябінську.

Справа Шнайдера

Вибірковий підхід радянської юстиції до порушників «соціалістичної законності» засвідчує і розслідування справи заступника начальника 3-го відділу УНКВС по Харківській області

³⁶² ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 8281, т. 2, арк. 12–14.

³⁶³ Центральний архив ФСБ РФ, д. 14740, т. 3, л. 198.

³⁶⁴ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 114, арк. 57.

³⁶⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 1681, арк. 157.

³⁶⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014022, арк. 303–304.

³⁶⁷ Там само, спр. 1681, арк. 157.

старшого лейтенанта державної безпеки Абрама Йосифовича Шнайдера. Він народився 20 серпня 1899 р. у с. Шабо Аккерманського повіту Бессарабської губернії в родині сортувальника тютюну. Закінчив 4-х класне єврейське загальноосвітнє училище в Одесі. У 1914–1917 рр. працював хлопчиком пакувальником на складі парфумерії в Одесі, у 1917–1918 рр. – пакувальник ватної фабрики Канєвського в Одесі, у 1918–1919 рр. – хлопчик-посильний у конторі газетних об'яв в Одесі. Влітку 1919 р. служив червоноармійцем 1-го радянського стрілецького полку бригади Г. І. Котовського. Втім прориватися з Південною групою військ Червоної армії він не став, а лишився в окупованій білогвардійцями Одесі та заробляв на життя посильним у конторі газетних об'яв. У 1920 р. знову вступив до РСЧА. Спочатку був курсантом військово-політичних курсів в Одесі, у березні 1921 р. – квітні 1922 р. – політичним бійцем Одеського військкомату. Служив у відділку інформації Одеського контрольно-пропускного пункту (з вересня 1922 р. – уповноважений інформації, із листопада 1922 р. – помічник уповноваженого інформації). 16 травня 1923 р. звільнився за власним бажанням, втім, у цивільному житті себе не знайшов і влаштувався до органів держбезпеки: із жовтня 1923 р. – помічник уповноваженого по інформації Єлисаветградського, із грудня 1924 р. – помічник уповноваженого по інформації Миколаївського, із грудня 1925 р. – начальник обліково-інформаційного відділку (ОІВ) Маріупольського окрввідділів ДПУ; із 25 серпня 1927 р. – старший уповноважений ОІВ Молдавського обласного відділу ДПУ; із 30 листопада 1927 р. – старший уповноважений ОІВ Могилів-Подільського, із серпня 1929 р. – старший уповноважений ОІВ Мелітопольського окрввідділів ДПУ; із вересня 1930 р. – уповноважений інформаційного відділу ДПУ УСРР. Потім працював у СПВ ДПУ/УДБ НКВС УСРР: із 5 квітня 1931 р. – уповноважений, із 1 березня 1932 р. – оперуповноважений, із 1 грудня 1935 р. – т.в.о. начальника 4-го відділку. Із 20 червня 1936 р. – начальник 3-го відділу СПВ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області³⁶⁸.

³⁶⁸ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 30–38.

Відзначаючи роботу А. Й. Шнайдера, начальник УНКВС по Дніпропетровській області старший майор державної безпеки Юхим Хомич Кривець (1897–1940) писав 30 листопада 1937 р.:

«Провів слідство по справах учасників контрреволюційних націоналістичних організацій на 26 осіб, з яких зізналися 25 осіб. Слідством у справі Дреуса та Нестерця була викрита розгалужена контрреволюційна націоналістична організація та обласне керівництво цієї організації (Таран, Легкий). Крім того, працюючи над основними арештованими (Бухиник, Євреїнов) у справі “Гниль”, добився розгорнутих свідчень про терористичну та шпигунську діяльність учасників української фашистської організації серед професури з дійовими зв'язками в Харкові, Сталіно, Москві та Ленінграді»³⁶⁹.

Головними фігурантами у сфабрикованих відділком Шнайдера справах були професори Дніпропетровського гірничого інституту І. П. Бухиник та Г. Є. Євреїнов. Е. Ф. Кривець особисто керував слідством у справі цієї вигаданої організації, яка поставила за мету повалення радянської влади за допомогою Німеччини та встановлення фашистського режиму в країні, а також здійснювала шкідницьку діяльність³⁷⁰. Керівником «українського націоналістичного контрреволюційного підпілля» в Дніпропетровській області чекісти зробили завідуючого обласним відділом народної освіти С. М. Крупка, а його помічниками – завідуючого обласним відділом місцевої промисловості В. С. Легкого та завідуючого відділом шкіл і науки обкому КП(б)У С. Д. Тарана³⁷¹. Від викладача середньої школи П. Л. Нестерця підручні А. Й. Шнайдера отримали прізвиська 23 «змовників», а від Т. К. Дреуса – 7³⁷². За ударну роботу на честь двадцятиріччя органів ВЧК–ДПУ–НКВС ЦВК УРСР нагородив А. Й. Шнайдера золотим годинником³⁷³.

³⁶⁹ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 20–21.

³⁷⁰ Ченцов В., Єлінов І. Арешт і засудження безпідставні // Відроджена пам'ять. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 149–155.

³⁷¹ Ченцов В. «Ідеолог українського націоналізму» // Там само. – С. 109.

³⁷² Чабан М. Останнє прохання не розлучати з родиною // Там само. – С. 372–373.

³⁷³ Вісти. – 1937. – 20 грудня.

14 березня 1938 р. А. Й. Шнайдер очолив 8-й відділок 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Разом з помічником начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом державної безпеки Валентином Івановичем Леоновим (1905–1942) та молодшим лейтенантом державної безпеки Єлизаром Борисовичем Беленьким (1907–?) він брав участь у допитах колишнього наркома землеробства УРСР Лева Лазоровича Паперного (1896–1938). 7 травня 1938 р. Паперний помер на допиті у Шнайдера. Розтин тіла не робили, констатували смерть від серцевої недостатності та припинили справу у зв'язку зі смертю обвинуваченого³⁷⁴.

8 липня 1938 р. А. Й. Шнайдер був призначений начальником 1-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області. У його службовій характеристиці відзначалося:

«[...] за час перебування на посаді начальника відділку по боротьбі з німецьким шпигунством та контрреволюцією тов. Шнайдер безпосередньо вів слідство по найсерйозніших справах викритих німецьких шпигунських резидентур. Слідчі справи, які проводив тов. Шнайдер, завжди вирізнялися доброю якістю та ретельним їхнім проробленням. Тов. Шнайдер вміло організував та провів у відділку роботу зі створення нового кваліфікованого агентурного апарату, провів особисто низку вдалих вербувань. На виконання цього найважливішого завдання зумів мобілізувати і працівників свого відділку, що дало певний результат»³⁷⁵.

Серед «німецьких шпигунів», яких допитував Шнайдер, був і його попередник на посаді Г. Г. Дрешер, якому він за вказівкою Г. М. Кобизева «не давав паперу» для написання скарги³⁷⁶.

Із початком «відновлення соціалістичної законності» Шнайдер був одним із активніших викривачів порушників і на оперативній нараді 2 січня 1939 р. засумнівався в обґрунтованості утримання під арештом обвинувачених по трьох справах³⁷⁷. Не дивно, що 1 травня 1939 р. він був призначений заступником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по

³⁷⁴ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 71.

³⁷⁵ Там само, арк. 32.

³⁷⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 023528, арк. 78.

³⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 340, арк. 21–22.

Харківській області. Пережив всі чистки та перевірки, як раптом у грудні 1940 р. у Києві згадали про справу Л. Л. Паперного. Колишній підлеглий Шнайдера у Дніпропетровську і Києві Є. Б. Беленький свідчив:

«Леонов і Шнайдер били Паперного ременем або палкою. Увечері перед смертю Паперного я заходив до кабінету Шнайдера та застосовував фізичні методи впливу до Паперного. Після цього повернувся до свого кабінету допитувати своїх арештованих. Годині о третій ночі я пішов додому. Шнайдер і Леонов ще залишалися, у них в кабінеті був арештований Паперний. Наступного дня годині об 11–12 я прийшов на роботу та застав Шнайдера в кімнаті і на дивані у нього лежав мертвий Паперний. Паперний сказав, що Паперний вночі помер».

На допитах Шнайдер заперечував свою провину, але заявив, що Паперного били Леонов, Беленький та помічник начальнику відділку 4-го відділу УДБ НКВС молодший лейтенант державної безпеки Соломон Давидович Калужський (1903–1943). Заступник начальника УНКВС по Запорізькій області В. І. Леонов не тільки заперечував свою провину, але і факт биття Паперного. В останній день 1940 р. Шнайдера заарештували на 5 діб, а Леонову винесли догану³⁷⁸. Заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Харківській області А. Й. Шнайдер загинув на фронті 13 червня 1942 р.

* * *

Шляхи чекістської долі круті й непередбачені, але завжди співробітники держбезпеки були відданими бійцями комуністичної влади і, всупереч твердженням часів «хрущовської відлиги» та «горбачовської перебудови», ніколи не виходили з-під партійного контролю. Навіть у лихій пам'яті 1937–1938 рр. чекісти, як головні виконавці «Великого терору», були занадто небезпечними свідками, щоб партійні вожді, котрі були головними ініціаторами масових репресій, залишили їх в живих. І коли над співробітниками НКВС занесли караючого меча, то переважна більшість з них не виявили міцності духу та готовності померти за свої комуністичні переконання, яких, скоріш

³⁷⁸ ГДА СБ України, м. Харків, особова справа № 04757, арк. 72–73.

за все, й не мали. Навіть перебуваючи на порозі смерті, вони боялися називати речі своїми іменами. Так, будучи заарештованим, колишній начальник Запорізького міського відділу НКВС лейтенант державної безпеки Борис Павлович Болдін (1906–1942) заявив:

«Ми були жертвою ворожої провокації, яка подавалася нам від імені партії. Тепер ясно, що всі ці масові арешти, трійки та їм подібне, призвели мене на лаву підсудних. Хіба партія веліла нам проводити масові арешти без розбору та уточнення матеріалу? Це вороги скористалися нами, використали для своєї мети, ми сліпо вірили, думали, що робимо добру справу»³⁷⁹.

У своєму каятті Болдін «забув» відзначити, що цими ворогами насправді були Й. В. Сталін і його найближче оточення.

Золотарёв В. «Использованные и выброшенные»: сотрудники УНКВД по Харьковской области, осужденные за нарушение «социалистической законности» в конце 1930-х гг.

В статье исследованы организационная структура и руководящий состав УНКВД по Харьковской области в годы «Большого террора», проанализированы уголовные дела на харьковских чекистов, осужденных за нарушение «социалистической законности».

Ключевые слова: «Большой террор», УНКВД по Харьковской области, государственная безопасность

Zolotariov V. «Used and Thrown Away»: NKVD Officers of Kharkiv Region, Judged for «Breaching Socialist Legitimacy» at the End of 1930th

The article deals with the organizational structure and senior executives of Kharkiv regional NKVD office during the period of the Great Terror. Author analyzed the criminal cases of Kharkiv chekists, judged for «breaching socialist legitimacy».

Key words: The Great Terror, Kharkiv regional NKVD office, state security.

IN MEMORIAM

Адо́льф Адо́льфович Кондрацький
(17.05.1934 – 25.04.2015)

25 квітня 2015 р. відійшов у вічність Адо́льф Адо́льфович Кондрацький – відомий український історик польського походження. Смерть застала його під час підготовки публікації матеріалів науково-практичної конференції «Правда історична і політична: Депортації як засіб здійснення репресій комуністичним режимом», що стала важливим кроком у дослідженні «національної лінії» політичних репресій радянської доби.

³⁷⁹ ГДА СБ України, Запоріжжя, спр. 38810, арк. 47.

Будучи головою організаційного комітету конференції, А. А. Кондрацький доклав чимало зусиль, творчої енергії для підготовки наукового форуму. Він зумів у цей нелегкий час залучити до участі видатних українських істориків, дослідників, дипломатів, керівників профільних державних органів й установ, колишніх політичних в'язнів, членів сімей депортованих громадян, широке коло громадськості. Після завершення конференції він обговорював із науковцями доповіді, планував нові дослідження, розповідав про попередні наукові розробки друзям і колегам. На жаль, йому не вдалося втілити у життя задумане...

Адольф Кондрацький народився 17 травня 1934 р. у Харкові в українській польській родині Кондрацьких-Войцехівських. Його батько закінчив військову академію і успішно просувався по службі у лавах Червоної армії. Він став начальником штабу окремого танкового батальйону особливий танкової бригади Київського військового округу. Але в 1937 р. батька на підставі сфабрикованого доносу звинуватили у «шпигунстві на користь Польщі та Японії» і за рішенням «вищої двійки» розстріляли. Його родина була виселена зі своєї квартири, але їй вдалося уникнути депортації до Сибіру.

Адольф Кондрацький мріяв стати істориком, але тавро сина «ворога народу» тоді не давало можливості вступу до вищого навчального закладу. (Батька було реабілітовано лише у 1957 р.). Тому при вступі до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка він написав в анкеті, що його батько помер.

Отримавши на вступних іспитах 24 бали з 25 можливих, був зарахований студентом історико-філософського факультету. Після закінчення університету, у 1958–1964 рр. працював старшим бібліографом Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС (тепер – Національна парламентська бібліотека України), в 1964–1966 рр. – редактором історичної літератури видавництва «Наукова думка».

Фахова підготовка історика та здобутий ним редакторський досвід зумовили запрошення його на роботу до Інституту історії Академії наук УРСР. У 1966–1978 рр. він – молодший науковий співробітник відділу міст і сіл УРСР, а в 1978–1996 рр. – стар-

ший науковий співробітник відділу сучасної історії України. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію «Роль робітничого класу в суспільно-політичному житті 1959–1970 рр. (на матеріалах Української РСР)».

П'ятдесят років відданої наукової праці та активної громадської діяльності принесли плідний доробок. Його праці з історії України, Польщі, археографії, бібліографії, картографії, краєзнавства стали вагомим внеском у розвиток вітчизняної гуманітарної науки. А. Кондрацький був також організатором й учасником низки науково-практичних міжнародних та всеукраїнських конференцій, присвячених проблемам державного терору в СРСР, політичних репресій, депортацій, україно-польських стосунків, захисту прав репресованих осіб тощо.

Поєднання наукової роботи й активної громадсько-політичної діяльності спричинило його обрання до керівних органів на I–XVII Конгресах Спілки поляків України. Спільно з доктором Генріком Стронським він започаткував Товариство польських науковців України, став засновником альманаху «Часопис київського політрепресанства».

Адольф Кондрацький тричі обирався головою громадської організації «Київського товариства політичних в'язнів та жертв репресій». У 2003 р. на звітно-виборчій конференції Спілки громадських організацій пенсіонерів та інвалідів Міжнародної Федерації жертв політичних репресій пострадянських країн його обрали віце-президентом цієї організації. Він брав активну участь в діяльності Київського польського культурно-освітнього товариства ім. Адама Міцкевича та редакційної колегії польськомовної газети «Дзенік Кійовски».

На посаді заступника голови, згодом секретаря комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих А. Кондрацький проводив вагому організаційну роботу, спрямовану на реабілітацію жертв тоталітарного режиму. Він був ініціатором встановлення пам'ятного знаку на пошану жертв політичних репресій біля Міжнародного центру культури і мистецтв на вулиці Інститутській (колишня будівля НКВС УРСР).

А. Кондрацький брав участь у пошуку місць масових поховань жертв репресій та їх належного впорядкування і вшану-

вання пам'яті безвинно загиблих. Він був одним із перших дослідників місця таємного поховання жертв політичних репресій другої половини 1930-х – початку 1940-х рр. у Биківні, де, як згодом виявилось, був похований і його батько.

Попри трагічні обставини дитинства, А. Кондрацький був життєлюбною, динамічною людиною. Із 1953 р. він активно займався туризмом. У 1958 р. отримав звання майстра спорту СРСР із туризму. Брав активну участь у становленні Київського міського клубу туристів, Федерації туризму УРСР у 1960–1980-х рр., очолював спортивно-масовий рух в Академії наук УРСР. Він провів чимало щасливих днів у походах різної категорії складності практично у всіх географічних районах колишнього СРСР. У 1967–1977 рр. керував секцією юних туристів-краєзнавців відділу туризму і краєзнавства Київського міського Палацу дітей та юнацтва.

За багаторічну плідну працю Указом Президента України від 26 листопада 2005 р. А. А. Кондрацький був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня. Його відзначали численними почесними грамотами та подяками Київської міської ради, Київського міського голови, відомчими нагородами.

За видатні заслуги у популяризації польської історії, культури та плідну діяльність у розвитку польської спільноти в Україні у 1999 р. Адольфу Кондрацькому було присвоєно почесне звання «Заслуженого для культури Польщі». У 2009 р. він нагороджений орденом Хреста Грюнвальда Республіки Польща, а 9 квітня 2015 р. особисто з рук Президента Польщі отримав Хрест Кавалера Ордену за заслуги Республіки Польща.

Відійшов у вічність відомий історик, дослідник, громадський діяч, людина, яка своєю наполегливою і подвижницькою працею заслужила щирі любов та повагу колег і громадськості. Світла пам'ять про Адольфа Адольфовича Кондрацького залишиться з нами назавжди...

В. Філімоніхін

До уваги читачів. Редакційні вимоги до публікацій

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів, джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами. Обсяг рукописів – не більше 2 авторського аркуша, посилання в автоматичному порядку посторінково.

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають містити наступні необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити метадані. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

1. УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.
2. Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені/ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку.
3. Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту).
4. Анотацію українською, англійською та російською мовами розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:
 - мета/завдання дослідження;
 - методологія/методи/наукові підходи;
 - основні результати дослідження;
 - перспективи подальших студіювань;
 - практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
 - оригінальність дослідження.
5. Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації.
6. References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латиномовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення пуб-

лікацій APA (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Формати цитування відповідно до стилю APA можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

- <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book> (Citation Machine)
- <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Транслітерацію здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

- <http://www.slovyuk.ua/services/translit.php> (Стандартна українська транслітерація – Паспортна КМУ 2010 – на порталі «Словник-UA»);
- <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор на порталі «Ізборник»).

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання (in Ukrainian) (in English) (in Russian).

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (українською, англійською та російською).

II. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові примітки (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*,**,***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовки документа;

- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

- відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

- вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передувати ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити нерозривний пробіл. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови неодноразового посилання на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У повторних посиланнях на багатотомний документ зазначати автора, заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують у алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Ї ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».6

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 38, арк. 45; РГАСПИ, ф. 3, оп. 1, д. 35, л. 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 в.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам. Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Науковий і документальний журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2015. – № 1 (44)

Головний редактор: *О. Рубльов*

Відповідальний за випуск: Р. Подкур

Технічний редактор: *І. Ставнюк*

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України: *Я. Зарецька, Л. Лавренчук,
М. Панова, Г. Смірнов, Ю. Хара*

Комп'ютерне макетування: *І. Ставнюк*

Підписано до друку 08.02.2017 р.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Cambria
Умов. друк. арк. 21,39. Облік.-вид. арк. 19,83
Наклад 500 прим. Зам. № КС-01/17

Відділи редакції:

01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 631;

тел.: (044) 279-06-80;

01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7;

тел.: 255-85-41, 256-92-11

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці
Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та
Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

ГО «ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА»

61002, Харків, а/с 10430

<http://khpg.org>

<http://library.khpg.org>

<http://archive.khpg.org>